A.C. Joshi Library
P.U., Chandigarh

MSS No. 728 Subject Mahakavya

Name of MSS Raghuvansh Tika

Author Kalidasa

Period ______ Folios 385

Script Devnagiri Source Prof. M. Rakesh, D.A.V. College Jalandhar

Missing Folios ______

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

728

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

Form 13.

PANJAB
UNIVERSITY
LIBRARY

Class No..............................

Author No............................

Sans. MS. 851		
R142		रघुवंश, कृत कालिदास, ;
728-MS.		मल्लिनाथीय व्या० सहित ॥
		१६७ पत्रक ॥ ल० म० ११ पं० प्र० पृ०
		ह० लि०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ह. ग्रं०
728

PANJAB UNIVERSITY LIBRARY

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. १ 128

उँश्रीगणेशायनमः मातापितृभ्यांजगतोनमोवामार्धजानये सद्योदक्षिणदृक्पातसंकु
चद्वामदृष्टये १ अंतरायतिमिरोपशांतये शांतपावनमचिंत्यवैभवम् तंनरंवपुषिकुं
जरंमुखेमन्महेकिमपितुंदिलंमहः २ शरणंकरवाणिशर्मदंतेचरणंवाणिचराचरोप
जीव्यम् करुणामसृणैःकटाक्षपातैःकुरुमामंबकृतार्थसार्थवाहं ३ वाणींकाण
भुजीमजीगणदवासासीच्चवैयासिकीमंतस्तंत्रमरंस्तपन्नगगवीगुम्फेषुचाजागरी
त् वाचामाचकलद्रहस्यमखिलंयश्चाक्षपादस्फुरां लोकेभूद्यदुपज्ञमेवविदुषांसौ
जन्यजन्यंयशः ४ मल्लिनाथकविःसोयंमंदात्मानुजिघृक्षया व्याचष्टेकालिदासी
यंकाव्यत्रयमनाकुलं ५ कालिदासगिरांसारंकालिदासःसरस्वती चतुर्मुखोथवा
साक्षाद्विदुर्नान्येतुमादृशाः ६ तथापिदक्षिणावर्तनाथाद्यैःक्षुण्णवर्त्मसु व
यंचकालिदासोक्तिष्ववकाशंलभेमहि ७ भारतीकालिदासस्यदुर्व्याख्याविष
मूर्छिताएषासंजीविनीटीकातामद्योज्जीवयिष्यति ८

१

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया नामूलं लिख्यते किंचिन्नानपेक्षितमुच्यते ४ इह खलु सक
लकविशिरोमणिः कालिदासः काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये सद्यः प
रनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे इत्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्यानेकश्रे
यःसाधनतां काव्यालापांश्च वर्जयेदित्यस्य निषेधशास्त्रस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन् र
घुवंशाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुः चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसंप्रदायाविच्छेदलक्षणफ
लसाधनभूतविशिष्टेष्टदेवतानमस्कारस्य विशिष्टाचारपरिप्राप्तत्वादाशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्दे
शो वापि तन्मुखमित्याशीराद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वात्काव्यनिर्माणस्य विशिष्टशब्दा
र्थप्रतिपत्तिमूलत्वेन विशिष्टशब्दार्थयोश्च शब्दजालमशेषं तु धत्ते सर्वस्य वल्लभा अर्थ्यं रूपं य
दखिलं धत्ते मुग्धेन्दुशेखरः इति वायुपुराणसंहितावचनबलेन पार्वतीपरमेश्वरायत्तत्वदर्शनात्त
त्प्रतिपित्सया तावेवाभिवादयते वागर्थाविति वागर्थाविवेत्येकं पदं इवेन सह नित्यसमासो
विभक्त्यलोपश्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वक्तव्यं एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं वागर्थाविव शब्दार्थावि

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तात

3

र.टी.
२

वसंपृक्तौनित्यसंबद्धावित्यर्थः नित्यसंबद्धयोरुपमानत्वेनोपादानान्नित्यः शब्दार्थसंबंध इति
मीमांसकाः जगतो लोकस्य पितरौ माता च पिता च पितरौ पितामात्रेति द्वंद्वैकशेषः मतापि
त्रोः पितरौ मातरपितरौ वं जनपि स्यावित्यमरः एतेन शर्वशिवयोः सर्वजगज्जनकतया
वैशिष्ट्यमिष्टार्थश्रुतानशक्तिपरमकारुणिकत्वं च सूच्यते पर्वतस्यापत्यं स्त्री पार्वती तस्याप
त्यमणप्रत्ययः टिड्ढेति ङीप् पार्वती च परमेश्वरश्च तौ पार्वतीपरमेश्वरौ परमशब्दः सर्वोत्तम
डैवागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये जगतः पितरौ वंदे पार्वतीपरमेश्वरौ १॥
त्वद्योतनार्थः मतान्तरस्यार्द्धिमत्वादल्पाक्षरत्वाच्च पार्वतीशब्दस्य पूर्वनिपातः वागर्थप्रतिपत्तये
शब्दार्थयोः सम्यक्ज्ञानार्थं वंदे अभिवादये अत्रोपमालंकारः स्फुटएवनयोक्तस्तनः
सिद्धेनभिन्नेन सम्मतेन च धर्मतः साम्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं वदेकदोषमामितिश्रापिकस्वय
मलंकारः कालिदासोक्तकाव्यादौ भद्रेवताकस्य सर्वगुरोर्मगणस्य प्रयोगाच्छुभः सूच्यते त
दुक्तं शुभदो मो भूमिदेवत इति च कारस्यान्तर्वाजत्वात्त्रयाणां सिद्धिः १ २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ते प्रणिकविः साहंकारः परिहरति क्वसूर्येत्यादिश्लोकद्वयेन प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणमुत्पत्तिस्था
नं वा कर्तरि वकारके संज्ञायामिति साधुः सूर्यः प्रभवो यस्य स सूर्यप्रभवः वंशः क्व अल्पो विषयो ज्ञे
यो यस्याः सा अल्पविषया मतिः प्रज्ञा क्व द्वौ क्व शब्दौ महदंतरं सूचयतः सूर्यवंशं ज्ञातुं न प्रभविष्णुर्न शक्नो
मीत्यर्थः तथा च तद्विषयप्रबंधनिरूपणं न दूरापास्तमिति भावः तथाहि दुस्तरं दुःखेन तरितुं

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः । तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् २

रितुमशक्यं तरितुमिच्छुः तृषितत्यादिना खल्प्रत्ययः सागराणां संबंधी सागरः तं समुद्रं सागरं मोहादज्ञा
नादुडुपेन प्लवेन उडुपं तु प्लवः कोलः इत्यमरः अथवा चर्मावनद्धेन पात्रेण
चर्मावनद्धमुडुपं प्लवं काष्ठं करंडवदिति सज्जनः तितीर्षुस्तरितुमिच्छुरस्मि भवामि तरतेः सन्नं
तादुप्रत्ययः अल्पसाधनैरधिकारंभो न सुकर इत्यभिप्रायः इदं च वंशोत्कर्षकथनं स्वप्रबंधमहत्त्वा
र्थमेव तदुक्तं प्रतिपाद्यमहिम्ना च प्रबंधो याति महत्तरं इति लक्षणात् २ ॥

.टी.
मू

प्रशाकार्थे प्रहात्निमाह मंदइति किंच मंदो मूढः मूढाल्पापटुनिर्भाग्यमंदाइत्यमरः तथापि
कवियशःप्रार्थी कवीनां यशः काव्यनिर्माणजातेनत्प्रार्थनीयशीलोहं प्रांशुनाउन्नतपुरु

मंदः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यतां
प्रांशुलभ्ये फले मोहादुद्बा
हुरिव वामनः ३ ।

षेण लभ्ये प्राप्ये फले फलविषये मोहाल्लोभादुद्बाहुः फलग्रहणायोच्छ्रितहस्तो वा
मनो ह्रस्व इव खर्वो ह्रस्वश्च वामन इत्यमरः उपहास्यतामुपहासविषयतां लोकैरपि
निरायमस्मदयः गमिष्यामि प्राप्स्यामि ३ ॥ ।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कु २ 6 8

मेदस्त्रेनाहिमस्तनामयमनुयोगउन्ततस्याह प्रथवेति प्रथवाफलोनरेसेवैः नरिस्मिः कविच्छेन ततहस्व
कादिहतिभिः हानवाह्वारेकुनेनानाघलादिश्वेथन्नुपायावासेवह्रोराश्वेशाघसमाकाम
न् घालैनान्त्रथ्यश्वमवेवशेऊलनन्मनेकलवेणः सनानोवेशः वेत्रेणमणोवेथफस्त्वावितलम

प्रथवाकुनवारह्वारैवेशोऽसौनन्तर्वनतिभिः मलो
वत्रतनन्कोलैंतत्रवेसवोलिमेगानेः ४

विशेषेणवचेनसोऊ लिणशहवोर्मणिवेधेरतमेरउनिकेशवः समनुकोर्याततनकारदं
रत्वेतत्वसेवनेगानेः संचारोसिवर्णवीयरत्रवंवोममवाकुप्रसावोःसौम्यथः घ
धप्रवेशात्तदणानां प्रनीजानीते ४ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सोऽहमित्यादिभिः पंचभिः श्लोकैः कुलकेनाह द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिस्सरः तथापि
क कालापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतं । सोऽहं रघूणामन्वयं वक्ष्ये इत्युत्तरेणान्वयः तनुगुरु
विधानां रघूणामित्यत्रोक्तानां विशेषणानि योजयति. आजन्मनः जन्मन आ
ङ्ः मर्यादाभिविध्योरित्यभिविधावव्ययीभावः तच्च शुद्धानां सहसुपेति समासः

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणां आस
मुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनां ५

त्रापि द्रष्टव्यं आजन्मशुद्धानां निषेकादिसर्वसंस्कारसंपन्नानामित्यर्थः आफलोदयं
फलोदयसिद्धेः कर्म येषां ते तथोक्तास्तेषामारब्धान्तगामिनामित्यर्थः आनाकरथवर्त्म येषां
तेषां इन्द्रसहचारिणामित्यर्थः । अत्र सर्वत्र आङोऽभिविध्यर्थत्वं द्रष्टव्यं अन्यथा मर्यादार्थ
त्वे जन्मादिशुद्ध्यभावप्रसंगात् ५

यथाविधीति विधिमनतिक्रम्य यथाविधि: यथासादृश्य इत्यव्ययीभावः तथाहुतशब्देन सह सु
पेति समासः एवं यथाकामार्चितेत्यादीनामपि द्रष्टव्यं यथाविधिहुताग्नयो येषां तेषां यथाकाम
मभिलाषमनतिक्रम्य अर्चितार्थिनो यथापराधमपराधमनतिक्रम्य दंडो येषां तेषां यथाकालप्र

यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनां
यथापराधदंडानां यथाकालप्रबोधिनां ६

बोधिनां कालमनतिक्रम्य प्रबोधशीलानां चतुर्भिर्विशेषणैर्हवनार्थिजनार्थिसत्कारदं
डधरत्वप्रजापालनसमयजागरूकत्वादीनि
विवक्षितानि ६ ॥

र.टी.
५

त्यागायेति त्यागाय दानाय त्यागो विहापितं दानमित्यमरः सत्पात्रे विनियोगस्त्यागस्तस्मै संभृ
तार्थानां संचितधनानां न तु व्यापाराय सत्याय मितभाषिणां मितभाषणशीलानां न तु प
राभवाय यशसे विजिगीषूणां जेतुमिच्छूनां न तु अर्थसंग्रहाय प्रजायै गृहमेधिनां
दारपरिग्रहणां न तु कामोपभोगाय प्रत्येकं त्यागायेत्यादिषु चतुर्थी तदर्थेत्यादिना तादर्थ्ये चतु

त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणां
यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनां ७

र्थीसमासविधानात्तादर्थ्यकाव्रतर्थी गृहैर्दारैर्मेधन्ते संगच्छन्त इति गृहमेधिनः दारेष्वपि गृहाः
इत्यमरः जायाया गृहा इति हलायुधः मेधृ संगमे इति धातोर्णिनिः एभिर्विशेषणैः परो
पकारित्वं सत्यवचनत्वं यशःपरत्वं पितृणां मातृणां शुद्धता चाविवक्षितानि ७ ॥ ५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शैशवमिति शिशोर्भावः शैशवं बाल्ये शिशुत्वं शैशवं बाल्यमित्यमरः प्राणभृज्जातिवयोवचनो
द्गात्रादिभ्योऽञ् इत्यञ्प्रत्ययः तस्मिन्वयसि अभ्यस्तविद्यानां एतेन ब्रह्मचर्याश्रमो विवक्षितः यु
नो भावः यौवनं तारुण्यं यौवनसमामित्यमरः युवादित्वादण्प्रत्ययः तस्मिन्वयसि तारु
ण्ये विषयैषिणां भोगाभिलाषिणां एतेन गृहस्थाश्रमो विवक्षितः वृद्धस्य भावो वार्द्धकं वृ

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणां वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजां ८

द्धत्वे द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्चेति वुञ् वार्द्धके वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणीति विश्वः संज्ञा
नार्थेन वृद्धशब्दात् वुञ् इति वक्तव्यत्वात्स्वार्थिको वुञ् तस्मिन्वार्द्धके वयसि मुनीनां वृत्तिरि
व वृत्तिर्येषां तेषां एतेन वानप्रस्थाश्रमो विवक्षितः अन्ते शरीरत्यागकाले योगेन परमात्म
ध्यानेन योगः संहननोपायध्यानसंगतियुक्तिष्वित्यमरः तनुं त्यजन्तीति तनुत्यजः अन्ये
भ्योऽपि दृश्यत इति क्विप् एतेषां देहत्यागिनां एतेन मोक्षभावो विवक्षितः ८ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र. टी.
६

॥

रघूणामिति सोहं लब्धप्रवेशोतनुवाग्विभवोपिअल्पवाणीप्रसारोपि सन्नतेषांगुणैस्तैस्तद्गुणैः आ
जन्मशुद्ध्यादिभिः कर्तृभिः कर्णं मम श्रोत्रमागत्य चापलाय एवं वादित्वात् कर्मणः चापलं चा
पलकर्म अविमृश्यकरणरूपकं कर्तुं क्रियार्थोपपदेत्यादिना चतुर्थी प्रचोदितः सन्प्रेरि
तः सन्रघूणामन्वयं अन्वयविषयप्रबंधं वक्ष्ये ९ कुलकं सेप्रति स्वप्रतिबंधपरीक्षार्थं सं

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोपि सन् तद्गुणैः कर्णमागत्य चा
पलाय प्रचोदितः ९ कुलकं तं संतः श्रोतुमर्हंति सदसद्व्यक्तिहेत
वः हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा १०

तः प्रार्थयते तमिति तं रघुवंशाख्यं प्रबंधं सदसतोः गुणदोषयोः व्यक्तेर्हेतवः कर्त्तारः संतः
संतः श्रोतुमर्हंति तथाहि हेम्नो विशुद्धिर्निर्दोषत्वं रूपं श्यामिकापि लोहांतरसंसर्गादिदोषो
वा अग्नौ संलक्ष्यते नान्यत्र तद्वदत्रापि संत एव गुणदोषविवेककारिणो नान्य इति भावः १०

६

क१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वर्ण्यं वस्तु प्रतिपादयति वैवस्वत इति मनस्तत्त्वमीषिणो मनीषिणः धीराः विद्वांस इति यावत्
पोदशादित्वसाधुः तेषां माननीयः पूज्यः छन्दसां वेदानां छन्दः पद्ये च वेदे चेति विश्वः प्र
णव ॐकार इव महीक्षितां पतिरीशाने महीक्षितः क्षितीश्वराः क्षितिपास्तेषामैश्वर्यवत्त्वात् किंच
त्वगमश्च तेषामाद्यः प्रादिभूतः ॐकारः प्रणवो यस्मादित्यमरः विवस्वतः सूर्यस्याप

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणां आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवः छन्दसामिव ॥ ११ ॥ तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव १२

त्यं पुमान् वैवस्वतो नाम वैवस्वत इति प्रसिद्धो मनुरासीत् ॥ तदन्वय इति शुद्धिरस्या
स्तीति शुद्धिमांस्तस्मिन् शुद्धिमति निर्दोषे वंशे तदन्वये तस्य मनोरन्वये कुले अन्वेवायो
ऽन्वयो वंशो गोत्रं चाभिजनं कुलमिति निरुक्तात् प्रसूतः अतिशयेन शुद्धिमान् शुद्धिमत्तरः
द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ तस्य दिलीप इति प्रसिद्धो राजश्रेष्ठो राजेन्दुः राजश्रेष्ठः

उपमितं व्याघ्रादिना समासः क्षीरनिधाविव समस्तः
ज्ञातः १२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ १ 13

सदेत्यादिभिस्त्रिभिः श्लोकैः दिलीपं विशिनष्टि व्यूढेति व्यूढं विपुलं उरो यस्य स व्यूढोरस्कः उरःप्रभृतिभ्यः
कप् व्यूढं विपुलं भद्रं स्कन्धांसमेव शिरश्चेति यादवः वृषस्य स्कन्ध इव स्कन्धो यस्य स तथा सत्र
स्तुपमानेनासादित्वादुत्तरपदलोपी बहुव्रीहिः शालवृक्षवत्प्रांशुरुन्नतः शालप्रांशुः प्रा
कारवृक्षयोः शालः शालः सर्जतरुः स्मृत इति यादवः महान्तौ भुजौ यस्य स महाभुजः आत्मक
र्मक्षमं स्वव्यापारानुरूपं देहं समाश्रितः प्राप्तः क्षात्रः क्षत्रसम्बन्धी धर्म इव स्थितः मूर्तिमा

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः १३

सारो बले दृढांशे वेति यादवः २

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोभिभाविना स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वीं क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना १४

नराक्रम इव स्थितस्त्वमेवेत्या १३ सर्वातिरिक्तेति सर्वातिरिक्तसारेण सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽधि
कबलेन सर्वाणि भूतानि तेजसा अभिभवतीति सर्वतेजोभिभावी तेन सर्वेभ्य उन्नतेनो
त्कृष्टेनात्मना शरीरेण आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनीति विश्वप्रकाशः मेरुरि
व उर्वीं क्रान्त्वा आक्रम्य स्थितः मेरावपि विशेषणानि तुल्यानि अत्राभिश्व तु रत्नानामाभामि
निर्मितोऽन्वयः तस्मादभिभवत्ययं सर्वभूतानि तेजसेति मनुवचनानुरोधात् सर्वतेजोभिभाविते

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आकारेति आकारेण मूर्त्या सदृशी प्रज्ञा यस्य सः प्रज्ञया सदृश आगमः प्रज्ञानुरूपं शास्त्रपरि
श्रमः आगमैः सदृशः आरंभः कर्म यस्य सः तथोक्तः आरभ्यत इति आरंभः कर्म तस्य सदृ
शः उदयः फलोदयः फलसिद्धिर्यस्य स तथोक्तः १५ भीमेति भीमैः कांतैश्च नृपगु

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः आगमैः सदृशारंभः आरंभसदृशोदयः १५
भीमकांतैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनां अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः

णै राजगुणैः तेजः प्रतापादिभिः कुलशीलदाक्षिण्यादिभिश्च सहितो नृपः उपजीवि
नां आश्रितानां यादोभिर्जलग्राहैः यादांसि जलजंतव इत्यमरः रत्नैश्चार्णव इवाधृ
ष्यः अनभिभवनीयश्च अभिगम्यश्च आश्रयणीयश्च बभूव १६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी.
८

15

रेखामात्रमिति नियंतुः रक्षकस्य सारथेश्च तस्य दिलीपस्य संबंधिन्यः नेमीनां चक्रधाराणां वृ
त्तिरिव वृत्तिर्व्यापारो यासां ताः चक्रधाराप्रधिर्नेमिरिति यादवः चक्रं रथांगं तस्यांते नेमिः
स्त्रीस्यात्प्रधिः पुमानित्यमरः प्रजाः आमनोः मनुमारभ्येत्यभिविधिः पदद्वयं चैतत् समासा

रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मनः परं। न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियंतुर्नेमिवृत्तयः॥ १७

स्य विभाषितत्वात् तस्मादारभ्य[illegible] क्षुण्णाद्वर्त्मनः आचारपद्धतेरयनस्य परमधिक
मित्यर्थः रेखाप्रमाणमपीति रेखामात्रं रेखाप्रमाणमीषदपीत्यर्थः प्रमाणे द्वयसजित्या
दिना मात्रच्प्रत्ययः परशब्दविशेषणं चैतत् न व्यतीयुः नातिक्रांतवत्यः कुशलसारथि
प्रेषिता रथनेमय इव तस्य प्रजाः एवं तस्य मार्गं न जहुरित्यर्थः १७ ॥

८

प्रजानामिति स राजा प्रजानां भूत्यै भूत्यर्थं वृद्ध्यर्थमेव अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिंगता च वक्त
व्या ग्रहणक्रियाविशेषणं चैतत् ताभ्यः प्रजाभ्यो बलिं षष्ठांशरूपं करं अग्रहीत् भागधे

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत्
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः १८

यः करो बलिरिति अमरः तथा हि रविः सहस्रगुणं पश्चिमकर्मणि तद्यथा तथा सहस्रगुणमुत्स्र
ष्टुं दातुम् उत्सर्जनक्रियाविशेषणं चैतत् रसमम्बु आदत्ते गृह्णाति रसो गंधे रसे स्वादे क्तो
तिदौ विषरागयोः शृंगारादौ द्रवे वीर्ये देहधातौ तुषारदउ इति विश्वः १८ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

17

र॰टी॰
८

तेष्वपि तु बुद्धिसौर्यसंपन्नस्य जनसार्थसाधनेष्व परानपेक्षत्वमाह सेनेति तस्य राज्ञः सेना चतुरंग
बलं परिच्छाद्यतेऽनेनेति परिच्छद उपकरणं बभूव छत्रचामरादिवत्तस्य न भूदित्यर्थः । पुंसि संज्ञा
यां घः प्रायेणेति घः प्रत्ययः छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्येति उपधाह्रस्वः अर्थस्य प्रयोजनस्य साधने तु द्व

सेनापरिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनं शास्त्रे
ष्वव्याहता बुद्धिर्मौर्वी धनुषि चातता १९

यमेव शास्त्रेष्वकुंठिता अव्याहता बुद्धिर्याहुर्नेमपि पाठः धनुषि आतता आरोपिता मौर्वी
च ज्या च मौर्वी ज्या शिंजिनी गुण इत्यमरः नीतिपुरःसरमेवास्य शौर्यमभूदित्यर्थः १९ ९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

राज्यमूलत्वं मंत्रसंरक्षणेन साफल्यमाह तस्येति संवृतमंत्रस्य गुप्तविचारस्य वेदभेदे गुप्तवादे
मंत्रस्त्यमरः शोकहर्षादिजन्यो भ्रुकुटीमुखरागादिर्विकार आकारः इंगितं चेष्टितं हृदयगतवि
मा कारो वा इंगितं हृद्गतो भावो बहिराकार आकृतिरिति सज्जनः गूढे आकारेंगिते यस्य स्वभावचा
पलादिप्रयुक्तैर्मुखरागादिलिंगैर्वा अलक्षितो गाम्भीर्यमंत्रस्य तस्य राज्ञः प्रारम्भा इति

३ तस्य संवृतमंत्रस्य गूढाकारेंगितस्य च फलानुमे
याः प्रारंभाः संस्काराः प्राक्तना इव २० ॥

प्रारंभाः सामाद्युपायप्रयोगाः फलितस्य कार्येण सर्वजन्मान्तरेणैव तत्र भवाः प्राक्तनाः सायंचि
रेत्यादिना ट्युल्तुटौ अन्ययोनयोपात्तद्दच संस्काराः पूर्वकर्मवासनाः इव फलेन कार्येणानु
मेयाः अनुमातुं योग्याः आसन् यथा यत्र वलन्त्यः तत्र मलेयुतनो राज्ञमनमंत्रं स्वरूपं इति
तन्न कुर्यात् यथा तत्रविदुः कर्मणा मा फलोदयादिति २० ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

19

संप्रतिस्वामात्मगुणानामिति वाक्यम्मरणादिकं कृतवानित्याह जुगोपेति अत्रस्तो अभीतः स
र.टी. त्रातोपाधिं न तरेणैव त्रिवर्गसिद्धेः प्रथमं साधनत्वादेवात्मानं शरीरं जुगोप ररक्ष रक्षितवानित्य
१ र्थः अ

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः अगृध्नु
राददे सोर्थानसक्तः सुखमन्वभूत् २१

नातुरो अप्रहरणोपवृधं मे स्वकृते भेजे अर्जितवानित्यर्थः अगृध्नुरगर्धनशील एव
सन्नर्थानाददे स्वीकृतवान् असक्तः विषयेष्वासक्तिरहितः सन् सुखमन्व १०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

परस्परविरुद्धानामपिगुणानांतत्वसाहचर्यमासीदित्याह ज्ञानइति ज्ञानेपरवृत्तान्तज्ञानेस 20

त्यपिमौनंवाक् नियमनम् यथाहकामन्दकः नान्योपतापिवचनंमौनंव्रतंचरित्वनेनिश

तोश्रुतिकारसामर्थ्येपिक्षमाप्रकारतहनम् भवत्याणरवम्: शक्तानांभूषणंक्षमेतिसा

गेवितरणेसति त्यागोविहापितदानमुत्सर्जनविसर्जनेति वितरणंवितरणंसंग

ज्ञानेमौनंक्षमाशक्तौत्यागेश्लाघाविपर्ययः। गुणागुणा
नुबंधित्वात्तस्यसप्रसवाइव २२

नेप्रतिपादानमित्यमरः श्लाघा: विकत्थनंतस्याविपर्ययोभावः स्वश्लाघमत्रः नरतापर
रकीर्तनेपरिहितेत्यन्नस्यगुणाज्ञानादयः गुणैर्विहहैमौनादिभिस्तुनुबंधित्वात्सहचारित्वात्स
हप्रसवोजन्मयेषांतेषांसप्रसवाः सोदराइवाभवन् विरुद्धाअपिगुणास्तस्मिन्नवि
रोधेनैवावस्थिताइत्यर्थः २२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

द्विविधं वृद्धत्वं ज्ञानतो वयसा च तत्र ज्ञानेन तस्य वृद्धत्वमाह अनाकृष्टस्येति विषयैः शब्दादिभिरनाकृष्ट
स्यावशीकृतस्य विद्यानां वेदवेदांगानां पारदृश्वनः परमन्तं दृष्टवतः दृशेः क्वनिप् धर्मे रतिर्यस्य तस्य आ
सक्तो जरसा जरया जरसोऽन्यतरस्यामिति जरसादेशः वृद्धत्वं वार्द्धकमासीत् तस्य ज्ञानोऽपि विषयवै
राग्यादिज्ञानफलसंपन्नत्वात् ज्ञानतो वृद्धत्वमासीदित्यर्थः नापलक्षणविपर्ययवृद्धत्वमिति कृत्वा अनाकृ
ष्टस्येत्यादिना विशेषणत्रयेण वैराग्यज्ञानशीलवृद्धत्वान्युक्तानीत्यवोचत् २२ प्रजानामि

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः तस्य धर्मरतेरासीद्वृद्धत्वं जरसा विना २३ प्रजानां वि ग
नयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः २४

ति प्रजानामिति प्रजाः जनाः उपसर्गे च संज्ञायामिति डप्रत्ययः तासां विनयस्य शिक्षायाः आधा
नात्करणात् सन्मार्गवर्तनादित्यर्थः रक्षणात् भयहेतुभ्यस्त्राणात् आपत्तिवारणादिति याव
त् भरणात् अन्नपानादिभिः पोषणादपि स मुख्यः स राजा तासां पिताभूत् तासां पितरस्तु जन्महेतवो
जन्ममात्रकर्तारः केवलमुत्पादका एवाभवन् जन्ममात्रं पितृणां व्यापारः सदा शिक्षा रक्षणा
दिकं तु स एव करोतीति तस्मिन् पितृत्वव्यपदेशः अत्राह गौतमः स पिता यस्तु पोषक इति ११

२४ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्थितेऽपीति दंडमर्हंतीति दंड्याः दंडादिभ्यो यदिति यत्प्रत्ययः अदंड्यान् दंडयन् राजा दंड्यांश्चैवाप्यदं
डयन् अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छतीति शास्त्रवचनम् नान् दंड्यान् च स्थिते लोकत्र
ति इत्यैव दंडयन् सोऽत्र यतनवे प्रवर्तनीयः सनानापेपव परिशोचः दोषान्सरी रक्षतामनीषि

स्थिते दंडे यतो दंड्यान्परिशोचः प्रवर्तनये अर्थकामौ
न साक्षात् धर्म एव मनीषिणः २५

एतावित्थं साधकामाववि धर्म एवात्मज्ञानो प्रत्तेत्र्द्ध अर्थकाम साधनयोर्दंडविवादयो
र्लोकस्याप्रवनरत्नोसारन रूपधर्मार्थेनेनानुष्ठानादर्थकामावपि धर्माशेषतामापादयन्तस्त
त्राधर्मोत्तरो भूदित्यर्थः आह गौतमः यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु धर्मोत्तरः स्यादिति २५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. १२ दुदोहेति स राजा यज्ञाय यज्ञं कर्त्तुं गां भुवं दुदोह करग्रहणेनैव रिक्तां चकार मघवा देवेंद्रः सस्याय सस्यं वर्द्धयितुं दिवं स्वर्गं दुदोह वृष्टिलोकान्महीलोके वृष्टिमुत्पादयामासेत्यर्थः क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना यज्ञसस्याभ्यां चतुर्थी एवमुभौ संपद्विनिमयेन परस्परमादानप्रतिदानो

दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवं संपद्विनिमयेनो
भौ दधतुः भुवनद्वयं २६

भ्यां भुवनद्वये दधतुः पुपुषतुः राजा यज्ञैरिंद्रलोकमिंद्रश्चोदकेन भूलोकं पुपोषेत्यर्थः उक्तं च देवेनीतौ राजा वर्षन्समाहृत्य कुर्यादिंद्रमहोत्सवम् प्रीणितो मेघवाहनस्तु महतीर्वृष्टिमावहेदिति २६ ॥ १२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नेति राजानो नेतारः रक्षितुर्गोप्तुस्तस्य राज्ञो यशो नानुययुः किल नानुचक्रुः खलु कु
तो यशस्यानुकारस्तत्तस्करता चौर्यं परस्वेभ्यः परधनेभ्यः तद्विषयभूतेभ्यो व्यावृत्ता
सती श्रुतौ वाचकशब्दे स्थिता शब्दमात्रमुपलभ्यते नार्थतः अभावात् तस्करशब्द एव वा पहृतमुत्प
थेः अथवा अन्येनास्तेयज्ञानेन शब्दं करोतीति न्यायेन शब्देन स्थिता तस्करविनाशनस्वरूपेणोक्तौ

न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थि
ता १७ द्वेष्योऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्तस्य यथौषधं त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्ष
ता १८

तस्यैः १७ द्वेष्य इति शिष्टो जनः द्वेष्यः शत्रुरपि तस्यार्तस्य रोगिणः औषधं यथौषधमि
व तस्य सम्मतोऽनुमत आसीत् दुष्टो जनः प्रियोऽपि प्रेमास्पदोऽपि तस्य त्याज्यः सर्पक्षता
अङ्गुलिरिव छेद्यः त्याज्य इत्यर्थः दुष्टात्मा दुर्जनः त्याज्य आसीत् तस्य शिष्टपरिपालनं
दुष्टपरित्यागश्चेत्यर्थः १८ ॥

25

र॰टी॰ तस्य परोपकारित्वं नमित्ति वेधाः स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा इत्यमरः तं दिलीपं समाधीयतइति समा
२६ धिः कारणसामग्री महाभूतानां समाधिस्तेन विदधे ससर्ज नूनं ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा नहि तस्य
राज्ञः सर्वे गुणाः रूपरसादिमहाभूतगुणवदेव परार्थं प्रयोजनमेवैकं मुख्यं फलं येषां ते तथा
कार्यानुमानाच्च महाभूतगुणोपमानेन कारणगुणाः कार्यं संक्रामंतीति न्यायः सूचितः ॥ २९ ॥ स इति वे
लासमुद्रकूलानि वेलाः कूलेपि वारिधेरिति विश्वः ताएव वप्रवलयाः प्राकारवेष्टा यस्यास्तां

तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना तथा हि सर्वे तस्यासन्परार्थैकफला गुणाः ॥ २९ ॥
स वेलावप्रवलयां परिखीकृतसागरां अनन्यशासनामुर्वीं शशासैकपुरीमिव ३०

स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् प्राकारो वरणः शालः प्राचीरं प्रांततो वृतिरित्यमरः परितः खातापरिखा
दुर्गवेष्टनं खातानखेयपरिखेत्यमरः अन्येष्वपि दृश्यत इति अपिशब्दात्खनेर्डप्रत्ययः अपरिखाः
परिखाः संपद्यमानाः कृताः परिखीकृताः सागरा यस्यास्ताम् अभूततद्भावे च्विः अविद्यमानमन्य
स्य राज्ञः शासनं यस्यास्ताम् अनन्यशासनामुर्वीमेकपुरीमिव शशास अनायासेन शासितवानि २६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्येति तस्य राज्ञः मगधवंशे जाता मगधवंशजा सप्तम्यां जनेर्ड इति डप्रत्ययः एतेनाभिजात्य
मुक्तम् दाक्षिण्यं परच्छन्दानुवर्तनम् दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिषु इति शाश्वतः
तेन रूढेन प्रसिद्धेन तेन नाम्ना अध्वरस्य यज्ञस्य दक्षिणाख्या पत्नीव सुदक्षिणा इति प्रसिद्धा
पत्नी आसीत् अत्र स्मृतिः यज्ञो गंधर्वस्तस्याप्सरस इति दक्षिणया दाक्षिण्येन नाम श्रोत

तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा
कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि तया मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ३१

ज्ञो दक्षिणत्वं प्रापकत्वेनेदं तन्न इति दक्षिणेऽङ्गप्रतिग्रहे हेति स्मृतेः ३१ कलत्रवन्तमिति वसुधा
धिपो दिलीपोऽवरोधेऽन्तःपुरवर्गे महति सत्यपि मनस्विन्या दृढचित्तया पतिचित्तानुवृ
त्त्यादिनिर्बन्धवत्तमपेक्ष्यः तया सुदक्षिणया लक्ष्म्या च आत्मानं कलत्रवन्तं भार्यावन्तं मे
ने कलत्रं श्रोणिभार्ययोरित्यमरः वसुधाधिपत्वेनानेन वसुधायाश्चेति गम्यते ३२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी.
१४

27

तस्यामिति आत्मानुरूपायां तस्यां आत्मनो जन्म यस्यासौ आत्मजन्मा पुत्रस्तस्मिन् समुत्सुकः यद्वा
आत्मनो जन्म निजपुत्ररूपेणोत्पत्तौ समुत्सुकः तत्र आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेः विलंबितं फलं
पुत्रप्राप्तिरूपं येषां तैर्मनोरथैः कदा मे पुत्रो भवेदित्यादिभिः कालं निनाय यापयामास ३३ संता

तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः विलंबितफलैः कालं स निनाय मनोरथैः ३३
संतानार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे ३४

नेति तेन दिलीपेन संतानाय संतानोत्पत्तिः प्रयोजनं यस्य तस्मै संतानार्थाय विधये अनु
ष्ठानाय स्वस्य भुजादवतारिता अवरोपिता जगतो गुर्वी धू
र्भारः सचिवेषु निचिक्षिपे निहिता ३४

१५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रयेति अथ प्रयतौ वनारण्यनेन नरेत्युपुत्रकाम्यया आत्मनः पुत्रेच्छया काम्यच्चेति पुत्रशब्दात्काम्यच्प्रत्यय
यः अप्रत्ययादिति स्त्रीकाम्यधातोरप्रत्ययः तं वसिष्ठं वनयात्रो दंपती जायापती राजदंतादिषु जा
याशब्दस्य निपातनात्साधुः तौ दंपती प्रयतौ प्रयत्नवंतौ विधातारं ब्रह्माणमभ्यर्च्य वसिष्ठस्य
गुरोः कुलगुरोः आश्रमं जग्मतुः कुलगुरोर्वसिष्ठस्याश्रमं जग्मतुः पुत्रप्राप्त्युपायो
पदेशायेत्यर्थ इति शेषः ३५ स्निग्धेति स्निग्धो मधुरो गंभीरो निर्घोषो यस्य तमेकं स्यंद

अथाभ्यर्च्य विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया तौ दंपती वसिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमं ३५ स्नि
ग्धगंभीरनिर्घोषमेकं स्यंदनमास्थितौ प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव ३६

नं रथमास्थितौ प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यः प्रावृष एण्य इति एण्यप्रत्ययः तं प्रावृषेण्यं पयोवाहं मेघं वि
द्युदैरावताविवास्थितौ ऐरावतो नाम मतंगजविशेषः इराः आपः इरावान्समुद्रः तस्मा
त्संभवः इरावानस्मिन्नस्तीति स इरावान्सागरः ऐरावतः ऐरावतो नाम यथा दृप
तादिनि तीरस्वामी ऐरावतवंशेऽद्भुतो विद्युत्साहचर्यमेवैतत् किं च विद्युत् पयोवाहसाहचर्या
दैरावतीसदृशावैरावतस्त्रीपैरावतीति तीरस्वामी तस्मात्प्रक्रमेऽपि विद्युदैरावताविव
वेति एकरथ्यारोहणेऽपि कार्यसिद्धिर्बीजमन्यमार्गनने सोपानस्य न स्यादिति ३६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. माभूदिति पुनः किंभूतौ दंपती आश्रमपीडा माभूत् माऽस्त्विति हेतोः माङि लुङि ति आशीरर्थे 29
१५ लुङ् न माङ्योगात् अडागमप्रतिषेधः परिमेयपुरःसरौ परिमितपरिचारौ अनुभावविशेषा
त्तु तेजोविशेषात् सेनापरिवृताविवास्थितौ ३७ सेव्यमानाविति पुनः किंभूतौ सुखस्पर्शैनलत्वा

वि२

मा भूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरौ अनुभावविशेषात्तु सेनापरिवृताविव ३७ सेव्य
मानौ सुखस्पर्शैः शालनिर्यासगंधिभिः पुष्परेणूत्किरैर्वातैराधूतवनराजिभिः ३८

त्वक्प्रियः सुखस्पर्शैः येवातैः शालनिर्यासगंधिभिः सर्जतरुनिर्यासगंधवद्भिः शालः सर्जतरुः
स्तन इति शाश्वतः उत्किरंतीति विक्षिपंतीति उत्किराः इगुपधेत्यादिना किरतेः कः प्रत्य
यः पुष्परेणूनामुत्किराः तैः आधूता ईषत्कंपिता वनराजयो यैस्तैर्वातैः सेव्यमानौ
पतेर्विशेषणे तौ प्रोत्साहमाघ विवक्षितम् ३८ ॥ १५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मन इति पुनः रथनेमिस्वनोन्मुखैः मेघध्वनिशंकया उन्नमितमुखैरित्यर्थः शिखंडिभिर्मयूरैर्द्वि
धा भिन्नाः पुंस्त्रीकृतभेदेन ग्रावैः कृतावस्थायामच्युताच्युतभेदेन वा षड्जो द्विविधः तस्मा
द्धेतोः केका अपि द्विधा भिन्ना इत्युच्यते अत एवाह षड्जसंवादिनीरिति षड्जः संजायते यस्मात् ष
वादिनीति षट्स्थानेभ्यो जातः षड्जः तज्जाम् नासाकंठमुरस्तालुजिह्वादन्तांश्च संस्पृशन्

मनोभिरामाः शृण्वतो रथनेमिस्वनोन्मुखैः षड्
जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखंडिभिः ३९

तस्मात् षड्जः संजायते यस्मात् षड्ज इति स्मृत इति स च तंत्रीकंठजन्मस्वरविशेषः निषादर्षभगा
न्धारषड्जमध्यमधैवताः पंचमश्चेत्यमी सप्त तंत्रीकंठोत्थिताः षड्जेन संवादिनीः सदृशीः
तदुक्तं मातंगेन षड्जं मयूरो वदति मनोभिरामाः मनसः प्रियाः केका इति कायति ध्वनतीति
ति केकाः मयूरवाण्यः केका वाणी मयूरस्येत्यमरः ताः केकाः शृण्वतोरिति श्लोकार्थः ३९

स्वरा इत्यमरः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. १६ परस्परेति विभ्रमादद्दूरेण मार्गेण यथा भवति तथा उज्झितं वर्त्म यैस्तेषु स्यंदनाबद्धदृष्टिषु
स्यंदने रथे आबद्धा प्रसज्जिता दृष्टिर्नेत्रं येषां ते दृष्टिर्नेत्रं लोचनं वर्त्म नयनं चक्षु
क्षिणी निहलाबुधः तेषु स्यंदनाबद्धदृष्टिषु केन केन वशादयासन्नदृष्टिषु मृगेषु

परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु मृ
गद्वंद्वेषु पश्यंतौ स्यंदनाबद्धदृष्टिषु ४०

मृगाश्च पुमान् स्त्रियेषसेकेशेषः तेषां द्वंद्वेषु स्त्रीपुंसो मिथुनं द्वंद्वं मिथुनमरः परस्परा
णामक्षिसादृश्यं पश्यंतौ अदूरं उज्झितं मार्गो यैस्तेषु मृगेषु सदृशाक्षिसादृश्यं मृगे
ष्वेव विवेकत्वम् ४० १६

श्रेणीति श्रेणीबंधात्पंक्तिबंधाद्धेतोरस्तंभां स्तंभरहितां तोरणस्रजं वहिर्द्वारम् तोरणोस्त्री वहिर्द्वा
रमित्यमरः ता[illegible]या स्रजो विरच्यते तेना तोरणस्रजं वितन्वद्भिः ऊर्ध्वं द्विति वेलर्थः उन्नतायाश्चे
ज्ञकेवशब्दप्रयोगाभावेपिगम्योत्प्रेक्षेत्येयम् कलनिर्ह्रादैरव्यक्तमधुरध्वनिभिः सारसैः प
क्षिविशेषैः करणैः क्वचिदुन्नमिताननौ सारसो मैथुनी कामी गोनर्दः पुष्कराह्वयः ३

श्रेणीबंधाद्वितन्वद्भिरस्तंभां तोरणस्रजं सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमितान
नौ पवनस्यानुकूलत्वात्प्रार्थनासिद्धिशंसिनः रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैरस्पृष्टाल
कवेष्टनौ ४२

नियारद्वः ४१ पवनस्येति प्रार्थनासिद्धिशंसिनः स्वानुकूलत्वादे
वमनोरथसिद्धिसूचकस्य पवनस्यानुकूलत्वाद्धेतोर्व्यदिगभिमुखत्वात् तुरगोत्कीर्णैस्तु
रगोद्धूतैरजोभिः अस्पृष्टामलकादेवेष्टनमुष्णीषं च यसौ तौ तथोक्तौ शिरसावे
ष्टनशोभिनास्तुतत्र इति वत्तनिच ४२

र.टी. सरसीष्विति सरसीषु वीचिविक्षोभशीतलं मृ॰सेव्यद्वेनेन शीतलं स्नानैः स्वात्मनुक
२१ र्णनोल्लसमेति स्वनिःश्वासानुकारिणं एतेन तयोरुत्तमस्त्रीपुंसजातीयत्वमुक्त
म सरविंदानामामोदमुपजिघ्रन्तौ घ्राणेन गृह्णन्तौ ४३ ग्रामेष्विति ग्रामेष्वात्मविसृष्टेषु
स्वदत्तेषु यूपो नाम संस्कृतः पशुबंधाय दारुविशेषः यूपा एव चिह्नानि येषां तेषु

वी सरसीष्वरविंदानां वीचिविक्षोभशीतलं आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिःश्वासानुकारि
णं ४३ ग्रामेष्वात्मविसृष्टेषु यूपचिह्नेषु यज्वनां अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्घ्यानु
पदमाशिषः ४४

ग्रामेषु अमोघाः सफलाः यज्वानो विधिनेष्टवन्तो यज्वानः विधि
नेष्टवानित्यमरः सुयजोर्ड्वनिप् इति ड्वनिप्प्रत्ययः आशिषः आशीर्वादान् अ
र्घैः पूजाविधिभिः सह यज्वानं पादार्घाभ्यां चेति यत्प्रत्ययः यद्वार्घविशेषमर्घ्यमा
श्रैपाद्यपादार्घ्यवारिणीत्यमरः अर्घ्यस्यानुपदमन्वक् अर्घ्यस्वीकारानन्तरमित्यर्थः गर
हीतौ स्वीकुर्वन्तौ पदस्य पश्चादनुपदं पश्चादर्थे अव्ययीभावः अन्वगन्वक्षमनुपदं क्लीबमव्य

हैयंगवीनमिति ह्यस्तनगोदोहोद्भवं घृतं हैयंगवीनम् ह्यः एवैयुलत् हैयंगवीनं स्यात् ह्योगो
दोहोद्भवं घृतमित्यमरः हैयंगवीनं संज्ञायामिति निपातः तत्सद्योघृतम् आदाय उपस्थितान् घो
षवृद्धान् घोषस्त्वाभीरपल्ली स्यादित्यमरः वन्यानां मार्गशाखिनां नामधेयानि पृच्छन्तौ नाम
रूपभागधेयः स्वार्थे दुहाचीत्यादिना पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वम् ४५ इति द्वाभ्यां कुलकं का

हैयंगवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखि
नां ४५ कुलकं काप्यभिख्या तयोरासीद्व्रजतोः शुद्धवेषयोः हिमनिर्मुक्तयोर्यो
गे चित्राचन्द्रमसोरिव ४६

कीति व्रजतोः गच्छतोः शुद्धवेषयोरुज्ज्वलनेपथ्ययोस्तयोः सुदक्षिणादिलीपयोर्हिमनिर्मु
क्तयोश्चित्राचन्द्रमसोरिव योगे सति कापि अनिर्वाच्या अभिख्या शोभा आसीत् अभिख्या ना
मशोभयोरित्यमरः स्रानस्त्रीयस्तर्हीन्दुः सृञ्जयः चित्रानक्षत्रविशेषः शिशिरा
पगमे चैत्र्यां चित्रापूर्णौ चन्द्रमसोरिवेत्यर्थः ४६ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नदीरिति प्रियंदर्शनं स्वकर्मकं यस्यासौ प्रियदर्शनः दर्शनीयः इत्यर्थः भूमिपतिः दिलीपः
र.टी. पत्न्यैतत् तरद्रुमैः तेश्वस्तु दर्शयन् लंघितमपि वाहितमप्यध्वानं न बुबुधे न ज्ञातवान् बु
१८ धः सौम्य उपमा यस्य उपमानं यस्येति विग्रहः इदं विशेषणेन तन्न तद्दर्शयन्निति उपमायोगि
तयेनस्यज्ञातत्वसूचनार्थम् ॥४७॥ स दुःप्रापेति दुःप्रापयशाः दुःप्रापमन्यैर्दुर्लभं यशो य

तं भूमिपतिः पत्न्यै दर्शयन् प्रियदर्शनः अपि लंघितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः ॥४७॥
स दुःप्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥४८॥

स्य स तथोक्तः श्रान्तवाहनो दूरोपगमनात् क्लान्तयुग्यः महिष्याः सखा महिषीसखः रा
ज्ञाहः सखिभ्यष्टजिति टच् प्रत्ययः तस्याः नैरपेत इति भावः स राजा सायं सायं
काले संयमिनो नियमवतस्तस्य महर्षेर्वसिष्ठस्याश्रमं प्रापत्
प्राप्तवान् इत्यादिना दुः ॥४८॥ १८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तमाश्रमं विशिनष्टि वनांतरादिति वनांतरादन्यस्मादरण्यांतरादुपावृत्तैः प्रत्यागतैः समित्कुश 36
फलानि च आहरंतीति शीलं येषां ते इति समित्कुशफलाहरास्तैः अदृश्याग्निप्रत्युद्यातैः
नराद्यप्रत्ययः अदृश्यैरदृश्यमानैरग्निभिर्वैतानिकैः प्रत्युद्याताः प्रत्युद्गतास्तैस्तपस्विभिः

वनांतरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः । अ
ग्निप्रत्युद्यातैः पूर्यमाणं तपस्विभिः ॥ ४९

पूर्यमाणं पोष्यमाणं गच्छतामाहिताग्नीनामग्निप्रत्युद्यानं विधिप्रकृतैः यथाहवान्ने पितरं पश्चो
चितवासं तु ततः अन्ये यो वनं सेवते तस्यापि नमग्नयः प्रत्युद्यान्ति शालोदाहरणं वा हरनीतिय
चनात् उत्तेः प्रत्युद्याहारविनिता हृगानि विज्ञायते ४८ ॥ ॥

म्राकीर्णमिति नीवाराणांभाग एव भागधेयः। प्रंशः रूपनामभागेभ्योधेयप्रत्ययोवक्तव्यः
निस्वार्थेधेयप्रत्ययः भागधेयः करोवलिरित्यमरः। तस्योचितैः। अतएव उटजानां
पर्णशालानां द्वाररोधिभिः द्वाररोधकैः मृगैः ऋषिपत्नीनां अपत्यैरिवाकीर्णं व्याप्तं

आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः। अपत्यैरिवनीवारभागधेयोचितैर्मृगैः ५०
सेकांतेमुनिकन्याभिस्तत्क्षणोज्झितवृक्षकं विश्वासायविहंगानामालवालांबुपा
यिनां ५१

म० ५० सेकांतइति सेकांतेवृक्षमूलसेचनावसानेमुनिकन्याभिः आलवाले
जलाधारप्रदेशेभूपदेवृक्षस्यादिनाम स्यादालवालमावाल[illegible]इत्यमरः विहं
गानांपक्षिणांविश्वासायविश्रंभाय समौविश्रंभविश्वासावित्यमरः तत्क्षणेसेकक्ष
णेउज्झिताः वालवृक्षकाः यस्मिन्तत् अल्पार्थेकप्रत्ययः ५१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आतपात्यय इति आतपात्यये आतपापगमे सति संक्षिप्ता राशीकृताः नीवारास्तृणधान्यानि या
सु ताः तृणधान्यानि नीवारा इत्यमरः उटजानां पर्णशालानां अंगणभूमिषु चत्वरस्थानेषु प
र्णशालोटजोस्त्रियामित्यमरः अंगणं चत्वराजिरे इत्यमरः निषादिभिरुपविष्टैर्मृगैर्वर्तितो

आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः मृगैर्वर्तितरोमंथमुटजांगणभूमिषु ५२
अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान् पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराहुतिगंधिभिः ५३

निष्पादितो रोमंथश्चर्वितचर्वणं यस्मिन्नाश्रमे तं ५२ अभ्युत्थितेति अभ्युत्थिताः प्रज्वलिताः
होमयोग्या इत्यर्थः समिद्धेऽग्नावाहुतिं जुहोतीति वचनात् तेषामग्नीनां पिशुनैः सूचकैः
पवनोद्धूतैराहुतिगंधो येषामस्तीत्याहुतिगंधिनः तैर्धूमैराश्रमोन्मुखान् अतिथी
न् पुनानं पवित्रीकुर्वाणम् ५३

र.टी. कुलकं युग्मेति युग्माश्रमयाचलनंतरं स राजा यंतारं सारथिं आदिश्य धुरं वहंतीति धुर्यास्तु
२. ग्याधुरो यड्ढकाविति यत्प्रत्ययः ढे येनः धुर्यान् व्याख्यान धुर्या धुर्वहधौरेयधुरीणास्स
धुरंधरा इत्यमरः विश्रामय विनीतश्रमान् कुर्विति आदिश्य पत्नीं तां पत्नीं रथात् अवारोप्य
इवतारितवान् स्वयं चावततार ५४ तस्मै इति सभायां साधवः सभ्याः सभायां यदिति य

कुलके युग्मं यंतारमादिश्य धुर्यान्विश्रामयेति सः। तामवारोपयत्पत्नीं रथाद
वततारच ५४ तस्मै सभ्याः सभार्याय गोप्त्रे गुप्ततमेंद्रियाः। अर्हणामर्हते चक्रु
र्मुनयो नयचक्षुषे ५५

प्रत्ययः गुप्ततमेंद्रियाः अत्यंतनियमितेंद्रियाः मुनयः सभा
र्याय गोप्त्रे रक्षकाय नयः नीतिशास्त्रमेव चक्षुस्तत्वावेदके प्रमाणं यस्य तस्मै नयचक्षुषे
अतएवार्हते पूजार्हाय पूज्यायेत्यर्थः अर्हः प्रशंसायामिति शतृप्रत्ययः तस्मै राज्ञे अ
र्हणां पूजां चक्रुः पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समा इत्यमरः ५५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विधेरिति सायंतनस्य सायंभवस्य सायंचिरमित्यादिनाट्युप्रत्ययः विधेर्जपहोमाद्यनुष्ठानस्यान् 40
ते अवसाने अरुंधत्या अन्वासितं पश्चादुपवेशनेनोपासितं कर्मणि क्तः उपसर्गवशात् स
कर्मकत्वं अन्वास्येतामित्यादिवदुपपद्यते तपोनिधिं वसिष्ठं स्वाहया स्वाहादेव्या अग्नाय्या
यी स्वाहा च हुतभुक्प्रियेत्यमरः अन्वासितं हविर्भुजमिव ददर्शेत्युपमा ऊरुणाग्रेतुम

विधेः सायंतनस्यांते स ददर्श तपोनिधिं अ
न्वासितमरुंधत्या स्वाहयेव हविर्भुजं ५६

रज्ञातनयापालिकः जपहोमेष्वकुर्वाणो नाभिवाद्यो द्विजो भवेदिति अनुष्ठानसमयेऽभि
वादनस्य निषेधाद्विधेरन्ते ददर्शेत्युक्तम् अन्वासितेन चात्र पतिव्रताधर्मत्वेनोक्तं त
त्व कर्मांगत्वेन विधेरनंतरं नित्यकर्मणः समाप्त्यभिधानात् ५६ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. तयोरिति मागधी मगधराजपुत्री राज्ञी सुदक्षिणा राजा च तयोररुंधतीवसिष्ठयोः
२१ पादान्‌ चरणान्‌ जगृहतुरभिवादनं चक्रतुरित्यर्थः पादा रश्म्यंघ्रितुर्यांशाः पादः पदंघ्रिश्चर
णोस्त्रियाम्‌ तेषु पीत्कुटिकेतुस्तः स्त्रियाः पादा सित्तयोरयस्त्वमरः पादग्रहणमभि

तयोर्जगृहतुः पादान्राजा राज्ञी च मागधी
तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननंदतुः ५७

वादने परमेश्वमे पादग्रहणमभिवादनमित्यमरः गुरुपत्नी च गुरुश्च कर्तारौ सा
च तौ सुदक्षिणादिलीपौ कर्मभूतौ प्रीत्या हर्षेण प्रतिननंदतुः आशीर्वादादि
भिः संभावयांचक्रतुरित्यर्थः ५७ २१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तमिति मुनिरतिथ्यर्थमातिथ्यम् अतिथेर्ज्य इति ञ्यप्रत्ययः आतिथ्यस्य क्रिया तया शांतो 42
रथक्षोभजापः परिश्रमो यस्य तत् तथोक्तं राज्यमेवाश्रमस्तत्र मुनिं मुनितुल्यमित्यर्थः तं
दिलीपं राज्ये कुशलं पप्रच्छ पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वम् यद्यपि राजशब्दः पुरोहितादिगणा
द्राजकमेव वचनं तथाप्यत्र सामान्यवचनः उपपन्नं न तु शिवं स्वस्ति क्षेमं इत्यमरविरोधा

155 तमातिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम् पप्रच्छ कुश
लं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः ५८

त् तथाह मनुः स्वाम्यमात्यदुर्गराष्ट्रकोशदंडौ तथा सुहृत् सप्तैतानि समस्तानि लोके
स्मिन् राज्यमुच्यते इति तं ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम् वैश्यं क्षेमं समागा
म्य शूद्रमारोग्यमेव चेति मनुवचने सत्यपि तस्य राज्ञो महानुभावात् ब्राह्मणोचितः कु
शलप्रश्नप्रवृत्तः तमनुसंधेयं अत एवोक्तं राज्याश्रममुनिरिति ५८ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अथेति अथ प्रश्नानंतरं विजितारिपुरो विजितशत्रुनगरो वदतां वक्तृणां वरः श्रे 43
र.टी. ष्ठः पतत्त्वनिर्द्धारणमिति षष्ठी पुरः स्त्रीपुरीनगर्य्यौ इत्यमरः अर्थपतिः रा
२२ जा अथर्वणो ऽथर्ववेदस्य निधेस्तस्य मुनेः पुरोग्रे ऽर्थ्यामर्थादनपेतां धर्म्यप

अथाथर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः। अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वद
तां वरः ५८

थ्यां अन्याय्यादनपेतमिति यत्प्रत्ययः वाचमाददे वक्तुमुपक्रांतवानित्यर्थः अथ
र्वनिधेरित्यनेन गुरोर्हितकर्माभिज्ञत्वात् प्रकृतकार्यनिर्वाहकत्वं मुनेरस्तीति
सूच्यते यथाह कामंदकः त्रय्यां च दंडनीत्यां च कुशलः स्यात्पुरोहितः अ २२
थर्वविहितं कुर्यान्नित्यं शांतिकपौष्टिकमिति ५८

उपपन्नमिति हेतुरे सप्तस्वंगेषु स्वाम्यमात्यादिषु स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि
च सप्तांगानीत्यमरः शिवंकुशलमुपपन्नंनयुक्तमेव ननु वधारणे प्रश्नावधारणानुज्ञानु
नयामंत्रणे नन्वित्यमरः कथमित्यत आह यस्य मे दैवीनां देवेभ्य आगतानां दुर्भिक्षादीनां मा

उपपन्नंननु शिवं सप्तस्वंगेषु यस्य मे दैवी
नां मानुषीणां च प्रतिहंता त्वमापदां १०

नुषीणाम् मनुष्येभ्य आगतानां चोरभयादीनां उभयत्रापि तत आगत इत्यण् दि
ह्वाग्निज्जिमारादिनाडीव आपदां तासां नानां त्वं प्रतिहर्ता वारयितासि अत्राह कामंदकः
हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा इति पंचविधं दैवं मानुषं व्यसनं ततः आयुक्तकेभ्य
श्चौरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् पृथिवीपतिलोभाच्च नराणां पंचधा मतमिति १०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तत्र मानुषप्रतीकारमाह तवेति मंत्रान्कृतवान्मंत्रकृत् सुकर्मपापमंत्रपुण्येषु कृञ
र.टी. इति क्विप् दूरात्परोक्षएव संशमिताअरयो यैस्तैः तस्य मंत्रकृतो मंत्राथर्वणोक्तस्य प्रयोक्तुः
२३ वीत तव मंत्रैः कर्तृभिः दृष्टमलक्ष्यं चैतत् भिंदंतीति दृष्टलक्ष्यभिदो मे श

तव मंत्रकृतो मंत्रैर्दूरात्संशमितारिभिः
प्रत्यादिश्यंत इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ६१

राः प्रत्यादिश्यंत व्यर्थवचयमेव समर्थाः किमेभिः पिष्टपेषकैरिति निराक्रियंत इवेत्यु
त्प्रेक्षा प्रत्यादेशो निराकृतिरित्यमरः त्वन्मंत्रसामर्थ्यादेव नः पौरुषफललो
भिभावः ६१ ॥ २३

संश्रुतेरेविकं प्रतिकारमाह हर्वीति हे हेतेन स्वपाविधिवदग्निषु वर्जितं प्रतितेषु हविर्याजा
दिकं कर्त्तं ग्रहवग्रहेवर्षप्रतिवेधः वृष्टिर्वेधेन हि ग्रानेवग्रहावग्रहेसमाविस्मरः अव

46

हविर्यांवर्ज्जितेहेतेन स्वपोविधिवद्ग्निषु वृ
ष्टिर्भवतिसस्यानांमवग्रहविशोधिएं ६२

ग्रहेवर्षप्रतिबेधः स्मवश्मयः तेनविशोधितेंविशुध्यतोसस्यानांवृष्टिर्भवति वृ
ष्टिवृधेनसस्यसुपजीवंयतीतिभावः प्रश्नमतुः प्रश्नाशलाङ्गतिःसम्यगादित्यसुप
तिष्ठते यादित्याज्ञापनेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततः प्रजेति ६२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰ टी॰ २५ पुरुषेति आयुर्जीवितकालः आयुर्जीवितकालः स्यादित्यमरः पुरुषस्यायुः पुरुषायु
षं वर्षशतमित्यर्थः शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः अचतुरेत्यादिना सूत्रेण च प्रत्ययान्तो
निपातः मदीयाः प्रजाः पुरुषायुषं जीवन्तीति पुरुषायुषजीविन्यः निरातंकाः निर्भयाः
आतंको भयमाशंकेति हलायुधः निरीतयोऽतिवृष्ट्यादिरहिताः ईतिरतनस्तवेस

पुरुषायुषजीविन्यो निरातंका निरीतयः यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्म
वर्चसं ६६

त्वद्ब्रह्मवर्चसं न ब्रह्माध्ययनसंपत्तिरेव हेतुः ब्रह्माध्ययन
संपत्तिरेव हेतुः ब्रह्माध्ययनसंपत्तिस्तेजो ब्रह्मवर्चसमिति हलायुधः ब्रह्म
णः वेदस्य वर्चः ब्रह्मवर्चसम् ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस इत्यच्प्रत्ययः अतिवृष्टिरना
वृष्टिः शलभाः मूषकाः शुकाः प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः इति २५

तयेति ब्रह्मयोनिः कारणं यस्य तेन ब्रह्मपुत्रेण गुरुणा तयैव तु क्रमशः कारेण चिंतयमानस्या
नुध्यायमानस्य तत्पद्वं निरापदो व्यक्तं न हि न समे संपदस्तानुवंधाः सानुरताः प्रवि
ष्ठिन्ना रतिपावत्कथं न स्युः स्वरैवेमथैः ८ सेश्वस्यागमनं न श्योज्जन माह किंन्विति

तयैवैविंतयमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना सानुवंधाः कथं न स्युः संपदो मे नि
रापदः १४ किं नु वध्यौ नैव वेत्स्यसि मह्यं कुसुमश्रजं न मामवति सद्वीपा रत्नसू
र[illegible]पि मेदिनी १५

किं नु तवैव न संवध्यां स्तुषायां वध्यैः जींयात्व पावैवेममरः श्रद्दिष्टास
दृशी यस्तुत्रूपायज्जो येन न ते मा सद्वीपापि रत्नानि सूयत इति रत्नसूरपि सानुद्विधस्या
दिना किंच मेदिनीना वालिन प्रीणाति प्रवधातो रत्नगाति प्रीत्या घयेषु उपदेशाद
वप्रीणेन रत्नसूरपि इत्यनेन सर्वरत्नेभ्यः श्रेरत्नमेव स्त्राद्यामिति सूच्यते १५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

49

र॰टी॰ नदेवशक्नोपारयति नूनमिति मत्तः परं मदनंतरम् वंश्याः कुलसंभूताः पिंडविच्छेददर्शिनः
२५ पिंडदानविच्छेदस्तुतप्रेक्ष्यमाणाः वंशेभवाः वंश्याः पितरः स्वधेत्यव्ययं पितृभोजे व-
चनेनतस्यसंग्रहेनतत्पराः आसक्ताः संतः श्राद्धे पितृकर्मणि पितृदाननिवापः स्या।

नूनंमत्तःपरंवंश्याःपिंडविच्छेददर्शिनः न
प्रकामभुजःश्राद्धेस्वधासंग्रहतत्पराः ६६

श्राद्धेनतत्कर्मशास्त्रस्मरः प्रकामभुजः पर्याप्तभोजिनोनभवेतीतिशेषः न
वैसंतंकामंप्रकामंपर्याप्तमित्यमरः किंतुनालंचापद्धतंयदपिसंग्रहंतीतिभावः ६६ २५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ममरक्षेति मत्परे तस्मिन्नेतरं अमारादिति पंचमी दुर्लभं दुर्लभेऽमत्वाम पायाद्वर्जितं इति पद्यः स 50
र्वैः पितृभिः स्वनिः स्वासैः इदूरवज्जनैः कवोल्लमीषद्रुल्लेपद्यानतयादुपभुज्यते उपभोग्यस्तेन न नामि
ति कवोल्लमिति कवचोल्लेशं निकुशाहृस्य कृचादेशः कोल्लेकवोल्लं मेहोल्लेकदुल्लेविशुतहूनिश्वस
मरः ६२ स इति हृज्यायागः व्रजपजोभीवकायपद्मनिकायप हृज्या पाविशुद्धात्मा विशुद्धे चेतनः प्र

समरैर्दुर्लभैर्मत्वा नूनं मा वर्जितैर्मृषा पथः सर्वैः स्वनिःस्वासैः कवोल्लमुपभुज्यते ६२ सो
ऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रज्ञालोपनिमीलितः प्रकाशस्याप्रकाशस्य लोकालोक इवाचलः ६३

ज्ञालोपेन संज्ञस्याभावेन निमीलितः कृतमीलनः सोऽहं लोक्यत इति लोकः न लोक्यत इ
त्यलोकः लोकस्याप्रकाशस्यालोकस्य चेति लोकालोकस्य चेति लोकालोकस्य कुवालोचल इव लो
कालोकस्य कवालो चलद्वत्समूहः प्रकाशत इति प्रकाशस्य देवऋणविमोचनात् न प्रकाश
त इत्यप्रकाशस्य पितृऋणाविमोचनात् पचायच् अस्मीति शेषः लोकालोको यतः
सूर्यसंपर्कार्द्धाहिल्लमो व्याप्याच प्रकाशस्याप्रकाशश्चेति मतम् ६३ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स.टी.
२६

ननुतपोदानादिसंपन्नस्य किमशान्तैरित्यत आह लोकांतरेति सत्सुद्भवत्वस्मादि
निस्तत्सुद्भवः कारणं तपोदाने सत्सुद्भवोपसंनतपोदानसत्सुद्भवं वपरे त्वम्
परलोकांतरे परलोके इह च अमुत्र च च लोके केवलस्व स्वकरं तपादि सु
द्भवशोभवाभ्युदयं श्रणसनं तिस्रः परत्र परलोके इह च अमुत्र च च लोके शर्मेण

लोकांतरसुखं पुण्यं तपोदानसमुद्भवं संततिः शुद्धवंश्या हि परत्रेह च शर्मणे ॥
तयाहीनेन विधातर्मां कथं परयन्नस्यसे सिकेत्वयमिवेत्वरोहं धर्मामृतमहतके

स्वत्वाय शर्मेशांतिस्वर्खालिवेन्समरः भवतीति शेषः ॥ ४९ तयेति हे विधातः स्व
कुलधासंततमाहीनं तपस्तमोत्तिहान शमणात्वपमेवोऽपि त्तिमनलसकेनवर्हिंतंवे
धर्मफलमनुभोक्तुं फलोवकेशीचेत्समरः प्राप्तमेवहतकेनुतवकोनमम्मिवपरपन २६
कथमेवनहृपसेनपरितप्यसे विधातः स्मैनेन सामर्थ्यं पेवतनशानेगम्यते ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अस्तव्यमिति हे भगवन् अनेकसंख्यलोपेन कृमश्लोके अनिर्वाणस्य मज्जनरहितस्य निर्वाणो निर्हंतो मोहे
विनाशे गजमज्जनरूपितया दव: देति नो गजस्य ग्रहमेव दनीतिग्रहं तदमर्मस्तके व्रणोऽस्त्रिया 52
मीमं मह: क्लीवेऽग्रहं तदलुमर्मस्थानियमर: विधरुपोऽल्पदरुनिरवशश्रमय: ग्रहार्हिषदितिमुमा
गम: आलानेगजवंधने स्तंभमिव आलानेगजवंधनमित्यमर: मेममग्रस्तस्यासोऽहमशका

अस्तव्योऽहं भगवन्नूनमेतनमवेहि मे अहं तदस्मि वालानेमति वाणस्य देतिन: ११ तस्मा
न्न चैव यानानन संविधानेन याऽर्हसि दृष्ट्वा ह्यणोऽपराधेऽर्थेन दधीनाऽहि लिङ्गय: १२

पीडाद्य: स्वं यस्मिन्नलन् ग्रेवेहि दुःस्वरं दुःखजनकं विहीनस्थं: निर्वाणस्याऽनशयनानि श्रीणाग
जकर्मणीति पालकाव्ये ११ तस्मादिति हे नाननन तस्मात्संस्कारहरणाय यात्रेव्यमन्तकोऽभवा
मिकमर्णालडनयासंविधानेकर्तुमर्हसि हि यस्मात्कारणादिहा हृणाऽर्द्रालाकोऽरपस्याना न
ह्राजनादवक्षुरणालकतेघोऽडरापे द्व: प्रापेऽर्थेसिद्धयस्वंदधीनास्वदीयता: दृष्ट्वा हृणाऽि
तिशेषेवष्ठी नलोकेसादिना कृयोगेषष्ठीनिषेधान् १२ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी.
२७

इतीति इति राज्ञा विज्ञापितो ऋषिः ध्यानेन स्तिमिते लोचने यस्य सः ध्यानस्तिमितलोच 53
नः क्षणमात्रं तस्थौ सुप्तमीनाः यस्मिन् सः ह्रद इव निस्तब्धो ऽतिष्ठत् ७३ सोऽपश्यदिति सः ऋषिः प्रणिधा
नेन चित्तैकाग्र्येण भावितात्मा शुद्धान्तःकरणः भुवो भर्तुः नृपस्य संततेः स्तम्भकारण

इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव ह्रदः
सोऽपश्यत्प्रणिधानेन संततेः स्तम्भकारणं भावितात्मा भुवो भर्तुरथैनं प्रत्यबोधयत् ७४

संतानप्रतिबंधकारणमपश्यत् अथानंतरं एनं नृपं प्रत्यबोधयत् स्वदृष्टं ज्ञापितवानित्य २७
र्थः एनमिति गतिबुद्धीत्यादिना कर्तुः कर्मत्वम् ७४ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पुरेति पुरा एकदा शक्रमिन्द्रमुपस्थाय सेवित्वा प्रति भुवमुद्दिश्य यास्यतो गमिष्यतस्तव पथि कल्पतरु
च्छायामाश्रिता सुरभिः कामधेनुरासीत् तत्रस्थितेत्यर्थः ७५ ततः किमित्यत आह धर्मलोपेति 54
ऋतुः पुष्परजस्तद्यावत् ऋतुस्नातां इमां मे पिचेतस्मरः ऋतुनानिमित्तेन स्नातां राज्ञीं सुदक्षिणां ध
र्मस्य ऋत्वभिगमनलक्षणस्य लोपाद्भ्रंशाद्भयात्त्वं स्मरन् ध्यायन् त्वं देगादेवनेविघ्नेन

पुराशक्रमुपस्थायतवेयंप्रतियास्यतः आसीत्कल्पतरुच्छायामाश्रितासुरभिःपथि ७५ धर्म
लोपभयाद्राज्ञीमृतुस्नातामिमांस्मरन् प्रदक्षिणक्रियार्हायांतस्यांत्वंसाधुनाचरः ७६ ॥

मधुं च तत्पूर्वम् प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु निकृतवान् विद्यतो नाश्रुतवनस्यतीति शास्त्रात्
प्रदक्षिणक्रियार्हायां प्रदक्षिणीकरणयोग्यायां तस्यां धेन्वां त्वं साधु प्रदक्षिणादि सत्कारं नाचर
न नाचरितवानसि व्यासक्तचित्तत्वात् विस्मृतवानसीति भावः ऋतुकालाभिगमने मनुः ऋतुकालाभिगामी
स्यात् स्वदारनिरतः सदेति अकरणे दोषमाह पराशरः ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति
वालगोघ्नापराधेन विध्यते नात्र संशय इति ७६ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अवज्ञानासीति यस्मात् कारणात् मामवज्ञानासि तिरस्करोषि अतः कारणात् म
र.टी. त् प्रसूतिं मम संतानं तिमनाराध्य अप्रसेवयित्वा ते तव प्रजा न भविष्यतीति सा सुरभिस्त्वां श
१८

अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां श
शाप सा ॥ सशापो न त्वया राजन्न च सारथिना श्रुतः नदत्याका
शगंगायाः श्रोतस्युद्दामदिग्गजे १८

शाप शप आक्रोशे ॥ सशापो न त्वया नाश्रावि कथमित्यत आह सशाप इति उद्दाम
दिग्गजे मत्तदिक्वारणे आकाशगंगायाः स्रोतसि प्रवाहे नदति शब्दायमाने स
ति हे राजन् सशापो न त्वया श्रुतः सारथिना च न श्रुतः १८
॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अत्रनलस्तुतेकिमापानमित्याह ईक्षितमिति नदवत्तानालभ्यायेनोरपमानानान् आत्मनः
आपृमितमोक्षितंमनोरथम् आप्नोतिः सतेनाकः ईकारमुसार्गलंसशतिवंधेविहिज्ञानी
हि नयाहि सज्जसज्जाव्यतिक्रमोनिक्रमलंभेदःशतिवध्यानिहि ७९ नहिंगवानामाराधया

ईक्षितेनेतदवत्तानांहिहिंसार्गलंमात्मनः शतिवध्यानिहिभेदः सज्जसज्जाव्यतिक्रमः ७९
नविषेदीवसत्वस्सावेदानींप्रचेतसः भुजंगापिहितद्वारंपातालमधितिष्ठति ८०

मितावाकथमागमिष्यतिरत्याशासानेत्याह नविषइति सानुशमिरिदानींदीर्घकालंचिरकाल
साध्योग्रागाविशेषोपमनसप्रचेतसोवरुणस्यप्रचेतनाः वरुणः पाशीयमरः नविषेरथ्याज्ञारि
नविरवंभुजंगापिहितद्वारंभुजंगाइद्वारंतेतोद्वः अवेशपातालमधितिष्ठतीत्यर्थः अधि
शीङ्स्थासांकर्मेतिकत्वम् ८० ॥ ॥ ॥ रामराम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

57

र.टी. तर्हि कागतिरित्यत आह स त्वमिति तस्याः स्वरभेरियंतु दीर्घोस्त्वतो स्वरभेः प्रतिनिधिं कृत्वा
२५ श्रुविः श्रुष्टः सहपत्न्या वर्तत इति सपत्नीकः सन् नच्युतस्थानि कुचशस्त्रयः आराधयहि यस्मा
त् कारणात् स्वाधीनानष्टास्तनौ कामदोग्धीति कामदुघाभवतीत्यर्थः कचवस्त्रते कचशम

सत्वमेकांतरोतसोमदीर्घोवत्समानरे आराधयसपत्नीकः स्त्वांकामेविधास्य
ति ८२ इति वादिनेव वो सहोतुराङ्गतिसाधने प्रतिपानेदनीनामधेनुशवहृतेवना
त् ८२

योघादेश्व ८१ इतीति इति वादिनो वदत एव होतुर्वनशीलस्य त्वत्रिलितत्त्वन्नयः त
सम्भने राज्ञीनां साधनेकारणेनंदयातु इति श्रुत्यस्मानंदिनीनाम श्रुतिपाल्त्वात्प्रश
स्ताधेनुर्वनाद्गावहंतेप्रत्यागता अव्याप्तपोमाविष्पस्याः कार्यसिद्धिं हि तत्रात्र इति भावः ८२ २५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्वर्शतिशिमियैनुविशिनष्टि ललाटेति पल्लववत् स्निग्धावामौपादलावल्लंधाग्रामेवैतुहिशेष
णं घोऽस्य मल ललाटे उदयो यस्य तत् ललोदयं लमाग्रमांसहृदयम् अविद्धं कुटिलभुग्नं वेल्लितं
वक्रमित्यमरः स्रोदिनस्वेतितिष्ठानतस्य नवं नवम् स्वेतरोमाण्ये वा कलविभ्रतीनवं पाशि
नेविभ्रती संध्येव सुस्थिता ८३ भुवमिति कोसलेन किंचित्कुसुमं केवोलसः इति चकारान्तकादेशः

ललाटोदयमाभुग्नैःपल्लवस्निग्धपादला विभ्रतीस्वेनरोमाण्येकैकसंध्येव पाशिनेनवं ८२
भुवं कोसलेन्द्रोऽशीमेघेनावभ्रयादपि प्रस्तवेनाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्तिना ८४

प्रवभ्रयादपि प्रवभ्रयस्नानादपि मेध्येन पवित्रेण प्रस्नेपवित्रेमध्यंचेत्यमरः वत्सस्यालो
कप्रदर्शनेप्रवर्तिनाप्रस्रवहनाप्रवेनन्तीनाभिसंदेनभुवनमभिवर्षन्तीसिंचन्तीकुञ्जमिवकूपप्राप्ती
नपस्याःसाक्षेत्रोऽधीकूपस्त्रक्षीवूमापीनमित्यमरः कूपस्रोनडिस्यनऊादेशाः वकुब्रीहिस्तूपसा
डीपिउडीप ८५

स्त्री

र.टी. १. रजइतिखुरोद्भूतैरंतिकात्समीपे गात्रंस्पृशद्भिः दूरांतिकार्थेभ्योद्वितीयाचेतिचकारात्पंचमी
रजसांकणैःमहीक्षितःपत्युर्नृपस्यादधानातस्यतीर्थाभिषेकेणजातातीर्थाभिषेकजांशुद्धिमा
दधानाकुर्वाणा एतेनवायव्यंस्नानमुक्तम् उक्तंचमनुनाआग्नेयंभस्मनास्नानं अवगाह्य

रजःकणैःखुरोद्धूतैःस्पृशद्भिर्गात्रमंतिकात् तीर्थाभिषेकजांशुद्धिमादधानामही
क्षितः ८६ कुलकं तांपुण्यदर्शनांहृष्टोनिमित्तज्ञस्तपोनिधिः याज्यमाशंसितावंध्यप्रा
र्थनंपुनरब्रवीत् ८७

तुवारुणम् आपोहिष्ठेतिचब्राह्मंवायव्यंगोरजःस्मृतमिति ८६ तामिति निमित्तज्ञःशकु
नज्ञःतपोनिधिःवसिष्ठःपुण्यंदर्शनंयस्यास्तांपुण्यदर्शनांदृष्ट्वाआशंसितंमनोरथं तंप्रत्यबंध्याअवि
फलःतदवंध्यंसफलंप्रार्थनंयस्यतंप्रार्थनीयमनोरथमित्यर्थः याजयितुंयोग्यंयाज्यंपार्थिवंपुन

59

रघु टी ३०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अहङ्करेति हे राजन् आत्मनः कार्यसंसिद्धिं अहङ्करवर्तिनो शीघ्रभाविनो विगणय्य विहाय यतः कारणात् कस्माणि मे गलन्मूर्तिः वह्न्यादिभ्य इवेतिऽपि उपयेतुः नास्तिकीर्तिनेवसमेवो

अहङ्करवर्तिनो सिद्धिं राजन् न विगणय्य आत्मनः उपस्थितैर्येकल्याणी नास्तिकीर्तिनेपवेयत् ८८ वसवह्निरिमोशाश्वदात्मानुगमनेन गो विघार्मभ्यसनेनेव प्रसाददयितुमर्हसि ८५

पस्थिता ८८ वसेति वने भवं वन्यं कंदमूलफलादिकं त्यक्त्वा निराहारो यस्मात् त्वया भूतः सन् इमो गो शाश्वत् सदा प्राप्रसादाद्विच्छेदेन समर्थः आत्मनस्त्वं कर्तुरनुगमनेनानुसरणे न विघामिव प्रसाददयितुं प्रसन्नो कर्तुमर्हसि ८५

॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. ३१ गवानुसरणप्रकारमाह प्रस्थितेति प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः प्रयाहि समवप्रविभ्यः स्थ इ
त्यात्मनेपदम् स्थितायां निवृत्तगतिकायां स्थितिं कुरु निश्चेष्टः निषण्णायां उपवि

प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः स्थितायां स्थितिमाचरेः निषण्णायां निषीदास्यां पीताम्भसि
पिबेरपः ९० वधूर्भक्तिमती चैनामर्चितामा तपोवनात् प्रयाता प्रातरन्वेतु सायं प्र
त्युद्व्रजेदपि ९१

ष्टायां निषीदेः उपविश विध्यर्थे लोट् पीतमम्भो यया तस्यां पीताम्भसि तस्यां अपः पिबेः पिब ९०
वधूरिति वधूः जाया भक्तिमती सती गंधादिभिरर्चितां एनां गां प्रातः आतपोवनात् अन्वेतु अनुग
च्छतु आङ् मर्यादायां पदद्वयमेतत् सायमपि प्रत्युद्व्रजेत् प्रत्युद्गच्छेत् विध्यर्थे लिङ् ९१ ३२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दुहीति इत्यनेन प्रकारेणातवमाप्रसादादाप्रसादपर्यंतम् आङ्. मर्यादाभिविध्योरितिसमासवैभाषिकत्वादस
मासत्वम् प्रसाः धेन्वा परिचर्याः प्रसुषापयेः भवनेनतवा विघ्नमस्तु विघ्नस्याभावोऽस्तु अव्ययं विभ
क्तीत्यादिना अर्थाभावे अव्ययीभावः पितेव धुरि पुत्रिणाम् सत्पुत्रवताम् प्रशंसायामिति निणिमत्व
पः धुर्यग्रे स्थेयाः तिष्ठेत्याशीरर्थे लिङ्. एलिङ्गोन्याकारस्यैकारादेशः त्वत्सदृशो भवस्तु पुत्रोऽस्तिवि

दुह्यतां प्रसादादाप्रसादात्त्वं परिचर्यापरो भव अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम् ९२ तथे
ति प्रतिजग्राह प्रीतिमान्सपरिग्रहः आदेशं देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः ९३

९२ तथेति देशकालज्ञो देशोऽग्निसंनिधिः कालोऽग्निहोत्रावसानसमयः विशिष्टदेशकालोऽत्यन्तमा
येकर्मस्नानमव्याहतमिति जानन् अत एव प्रीतिमान् शिष्याः अंतेवासी सन् छात्रांतेवासिनौ शिष्य
इत्यमरः सदाज्ञासपरिग्रहः सपत्नीकः पत्नीपरिजनादानमूलशाखापरिग्रहा इत्यमरः आन
तो विनयेनानम्रः सन् शासितुर्गुरोरादेशमाज्ञां तथेति प्रतिजग्राह स्वीचकार ९३ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी.
३२

मृग्येति । अथ प्रदोषे दोषज्ञो विद्वान् विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीरित्यमरः । सूनृतवाक् सत्यप्रियवा
क् । प्रियं सत्यं च सूनृतमिति हलायुधः । स्रष्टुः सूनुः ब्रह्मपुत्रो मुनिः । अनेन प्राकृतकार्यं निर्वा
हकत्वं सूचयति । उदितश्रियं शयितो विशांपतिं मनुजेश्वरम् । द्वौ विशौ वैश्यमनुजावित्यमरः । संवेशाय
निद्रायै स्वापाद्विशे शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यमरः । विससर्ज आज्ञापयामास ९४ तस्या

अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशांपतिं सूनुः सूनृतवाक्स्रष्टुर्विससर्जोदितश्रियं ९४ स
त्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः कल्पवित्कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधां ९५

मिति । विकल्पवित् अतप्रयोगाभिज्ञो मुनिः तपःसिद्धौ सत्यामपि तपसैव राजयोग्याहारः संपाद
नसामर्थ्ये सत्यपीत्यर्थः । नियमापेक्षया तदा प्रभृत्येव व्रतचर्यापेक्षया अस्य राज्ञो वन्यामेव
संविधीयतेऽनेनेति संविधा प्रजुशादेशयनसामग्रीम् प्रातःस्वापसंगे इति कल्पतरुः । अक
रिचकारके संज्ञायामिति कर्मण्यङ् कल्पयामास संपादयामास ९५ ॥ ३२

63

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निर्दिष्टेति सराजाकुलपतिनामुनिकुलेश्वरेणवसिष्ठेननिर्दिष्टांपर्णशालामध्यास्याधिष्ठापत
स्यामधिष्ठानेकृतेस्वर्थैः अधिशीङ्स्थासामादिनाध्याधारस्यकर्मत्वेद्वितीया प्रयतोनियतःपरिग्रहःपत्नी
एवद्वितीयोयस्येतिसतथोक्तः कुशशयनेसंविष्टः सुप्तःसन् नस्यवसिष्ठस्यशिष्याणामध्ययनेन
अपररात्रेवेदपाठेननिवेदितमवसादने यस्यास्तांनिशांनिनायगमयामास अपररात्रावध्ययने

निर्दिष्टांकुलपतिनासंपर्णशालामध्यास्यप्रयतपरिग्रहद्वितीयः तच्छिष्याध्ययननि
वेदितावसानांसंविष्टःकुशशयनेनिशांनिनाय ९५ इतिश्रीरघुवंशेमहाकाव्येकालिदा
सकृतौवसिष्ठाश्रमगमनोनामप्रथमःसर्गः १

मनुः निशान्तेनपरिश्रान्तोब्रह्माधीत्यपुनःस्वपेत् नचापररात्रमधीत्यपुनः स्वपेदितिगौत
मस्यप्रहर्षिणीवृत्तमेतत् तदुक्तम् म्नौज्रौगस्त्रिदशयतिःप्रहर्षिणीयम् ९५ इतिश्रीम
होपाध्यायकोलचलमल्लिनाथसूरिविरचितायांरघुवंशसमाख्यायांसंजीविन्यांप्रथमःसर्गः १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ऋ.टी. ३३ ग्रामस्तु राशीभवदेगलीभाभावैदासीकृतनतुग्यस्तिधं मेदास्मिन्नेनिंदितशार्दें जुं वेदे रविंदानतु
तुदरीत्वा १ अयेति अग्ने ज्ञानपनानेनतरेयशोधनः प्रजानामधिपः प्रजेश्वरः प्रभाते प्रातः का
ले जायपास्त्वहस्तिगणमश्नतिग्रहणपिशाश्नतिग्रहणपिशाश्नतिग्राह्निति स्तोकारितेगंधमाल्ययाप्रा
तिग्राह्नियायेन्वासाश्नतिग्राह्नितगंधमाल्यानेनहयोक्तापीनपानमस्यास्तीति पीनः पीनवा
तिनर्थः मत्वर्थीयादिभ्योवरेत्यचप्रत्ययः पीनागोवाधेनुकाब्राह्मणाद्भुतिमहाभाष्यदर्शनात्

अयंप्रजानामधिपः प्रभातेजायाश्नतिग्राह्नितगंधमाल्यो वनायं पीनवतिवहत्वस्तोयशोध
नोयेनत्रमेषेत्विमोचे। पीनः प्रतिवहः वनसोयस्मालोकस्येषेयेनत्ववतायवनंगनस्तुसोच क्रियार्थे
पपदेस्मादिनावनर्थीज्ञात्वापदस्यमर्थानसुरातिलगायाः पुत्रनतयोगपत्वमनुसधेयं तथा
हिङ्कतिः पतिर्जायांप्रविशतिगर्भोभूत्वामातरंतस्यांपुनर्नवोभूत्वादशमेमासिजायतेतज्जाया
जायाभवतियदस्यांजायतेपुनर्दीतिपुत्रशोधनइत्यनेनपुत्रवताकीर्तितोभात्र राजानगरस्य
नोरत्वातिप्रवृत्तत्तिरामने ग्रामस्तगौवृतनपुत्रजातिः नलत्तगणप्रननतोदीरितलत्वमधो
जोपादोयदीयात्पुत्रजातयत्वाद्भुति ।। ३३

तस्या इति पांशवो रेणवो वा ग्रासो सतनीति पांसुलाः स्वैरिण्यः स्वैरिणी पांशुला च स्यादित्यमरः सिध्यादिभ्य 66
श्चेति लच्प्रत्ययः अपांशुलानां पतिव्रतानां धुरि अग्रे कीर्तनीया परिगणनीया मनुष्येश्वरस्य धर्मप
त्नी खुरन्यासैः पवित्राः पांशवो यस्य तं रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न द्वयो रजः इत्यमरः अत्र

तस्याः खुरन्यासपवित्रपांशुमपांशुलानां धुरि कीर्तनीया मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरि
वार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् २

श्रुतिस्थायो श्रुतेरिवार्थमिति श्रुतेः तस्याः धेनोः मार्गं स्मृतिः मन्वादिवाक्यं श्रुतेः वेदवाक्यस्यार्थमभिधे
यमिवान्वगच्छत् अनुसृतवती यथा स्मृतिः श्रुतितुल्यमेवार्थमनुसरति तथा सापि गोखुर
न्यस्तमेव मार्गमनुससारेत्यर्थः धर्मपत्नी धर्मार्थं पत्नी अश्वघासादिवत्तादर्थ्ये षष्ठीसमासः प्रकृतिविकार
भावाभावात् पांशुलपदस्य निहतत्वेऽपि अपांशुलानामिति विरोधालंकारो ध्वन्यते २ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निवर्त्येति दयालुः कारुणिकः स्याद्दयालुः कारुणिक इत्यमरः स्पृहगृहीत्यादिना आलुच् प्रत्य
यः यशोभिः सुरभिर्मनोज्ञः सुरभिः स्यान्मनोज्ञेऽपीति विश्वः स राजा दयितां निवर्त्य सौरभेयीं काम
धेनुसुतां नन्दिनीं धरन्तीति धराः पयांसि च पयसां धराः पयोधराः स्तनाः स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधराः समुद्र

निवर्त्य राजा दयितां दयालुस्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः पयोधरी
भूतचतुःसमुद्रां जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् ३ ॥

विसमरः अपयोधराः पयोधराः संपद्यमानाः पयोधरीभूताः अभूततद्भावे च्विः कुगतिप्रादयइ
तिसमासः पयोधरीभूताश्चत्वारः समुद्राः यस्यास्तां अनेकमन्यपदार्थे इति अनेकपदग्रहणा
त्सामर्थ्यात्त्रिपदोऽपि बहुव्रीहिः गोरूपधरामुर्वीमिव जुगोपारक्षत्भारतणप्रयत्नेनैव रक्षतेति भावः ३ ३४

स्थितइति भूपतिस्तांगांस्थितांसतींस्थितःसन्स्थितिरहितोवस्यांप्रयातांप्रस्थितांउच्चलितःप्रस्थि
तःनिषेदुषींनिषण्णांउपविष्टामित्यर्थः आसनायांसत्वबन्धधीरःआसनिबद्धस्तत्परः उपवेशनमेवेति इः
र्थासनबन्धेउपवेशनेधीरःस्थिरःउपविष्टःसन्नित्यर्थःजलमाददानांपिबन्तींजलाभिलाषी।

स्थितःस्थितामुच्चलितःप्रयातांनिषेदुषीमासनबन्धधीरःजलाभिलाषीजलमाददानां
छायेवतांभूपतिरन्वगच्छत् ६ सव्यालविघ्नामपिराजलक्ष्मींतेजोविशेषानुमितांद
धानः आसीदनाविःकृतदानराजिरन्तर्मदावस्थइवद्विपेन्द्रः ७

पिबन्तीत्यर्थः इत्थंछायेवान्वगच्छदनुसृतवान् ६ सव्यालेति सव्यालानि परिहृता निर्विघ्नानि ह
श्वापदराशीतिपस्मात्तान्वपुंभूतामपितेजोविशेषेणप्रभातिशयेनअनुमितांसर्वथाराजाएवायं
भवेदिति ऊहितांराजलक्ष्मींदधानःअन्तर्लीनत्वेनविकृतदानराजिर्वहिरप्रकटितमदरेखोऽन्त
र्मदावस्थइतिअन्तर्गतमदावस्थायस्यसतथाभूतोद्विपेन्द्रइवासीत् ७

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. ६६

लतेति लतानां वल्लीनां प्रतानैः कुटिलतंतुभिरुद्ग्रथिताः ये केशास्तैरुपलक्षितः स्वयं भूतलतृणेतली
यास राज्ञाऽधिज्यमारोपितमौर्वीकधनुर्यस्य सोऽधिज्यधन्वा सन् धनुषश्चेत्यनङादेशः मुनिहोम
धेनोः रक्षापदेशात् रक्षणव्याजात् वन्यान् वने भवान् दुष्टसत्वान् दुष्टजंतून् दुष्टव्यालान् व्यवसायेषु स
त्वमस्त्री तु जंतुषु इत्यमरः विनेष्यन् शिक्षयिष्यन्निव दावं वनं विचचार वने च वनवह्नौ च दवो दा
व इत्यपि नियासवः वने च चारे मर्थः देशकालाध्वगंतव्याः कर्मसंज्ञा इत्यकर्मकाणामिति दावस्य

लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैरधिज्यधन्वा विचचार दावं रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनोर्वन्यान्वि
नेष्यन्निव दुष्टसत्वान् ८ विसृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य पार्श्वद्रुमाः पाशभृता समस्य उदीरया
मासुरिवोन्मदानामालोकशब्दं वयसां विरावैः ९ कर्मत्वमिति दावस्य कर्मत्वं ८ विसृष्टेत्या

दि षड्भिः श्लोकैः तस्य महात्मनः महिमातिशयमाह मादयोऽपि राज्ञोपचारं चक्रुरित्यर्थः विसृष्टेति विसृ
ष्टाः पार्श्वानुचराः पार्श्ववर्तिनो जना येन तस्य पाशभृता वरुणेन समस्य तुल्यस्य अनेनानुभावः
सूचितः तस्य राज्ञः पार्श्वयोर्द्रुमाः उन्मदानामुत्कटमदानां वयसां खगानां खगबाल्यादिनो वयः
इत्यमरः विरावैरालोकशब्दमालोकस्य शब्दं वाचकमालोकशब्दं येनेति शब्दमित्यमरः उदीरयामासु

69 २

रघुवंशटीका ६६

मरुदिति मरुता प्रयुक्ताः वायुना प्रेरिताः बाललताः आरात् समीपे अभिवर्त्तमानम् आरात् दूरसमीप
योरित्यमरः मरुतो वायोः सखा मरुत्सखोऽग्निः तस्य आभा इव आभा यस्य तं मरुत्सखाभं ध्यातस्त्योपसर्गे कर्मणि
कथस्यः प्रसूनैस्त्वनैरल्लोपपत्तेः पुष्पैः पौरकन्याः पौराणां कन्याः आचारार्थैर्लाजैरिवावाकिर
न् नेत्रापतिविवत्सितवेन्यत्रलप्थः तत्रापि तत्रापमागतमपवरतीति भावः १० धनुर्भृत इति ध
नुर्भृतोप्यस्य तः एतेन भयशंकादर्शिता तथापि विशंकैः निर्भीतैरन्तःकरणैः कर्त्तृभिर्दया

मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्तमानं अवाकिरन्बाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौ
रकन्याः १० धनुर्भृतोप्यस्य दयार्द्रभावमाख्यातमन्तःकरणैर्विशंकैः विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्ष्णां
प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ११

कृपया रसेनार्द्रो भावोऽभिप्रा योऽस्य तत् दयार्द्रभावं तदाख्यातमि
त्यर्थः भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मस्वित्यमरः तथाविधं वपुर्विलोकयन्त्यो हरिण्यः
अक्ष्णां प्रकामविस्तारस्यात्यन्तविशालतायाः फलमापुः विमलकलत्रपीभवद्धचेतः क
थयमेवाहितैषिणीरिक्षवैतन्मायेनस्वांतःकरणहाति प्रमाणमादरेवम्नुधेरहमुतिस्मर्षाः ११

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. २२

स इति मारुतपूर्णरंध्रैः अतएव कूजद्भिः कीचकैः वेणुविशेषैः वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनंत्यनिलो
द्धता इत्यमरः वंशः सुषिरवाद्यविशेषः वंशानां कृत्ये भृत्यत्वं पाते स्वरंशादु वाद्यविशेषे ज्ञानीयात्
वंशादिकं तु सुषिरमित्यमरः आपादितं संपादितं वंशस्य कृत्यं कार्यं यस्मिन् कर्मणि तत्तथा कुंजेषु लता
गृहेषु निकुंजकुंजौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे इत्यमरः वनदेवताभिः उद्गीयमानं उच्चैर्गीयमानं स्वं
स्वं यशः शुश्राव आकर्णितवान् १२ पृक्त इति गिरिषु निर्झराणां प्रवाहाणां प्रवाहो निर्झरो झर इत्यमरः

स कीचकैर्मारुतपूर्णरंध्रैः कूजद्भिरापादितवंशकृत्यं शुश्राव कुंजेषु यशः स्वमुच्चैरुद्गीयमानं
वनदेवताभिः ॥ १२ पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्झराणामनोकहाकंपितपुष्पगंधी तमातपक्लांत
मनातपत्रमाचारपूतं पवनः सिषेवे १३

तुषारैः हिमसीकरैः तुषारो हिमसीकरः
इति विश्वः पृक्तः संपृक्तः अनीकहानां वृक्षाणां आकंपितानि ईषत्कंपितानि पुष्पाणि
तेषां गंधः सोऽस्यास्तीति तथोक्तः पुष्पगंधि ईषत्कंपितपुष्पगंधो वा न वेगितामंदः सु
रभिः पवनो वायुः अनातपत्रं व्रतार्थं परिहृतातपत्रं अत एवातपक्लांतं आचारपूतं तं नृप
सिषेवे आचारपूतत्वान्महाराज्ञागतस्य वनस्थस्यापि पवनस्सेवाप्यासीदिति भावः १३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शशमेति गोप्तरि तस्मिन् राज्ञि वनं गाहमाने प्रविशति सति वृष्ट्यापि विना दवाग्निः शशाम फलानां
पुष्पाणां च वृद्धिः विशेषवती इति विशेषा अतिशयिता आसीत् कर्मार्थे चञ्प्रत्ययः सत्वेषु जंतु
षु मध्ये प्रनस्तूनं निर्बलं रक्षतीति सप्तमी अधिकः प्रबलः व्याघ्रादिः ऊनं दुर्बलं हरिणादिकं न बबा
धे १४ संचारेति पल्लवस्य रागो वर्णः पल्लवरागः रागोनुरक्तो मात्सर्ये केशादौ लोहितादि

शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निरासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ऊनं न सत्वेष्वधिको ब
बाधे तस्मिन्वनं गोप्तरि गाहमाने १४ संचारपूतानि दिगंतराणि कृत्वा दिनांते निल
याय गंतुम् प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतंगस्य मुनेश्च धेनुः १५

षिति प्रणाम्बतः सह्रवताम्र पल्लवरागताम्रा पतंगस्य सूर्यस्य प्रभा कांतिः प्रारदेशलभे शाले पतंगः
पक्षिसूर्ययोरिति विश्वः मुनेर्धेनुश्च दिगंतराणि दिशावकाशान् अन्तरमवकाशावधीसम
रः संचारेण पूतानि शुद्धानि कृत्वा दिनांते सायंकाले निलयाय स्थानाय धेनुपक्षे आलयाय च
गंतुं प्रचक्रमे १५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भ.टी.
९८

तामिति मध्यमलोकपालो भूपालो देवतानापि ज्ञातियोनां क्रियाः यागाख्या हव्यदानादिना तासेवार्थः प्र
योजनं येषा सा लोधेन तु मूलक च तु परसंयो अन्वगानं तु समनुपदं क्लीवमव्ययमित्यमरः सतां मतेन
सद्भिः मान्येन राजिवृद्धिः कृत्यादिना वर्तमानेन क्तः क्तस्य च वर्तमाने इति षष्ठी तेन राज्ञा उपपन्ना युक्ता
तायेतुः सतां मते नीतिविदां प्रशंसानेन उपपन्नासा तानि श्रमस्तान्या हान्यात्वकं तु दिवि वभौ १६
सपल्लवेति सराजापल्लवेभ्यः मलनलाशयेभ्यः उत्तीर्णानि निर्गतानि वराहकाणि स्फुपानि कूला
नो देवतानापि ज्ञातियि क्रियार्थी मन्त्रापयौ मध्यमलोकपालः वभौ वस्तनेन सतां मतेन श्रद्धेव
साताद्दिवि विनोपपन्ना १६ सपल्लवानीति वराहप्रधानान्यावाहत्तो न्युरवर्हिणानि य
यो न्यगाध्यासितशाड्वलानि ... रूपामायमानानि वनानि यथन १७ नियेवुत्तानि व
र्हीण एवेषां सन्तीति वर्हिणो मयूराः मयूरो वर्हिणो वर्ही समरः फलवर्हिभ्यामिन् वक्तव्यः सावा
सेहत्तानिभ्रमन्तो वर्हिणो येषु तानि रूपामायमानानि वराहवर्हिणादिमन्ति निम्नाश्रयमानि
प्रमाणानि भवन्तीति यमामायमानानि वराहवर्हिणादिमन्ति निम्नायमानानि यमानि तु लोहिनादि
डाल्भ्यः क्यष्यतिक्य पञ्चलयः वाक्यषष्ठ्यामने पदेश्यानं च मरोगरध्यासिता शाड्वलानि यत्रानि
शादः शाष्याणे पु देशाषु सन्तीति शाड्वलाः शाष्य शामा देशाः शाड्वलः शादहरित इत्यमरः शादः क

१७

प्रथमपापमविश्वमविश्वप्रयमणी

एतान्युपर्युपरि शंकितानि दिः प्रतत्तमासीमुखपण्डितावे

९८

आपीनेति गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौरिति हलायुधः नरेंद्रो दिलीपो यथाक्रमं आ
पीनं ऊधः कुंडं ऊधस्तु क्लीबमापीनमित्यमरः आपीनभारोद्वहने प्रयत्नात् प्रयासात् वपुषो गुरु
त्वात् आधिक्याच्च अंचिताभ्यां चारुभ्यां गताभ्यां गमनाभ्यां तपोवनाद्व्यावृत्तेः पंथानं तपोवना
वृत्तिपथं अलंचक्रतुः यथासंख्यमित्यादिना कारकत्वेन यः समासो न अलंचक्रतुः भूषितवं

आपीनभारोद्वहनप्रयत्नाद्गृष्टिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेंद्रः उभावलंचक्रतुरंचिताभ्यां तपो
वनावृत्तिपथं गताभ्यां १८ वसिष्ठधेनोरनुयायिनं तमावर्त्तमानं वनिता वनांतात् पपौ
निमेषालसपक्ष्मपंक्तिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्यां १९

तौ १८ वसिष्ठेति वसिष्ठधेनोरनुयायिनं अनुचरं वनांतरादावर्तमानं प्रत्यागच्छंतं दिलीपं वनिता सु
दक्षिणा निमेषेष्वलसा मंदा पक्ष्मणां पंक्तिर्यस्याः सा निमेषालसपक्ष्मपंक्तिः सतीत्यर्थः लोचनाभ्यां करणाभ्यां उप
षिताभ्यामिवोपवासो भोजननिवृत्तिः तद्वद्भ्यामिव वसतेः कर्तरि क्तः पपौ पयोपायिताभिवृत्स्पृहयाज
लमधिकमपि वनितेदृशमधिकं स्पृहयायिकं विलोकयतीत्यर्थः १९ ॥ ॥

र·टी· पुरस्कृतेति वर्त्मनि पार्थिवेन दृष्टिपथाद्दूरे ईषद्दूरेण न सेश्वरत्वेन पुरस्कृता अग्रतः कृता धर्मस्य पत्नी ध
३५ मपत्नी धर्मार्थं पत्नी तस्याः मध्यमपदलोपी समासः पार्थिवस्य धर्मपत्न्या प्रत्युद्ग
ता धेनुः तदन्तरेण तयोरन्तरे मध्ये दिनक्षपयोर्दिनरात्र्योर्मध्यगता संध्या इव राज २० प्रदक्षिणी

पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या तदंतरे सा विरराज धेनुर्दिन
क्षपामध्यगतेव संध्या २० प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं तां सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता
प्रणम्य चानर्च विशालमस्याः शृंगांतरं द्वारमिवार्थसिद्धेः २१

कृत्येति अक्षतानां पात्रेण सह वर्तमानं इति साक्षतपात्रं हस्ते यस्याः सा सुदक्षिणा पयस्विनीं
प्रशस्तक्षीरां धेनुं प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य अस्याः धेन्वाः विशालं शृंगान्तरं शृंगमध्यं अर्थसिद्धे
द्वारमिव अनर्च पूजयामास अर्थसिद्धेर्द्वारमिवेत्यनेन भावि वादित्वालिङ्ग २१ ॥ ३५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वत्सोत्सुकेति साधेनुर्वत्सोत्सुकापि वत्से उत्कंठितापि स्तिमिता निश्चला सती सपर्यां पूजां प्रत्य
ग्रहीत् इति हेतोः तौ दंपती ननंदतुः पूजास्वीकारस्य हेतुमाह भक्त्येति पूज्येषु अनुरागो भक्तिः तयोपप
पन्नेषु युक्तेषु पूज्येषु पूजनसाधनेषु विविधेषु विषयेषु तद्विधानां तत्साः धेनोः विधेव विधाप्रकारा
येषां ते येषां महतां साधूनामित्यर्थः प्रसादस्य चिह्नानि लिंगानि पूजास्वीकारादीनि पुरःफलानि परा

वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्यां प्रत्यग्रहीत्सेति ननंदतुस्तौ भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसा
दचिह्नानि पुरःफलानि २२ गुरोः सदारस्य निपीड्य पादौ समाप्य सांध्यं च विधिं दिलीपः दोहा
वसाने पुनरेव दोग्ध्रीं भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णां २३

गतानि प्रत्यासन्नानि फलानि येषां तानि
हि अविलंबितफलसूचकलिंगदर्शनादानंदो युक्त इत्यर्थः २२ गुरोरिति भुजोच्छिन्नरिपुर्दिलीपः
सदारस्य दारैः प्रकृत्यासहवर्तमानस्य गुरोरुभे पादौ पीडयित्वा ऊढ्वा विनीतसमरः पादौ निपीड्याभिवन्द्य
सांध्यं संध्यायां विहितं विधिमनुष्ठानं च समाप्य दोहावसाने निषण्णामासीनां दोग्ध्रीं दोहनवतीं तामे
वनान्निवृत्तत्वप्रत्ययः पुनर्भेजे सेवितवान् दोग्ध्रीमिति निरुपपदस्य
प्रयोगात् कामधेनुत्वं गम्यते २३ ॥ दारास्यान्नु ×३

र.टी.
४.

तामिति गोप्ता रक्षकः गृहिणीसहायः पत्नीद्वितीयः सन् उभावपीत्यर्थः अन्तिके न्यस्ताः बलयः प्रदी-
पाश्च यस्यास्तां न्यस्तबलिप्रदीपां तां धेनुमन्वास्य अनूपविश्य क्रमेण सुप्तामनु संविवेश सुप्तोत्था प्रा-
तः सुप्तोत्थितां अनूदतिष्ठत् उत्थितवान् अत्रानुशब्देन धेनुराजव्यापारयोः पौर्वापर्यमुच्यते अ-
नेनाह धेनुव्यापारो राजव्यापारामिति अपौनरुक्त्यं कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया २४ इत्थमिति इत्थं

पा२

तामन्तिकेन्यस्तबलिप्रदीपामन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः क्रमेण सुप्तामनु संविवेश सुप्तो-
त्थितां प्रातरनूदतिष्ठत् २४ इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं समं महिष्या महनीयकीर्तेः सप्त व्य-
तीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य २५

अनेन प्रकारेण प्रजार्थं संतानाय महिष्या
सह समं अभिषिक्तपत्न्या सह कृताभिषेका महिषीत्यमरः व्रतं धारयतो महनीया पूज्या कीर्तिर्य-
स्य दीनानामुद्धरणे दीनोद्धरणे उचितस्य सत्त्वरजस्तमोगुणाः प्राहतया ये बाला विद्धिगुणानि
त्रिरावृत्तानि सप्त दिनानि एकविंशतिदिनानि व्यतीयुः २५ ॥ ॥ ४०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मन्येषुरिति मनेषु: मनुस्मिन्दिने द्वाविंशो दिने सद्य: पहन्यरेत्यादिनानिपातनाद् व्यपं प्रवाम्या ॥
याथ सर्वे ह्रीनादोह वैनरोपयान् तयाथ वाम्यामतनेरजयान सर्वेषुरादयस् इत्यमर: मुनिहोमे
येनुरात्मानुचरस्तन्यपस्य भावेष्वभिप्राये हट भक्तित्वम् भावोऽभिप्रायश्चाशय इत्यमर: जित्वा
समात्तानामिच्छति त्वाश्रुस्य हृयोसनरुत्यात्मनेपदे प्रानच प्रयतनत्वास्मिन्निति प्रयात: पतनस्त्र

मन्येषु केरां सानुचरस्य भावे जित्वा समानो मुनिहोम येनु: गंगाप्रपातांत विरूढ शष्पे गौरी
गुरोर्गह्वरमाविवेश २६ सोऽनु: प्रपर्यामन सा पितृस्हि सौरिसि दिपो भा श्रहिते त्वणेन अलक्षि
नाम्भुत्मनतोत्पेयस्यास्त सासिंह: किलेतो चकर्ष २७

देश: गंगाया: प्रपातस्तस्यान्ते समीपे निरू
ढानि शष्पाणि यस्मिन् शष्पं बालतृणं बालस्त्वित्यमर: गौरी गुरोर्गह्वरं पार्वती पितुर्गह्वरं गुहमा
विवेश २६ सेति सा पेतु: हिसै: व्याघ्रादिभिर्मनसापि ऋ: प्रपर्यां उपर्वैर्ति रश्मि शोभा यो श्रहिते त्वणे
नत्तत्त्वहिनान्येपश्लाति तनमत्सुत्मनमामिमुख्येनोस्मनेयसमसासिंह: तापेन्नुश्रतस्यह
ठात् प्रसह्यात्तु हठार्थकामित्यमर: चकर्षे किलेत्यलोके २७ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रु. टी. ४१

तदीयमिति गुहानिबद्धप्रतिशब्देन प्रतिध्वनिना दीर्घं तस्या इदं तदीयं आक्रंदितं आर्त्तयोवनम् आ
र्त्तेषापन्नेषु साधोर्हितकारिणो नृपस्य नगेंद्रसक्तां दृष्टिं रश्मिषु प्रग्रहेषु किरणेषु वा हेसीत्य
मरः आदायेव गृहीत्वेव निवर्तयामास २८ स इति धनुर्द्धरः स नृपः पाटलायां रक्तवर्णायां गवि त
स्थिवांसं स्थितवन्तं क्वसुश्चेति क्वसुप्रत्ययः केशरिणं सिंहं सानुमतो इधोनेरविकसविकारो धातवस्त

तदीयमाक्रंदितमार्त्तसाधोर्गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घं रश्मिष्विवादाय नगेंद्रस
क्तां निवर्तयामास नृपस्य दृष्टिं २८ स पाटलायां गवि तस्थिवांसं धनुर्द्धरः केशरिणं
ददर्श अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् २९

यीनस्याम अधित्यकायां ऊर्ध्वभूमो उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यकेत्यमरः उपाधिभ्यां त्यक
न्नासन्नारूढयोरिति त्यकन्प्रत्ययः प्रफुल्लो विकसितः ञिफला विकसने इति धातोः पचाद्य
च् लोध्राख्यं द्रुममिव ददर्श प्रफुल्लमिति नकारपाठे ञिफला विशरणे इति धातोः कर्त
रि क्तः उत्परस्याइत्त्वकारादेशः २९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ततइति मृगेंद्रगामीसिंहगामी शरण्येरक्षणे शरणेगृहरक्षित्रोरित्यमरः शरणेरक्षणेगृहेइतिया
दवः शरणेसाधुः शरण्यः तत्रसाधुरितियत्प्रत्ययः प्रसभेनबलात्कारेण उद्धृताअरयोयेनसतथोक्तः इति
जाताभिषंगोजातपराभवःसन् अभिषंगोपराभवेप्युक्तमरः वध्यस्यवधार्हस्यदेशादिभ्योयतइ
तियत्प्रत्ययः मृगेंद्रस्यवधायनिषंगात् तूणीरात् तूणोपासंगतूणीरनिषंगाइषुधिर्द्वयोरित्यम

ततोमृगेंद्रस्यमृगेंद्रगामीवधायवध्यस्यशरंशरण्यः जाताभिषंगोनृपतिर्निषंगादुद्ध
र्त्तुमैच्छत्प्रसभोद्धृतारिः ३० वामेतरस्तस्यकरःप्रहर्त्तुर्नखप्रभाभूषितकंकपत्रे सक्तां
गुलिःसायकपुंखएवचित्रार्पितारंभइवावतस्थे ३१

रः उद्धर्त्तुमैच्छत् ३० वामेति प्रहर्त्तुस्तस्यवामेतरः दक्षिणःकरोनखप्रभिराभूषितानिवि
भूषितानिकंकस्यपक्षिविशेषस्यपत्राणियस्यतस्मिन् कंकःपक्षिविशेषस्यात् गृध्राकारेयुधिष्ठि
रेप्यूहितिविश्वः कंकस्तुकर्कटइतियादवः सायकस्यपुंखएव कर्त्तरियोकर्त्तर्योमूलप्रदेशःकर्त्त
रीपुंखइतियादवः सक्तांगुलिःसचित्रार्पितारंभःचित्रलेखितशरोद्धरणोद्योगइवावतस्थे ३१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी.
५५

बाह्विति बाह्वोः प्रतिष्टंभेन प्रतिबंधः प्रतिष्टंभ इत्यमरः विवृद्धरोषो राजा मंत्रौषधिभ्यां रुद्धवीर्यः प्रति 81
बद्धवीर्यः प्रतिबद्धशक्तिः भोगी सर्प इव भोगी राजभुजंगयोरिति शाश्वतः अभ्यर्णमासन्नं उपकंठां
तिकाभ्यर्णाभ्यग्राभ्यमितो प्यभितमित्यमरः मागस्कृतमपराधकारिणं अस्पृशद्भिः स्वतेजोभिरंतरदह्य
त प्रथितैर्नपाशस्त कुन्तजः आगात्मयस्यपीति पादपः ३२ तमिति निगृहीता पीडिता धेनुर्येन तस्तं
नः आर्यानं स्वतेरं रंतपप्रशांतमपरांत्वरिवा सायमस्तैश्च प्तेति वचनमनुवंशस्य केतुवध्याचने कोसिह

बाहुप्रतिष्टंभविवृद्धमन्युरभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः राजा स्वतेजोभिरदह्यतांतर्भोगीव मं
त्रौषधिरुद्धवीर्यः ३२ तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुं विस्मापयन्वि
स्मितमात्मवृत्तौ भूपालसिंहं निजगाद सिंहः ३३

श्रवगुरुसत्वो महाबलस्तं आत्मनो वृत्तौ बाहुस्तंभरूपे व्यापारे विस्मितं सर्वेनाहि स्मितं कर्णारिकं:
नेहि लीलमनुष्यवाचा करणेन प्रतिविस्मापयन् विस्मयमाश्चर्यं प्रापयन्निजगाद सिंहः ईषदुन्नत स्तन
धातोर्णौ वृद्धौ आदेशे शात्प्रत्यये च सति विस्मापयन्निति रूपे सिद्धे विस्मापयन्निति पाठे तु पुगाग
मोऽवकाशो नास्ति स्मापयतेरिति केचित् तन्न मनाव विस्मापयामेव तिभीः स्मोर्हेतु भय इत्यात्मनेपदे विस्मापयमानि
इति स्यात् तस्मात् मनुष्यवाचा विस्मापयन्निति रूपसिद्धकरणविवक्षायां न कश्चिद्दोषः ३३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्तमिति हेमहीपाल तव श्रमेणालम् साध्याभावात् श्रमो न कर्तव्य इत्यर्थः अगम्यमानसाधनक्रि
यापेक्षया श्रमस्य करणत्वात् तृतीया उक्तं च न्यासोद्योते न केवलं श्रूयमाणैव क्रियानिमित्तं कार
णभावस्यापि तु हि गम्यमानापीति अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकमित्यमरः इतः अ
स्मिन्मयि सार्वविभक्तिकस्तसिः प्रयुक्तमप्यस्त्रं वृथा स्यात् तथाहि पादपोन्मूलने शक्तिर्य
स्य न तत्तथोक्तम् मारुतस्य रंहो वेगः शिलोच्चये पर्वते न मूर्छति न प्रसरति २४ कैलासेति ।

अलं महीपाल तव श्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात् न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः
शिलोच्चये मूर्छति मारुतस्य २४ कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः पादार्पणानुग्रह
पूतपृष्ठं अवेहि मां किंकरमष्टमूर्तेः कुंभोदरं नाम निकुंभमित्रं २५

कैलासवद्गौरं शुभ्रं वृषमारुरुक्षोरारोढुमिच्छोः चामीकरे शुभ्रे च गौरमारुणे पीतविषाणः इति शा
श्वतः स्वस्यापरिपदं निरूप्य वृषमारोहतीत्यर्थः अष्टौ मूर्तयो यस्य तस्याष्टमूर्तेः शिवस्य पादार्प
णमेवानुग्रहः प्रसादः तेन पूतं पृष्ठं यस्य तं तथोक्तं निकुंभमित्रं कुंभोदरं नाम किंकर
मां वेहि विद्धि पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च सूर्याचंद्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्टमूर्तय इति

82

रघु ५

र॰टी॰
५२

अमुमिति पुरः अग्रतो अमुं देवदारुं पश्यसि इति काकुः असौ देवदारुः वृषभो ध्वजे यस्य तेन पुत्रीकृतः
पुत्रत्वेन स्वीकृतः अभूततद्भावे च्विः यो देवदारुः स्कंदस्य मातुः गौर्याः हेम्नः कुंभ एव स्तन तस्मा
न्निःसृतानां पयसां अंबूनां रसज्ञः स्वादज्ञः हेमकुंभ इव स्तनेनेति विग्रहः पयः क्षीरपयोंबु

अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं पुत्रीकृतोसौ वृषभध्वजेन यो हेमकुंभस्तननिःसृतानां
स्कंदस्य मातुः पयसां रसज्ञः ३६ कंडूयमानेन कटं कदाचिद्वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य
अथैनमद्रेस्तनया शुशोच सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ३७ ॥

नेत्यमरः स्कंदसमानप्रेमास्पदमिति भावः ३६ कंडूयमानेति कदाचित् कटं कपोलं कंडूयमाने
न कर्षता कंड्वादिभ्यो यक् कृतनः शानच्च वन्यद्विपेनास्य देवदारोः त्वक् उन्मथिता अथाद्रेस्त
नया गौरी असुराणां अस्त्रैः आलीढं क्षतं सेनान्यं सेनापतिमिव स्कंदं पार्वतीमेदूरस्कंदः सेनानीत्यमरः ४३
सनस्तौ हि षण्मासान् दिनानि कपूतमिव एनं देवदारुं शुशोच ३७

ह्रिमूर्गीः ।

नीर नः२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तदेति तदा तत्कालवादिप्रभृति यस्मिन् कर्मणि तत्तथा तत्प्रभृत्येव वनद्विपानां श्वासांप्र
लम्भनाशिवेनोके समीपमागताः श्रान्ताः प्राणिनो वृत्तिर्यस्मिन् ततनः स्वंकः समीपउत्सवोसि 84

तदाप्रभृत्यैव वनद्विपानां श्वासायेमस्मिन्नर्मद्विजन्तो
आपादितः मूलभूतो विधाय सिंहत्वं मेकागानसत्व
हेतुः ९८

विद्वेस्थानाश्रयपयोरितिकेशवः सिंहत्वं विधायास्मिन्नद्विजन्तो गुहायोम्रहंव्यापा
दितोनिधुकः ३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नसेति परमेश्वरेण प्रदिष्टः निर्दिष्टः कालो भोजनवेला यस्याः सा उपस्थिता शाला प्रधानेन पाशो
इ.टी. गितात्यारणक्रधिरसव्रतानां भोजनं स्वरहिषो नाशो स्वंत्रुमसः इत्येवं इमसीस्वधेव त्वाधि
५४ वि नस्यमुत्विनस्य नसांगानसत्वहत्तेसमसिंहसन्नमे प्रत्नपर्याप्तनमस्वस्तीत्यादिनाचतु
र्थी २९ स्तुति स्पर्वउपायमस्यत्वलज्जां विहाय निवर्तस्व भवान् तं गुरोर्दर्शिनाप्रकाशि

नसाल्लमेषात्वरिनसन्नमे प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण उपस्थिता शोणितपारणा
मेस्वरहिषुव्याइमसीस्वधेव १९ सतं निवर्तं त्वा विहाय लज्जां गुरौ भवान्दर्शितशिष्यभक्तिः
शास्त्रेणरक्षत्यपरणाकरतेननघशः शास्त्रमनोजतरेणाति ४

नाशिष्यकर्णेवाभान्ति ये न तत योक्ता सिनतु गुरुधनं विनाश्य कृयेन तत्समीपं गच्छेयमत
प्राहः शास्त्रेण तत्र रक्षा धनं शास्त्रेणाप्तु येन शास्त्रमाप्नुयल्लोरुपौरित्यमरः प्रशान्तोनिनदि
नालिसु कारत्नाय स्मात्दशाकारत्नं रातिनमशाकामितार्थः न तु दत्वे नत्वमपि शास्त्रमेतोऽयशो
नदिशोभानि नहिनास्मि प्रशान्तत्वाधैर्यप्रतिविधानं न दोषायेति भावः ४ ॥ ५४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इतीरिते वृकवाणमयिराज्ञो नृपश्नित्रुगलमंस्रमाधिराजस्य वचो निशम्य फ्नागीरिशासेस्वर
साशिवसप्रभावात् प्रसादतस्तः उत्थितास्तः तत मात्म निविषये प्रवज्ञाम पमाने शीघ्रिलि
चकार नसाजेसर्पः प्रवज्ञातो हमिति निवेदनं प्राप्येम्सर्थः समाने प्रवृत्तविया एणमभिमाने
नस वैम्ववरं प्रतीतिभावः ८१ प्रसं प्रसप्रवीचेति सपवहस्तेः प्रथमः स्तगः प्रति वंधोपस्तत्त्वस्ति
नतनत्र एवं वसंगे रभ्रप्रयोगे विनयात् प्रयत्नो विफलप्रयासो न पवज्रे ऽञ्जलिसावमुद्धनसकामेच्छ

इति त्रिगर्ताधिपराज्ञो ऽमरगाधिराजस्य वचो निशम्य प्रसादतस्तौ गिरिशप्रभावाद्
त्मनं वज्रं शिथिलीचकार ८१ प्रसप्रवीचे न मित्रप्रयोगे ततः सर्वं स्तं गे विनयप्रयत्नः
जडीकृतं स्यव कवीदितेन वज्रं मृत्तमिवं वज्रपाणिः ८२

न अंववकेलोचनेद्विरहफिनेवलोचनुवहनपनावकेत्तणन्नीतीतिहलाप्रुथः तत्रीएंव
कोनिघसनः अंववकोहरः नसवीतिनवीतएनजडीकृतः निबद्धीकृतः वज्रपाणेघसवज्र
पाणिरिदः प्रहरणार्थेस्थः परानिशासममोभवने: इति वक्रव्यामिनिपाणेः सप्रसनसोनरनिपातः
सद्भवास्थितोन्नृपाननिसिंहकम्पप्रवीत् बाहुसवज्रशक्रसक्तुरदस्मात्तमघवन्नेप्रभुरिति समरामारते ८२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रु.टी.
४५

87

सेहद्वेति हेमदेगंरुसंतहद्वेचेष्टस्य ज्ञाति वहयापारस्य मन्मनहृचो वाक्यकामे हास्यं परिहसनीयम् य
हवचः स त्वं मदीये नेत्रार्द्धेकस्मन्हंविवृत्तः वक्तुमिच्छुरस्मि न हि नः स्त्रीस्यापनाभिन्नाशंकार्हं इत्य
र्थकिं करवान सर्वं ज्ञातवान्प्रति न हास्यमित्याह ये नेति एियतः प्राणभृतान्ये न गीते हृदते

सेहद्वचेष्टस्त्वमुरोगेऽङ्कामे हास्यं वचः पदं हंविवृत्तः ये
नगीतेप्राणभृताऽपि वेद सर्वं भवान्भावमतोऽभिधास्ये ४३

वाक्स्वत्यावहिरप्रकाशिनमेव सर्वं भावं वेदवेत्ति विदोलटो वेत्तिणल्लादेशः अतोऽहमभिधा
स्ये वक्ष्यामि वचज्ञाने प्रकृते कर्म संबध्यते अनेनाह गरवचनस्याकर्णप्रसंभाविताऽयमेनदि
त्युपसंहरति अतस्तु मौनमेव मम पत्राणं तेन वाङ्मनसयोरेकविषयप्रवादयमिति ज्ञानानाति ४५
त्यतोऽभिधास्ये यहचोऽहं विवक्षुरित्यर्थः ४३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

का५४५

मात्मरति प्रभवहारः प्रलयः स्थावराणां नकृमीलादीनां जंगमानां प्रतिशायेन गच्छतीति ते 88
गम्यते तेतिशापार्थपदप्रभवपयोगपदत्वकृपरि भाषानिमान पद योगाद्भिर्भावानोवश्यत्यप्र व
जंगमः मनुष्यादीनां सर्वेषां स्थितिप्रभवहारेषु हेतुः सर्वेश्वरो मम मम मायः एवं सः प्रलय
ग्रासनतद्भयर्थः शासनं चापिहतं प्रैगान सतत्वाति सुक्रूपम् नर्हिविहस्रगम्यतानतेमाह

मामेः सेमेस्थावरजंगमानां सर्गस्थितिप्रभवहारहेतुः गुरोरपीदंपदं मांहितानग्रेर्न
प्रणम्य रत्नाद्रपुपेतलीये ४४ सर्वेन्द्रियेनशरीरहृतिदेहेननिवेनेयितुप्रसीद हि
नावसानेनात्केवालवत्सांविबुध्यतायेर्यम हर्षैः ४५ गुरोरपीति गुरलाद्येनष
दिहमाहितानग्रेर्गुरोर्धनमपिगोद्वपमनुपेत्तेतीयम् ग्राहितानग्रेरितिविशेषेणानानुपत्ताक
रत्नानुविः सूत्राथनतंसत्वयति ४४ सर्वेति सर्वेन्द्रियागानसतत्वहृतिस्वमदीपेनदेहनशरीरस्य
हृतिजीवननिर्वर्तापितेवान्तेप्रसीदहिनावसानेऽनहुकोमानानममागमियनीस्तुकेठिता
वालवनतोपसासामहर्षैरियेनविहस्नेता ४५ ॥ ॥ ॥

र.टी.
४९

अथेति अथ भूतेश्वरस्य पार्श्ववर्ती अनुचरः सिंहः गिरिगह्वराणां गुहानां देवखातबिले गुह
गह्वरमित्यमरः अंधकारं ध्वांतं अंधकारोऽस्त्रियां ध्वांतं तमिस्रं तिमिरं तम इत्यमरः दंष्ट्रा
मयूखैः शकलानि खंडानि कुर्वन् भूयः किंचिद्विहस्य अर्थपतिं नृपं भूयः बभाषे हासकार
णं अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्निति वक्ष्यमाणं इह द्रष्टव्यम् ४६ एकेति एकातपत्रं एक

अथांधकारं गिरिगह्वराणां दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् भूयः स भूतेश्वर
पार्श्ववर्ती किंचिद्विहस्यार्थपतिं बभाषे ४६ एकातपत्रं जगतः प्रभु
त्वं नवं वयः कांतमिदं वपुश्च अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्
विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वं ४७

छत्रं जगतः प्रभुत्वं स्वामित्वं नवं वयो यौवनं इदं कांतं रम्यं वपुश्चेति एवं बहु त्याज्यं अल्पस्य हेतोर
ल्पेन कारणेनाल्पफलायेत्यर्थः षष्ठी हेतुप्रयोगे इति षष्ठी हातुं त्यक्तुमिच्छन् त्वं विचारे का
र्याकार्यविमर्शे मूढो मूढः प्रतिभासि प्रतीतो मूढ यथा ज्ञानमूर्खवैधेयबालिशा इत्यमरः ४७ ४९

नदिति नन्न स्मात्काव्यानतकल्याणपरंपरालंभोकारम् कर्मणिषष्ठी दुर्ज्जीवलमवस्याली
लीतिदुर्ज्जेवलेज्ञोनमिस्त्रेम्यादिनावल्लचेयसयोतोनिपातः प्रान्तदेहरवलणस्तुपेदम
प्रान्तदेहरवतोस्वगीतानित्सान्वेम्यादृ मलीनलेति अहेहतम्हेराज्ञमलीनलस्पर्शनमात्रेण
मूनलसंबंधमात्रेणमिन्नेपंइंइसंबोधियदस्थानमाऊः स्वर्गान्नाभिधतत्रस्तथंः ५॰ ननाम

नंइन्नोकल्याणपरंपरालंभोकारमूर्ज्जेस्वलमाम्नदेहं मलीनलस्पर्शनमात्रभिन्न
स्हदिशास्यपदमेइमाऊः ५॰ एतावद्रुक्काविरनेमरगोइश्वतिस्वेनेनोमग्रुणागतेनन शि
लोच्चयोपिहितिपालमुच्चैः श्रीमानमेवाण्यमभाषनेव ५८

२ रिति मृगेंइनावद्रुक्काविरनेमतिगुणागतेनास्यश्वतिस्वनेनशिलोच्चयः शैलोपिश्रीमानात्मे
वार्थ्यतितिपालेउच्चैरभाषत्तेवेडुस्येत्ता भाषिव्यंचुविमानार्थेवात् द्विकमकः श्रुविल्लद्विक
मकेष्वपठितः अतोविवक्षासिराकोनवचनत् सवनेतदुक्तं अकिं पाचिहृधिप्रश्निभिक्षिदीचिञाम्बप
योगनिमित्तकर्मविधौ श्रुविशासिलेनकथ्यते सचेतननरकीर्तितमाचारेनेकविनेम्यत्र ५८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी.
५८

निशम्येति देवानुचरस्य ईश्वरकिंकरस्य सिंहस्य वाचं निशम्य मनुष्यदेवो राजा पुनरप्युवा 91
च किंभूतः सः तेन सिंहेनाध्यासितेत्याक्रमणम् नपुंसके भावे क्तः तेनाक्रमणेन कातरे
अक्षिणी यस्यास्तया बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष् किं

निशम्य देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच
धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्य
माणः सुतरां दयालुः ५२

वा वक्ष्यतीति भीतेव स्थिता इत्यर्थः धेन्वा निरीक्ष्यमाण एव सुतरां दयालुः सन् सुतरां इ
त्यत्र द्विवचनविभज्योपपदे त्यादिना सुशब्दात्तरप् किमेत्तिङव्ययघादित्यादिना आम्प्रत्ययः
तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञा ५२ ॥ ५८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

किन्तु वाचेत्स शाह तता न्‌ किलेति तत्‌ एवाहं सा पापमिति पातो: संपदादिनान्‌ । किं स गमादि
नामिति वक्तव्यादन्तु नास्ति केलोपेन गागनेवदितिन्‌ रूपसिद्धम्‌ ततो नाशाज्ञापनेति 92
तत्त्वम्‌ स्वपीति योगमन्तिभागान्‌ क: नामेनोक्षुमनिकाविरर्थैतो नक्रामति ततादिना

ततानु किल ज्ञापनं रुन्दद्य: तत्र स्पशाद्वोभुवनेश्रुतः रा
न किं नाहि परीत हुते: शालेरुपकोशमलीमसैवी ५३

दिताउग: उन्नत: तत्र स्वत्र वर्णस्य शब्दो वाचक: तत्र शब्द इत्यर्थ: सोयं तमात्तात्मा ज्ञा
पनेति क्षुनस्याभुवनेश्रुत: विलप्रसिद्द: स्वल्पवान्धकर्णादिवत्केवलत्रूत: किं तपकता
दिवत्‌ योगरूपमित्येष: ५३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ ५४ अतः किमित्यत आह नस्वतन्त्रशास्त्रस्याविपरीतवृत्तेर्विरुद्धव्यापारस्य तत्त्राणमकर्त्तव्यं तु
सोऽराज्ञेत्यर्थः किं उपक्रोशं मलीमसैर्निंदां मलिनैः उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निंदा च गर्हणे
त्यमरः ज्योत्स्नावानमिस्रेत्यादिना मलीमसशब्दो निपातः नैवोल्लंघौ विक्रिं निंदितस्य सर्वं व्यर्थः
मित्यर्थः एतेनपकारान्तरसमितेत्यादिना ब्राह्मणकदयोः संशयकमिति निवेदितव्यं अथ कथं
चित्रकोतरमाह कथमिति चत्रुनयः कोपनपनयः कोपापनिवर्तनम् चकारो वाकारा

कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेर्विश्राणनाच्चान्यपयस्विनीनाम् इमामनूनां सुरभेरवेहि रु
द्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्यां ५४

अर्थः महर्षेरनुनयो वान्यासांप
यस्विनीनां दोग्ध्रीणां गवां विश्राणनाद्दानात् कथं नु शक्यो न शक्य इत्यर्थः अत्र हे
तुमाह इमां गां सुरभेः कामधेनोः पंचमी विभक्तिरिति पंचमी अनूनामन्यूनां अवेहि जा
नीहि न हि कथं त्वसा परिभवोऽदित्याह रुद्रेति अस्यां गवि त्वया कर्त्रा प्रहृतं तु प्रहारस्तु न
विसंवेदनाभावे क्तः रुद्रौजसा ईश्वरसामर्थ्येनेति तनवेत्यर्थः सत्यमभ्यधिकरणे चेति सप्तमी ५४ ५४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नि
तर्हि किंचित्कीर्त्तनमित्यत आह सेव्यमिति सेव्यं गोमेधाख्यं क्रियते तत्समाक्रियते ग्रहेनेतिपरि 94
रटहीतमितिनिष्क्रयः व्रातेशीर्षकं परञ्जितिपरत्वप्रत्ययः सेवेहाद्यपेणमेवनिष्क्रयः
तेनभवत्तः त्वतः पेचम्यास्तसिल सोचर्यितेमाख्यानायोदनेपेनात्तुकेनर्थः धर्मेण्य

२
सैर्येस्वदेहार्पणनिः क्रयेणान्माख्यामयामोर्चयिते भवतः
नपारणसाहिहितानवैचमेवदंत्तस्वत्ततेः क्रियार्थः

र्येमाहितायत प्रत्ययः एवं सतितत्वपारणाभोजनं विहितानसात् मतेः क्रियाहे
मादिः सएवार्थः प्रयोजनं नसचात्वेशाभवेत स्वप्राणव्ययेनापिस्वामिगुरुयत्न
रक्षेत्युक्तिभावः ५५ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी.
५०

प्रत्र भवान्नेवश्रमालमित्याह भवानिति परवान् स्वामिपरतंत्रः भवानपि दैवत्समाले
प्रवेतिवति परतंत्रः पराधीनः परवान्नाथवानपीत्यमरः भवताप्यनुभूयतएवेत्यर्थः
शेषंप्रथमइति प्रथमपुरुषः किमित्यत्राह हियस्माद्धेतो हिहेताववधारणइत्यमरः

भवानपीदंपरवानवैतिमहान्हियत्नः तवदेवदारौ स्या
तुंनियोक्तुंनहिशक्यमग्रेविनाश्यरक्ष्यंस्वयमक्षतेन ५६

तवदेवदारौविषयेमहान्यत्नः महत्तात्पर्यमित्यर्थः इदमशक्योक्तमर्थंदर्शयति ।
स्थातुमिति रक्ष्यंवस्तुविनाश्यविशेशागमुपादिनात्तपरतेनअक्षतेनदेहेनअक्षुकेनेति
शेषः नियोक्तुः स्वामिनोऽग्रेस्थातुमशक्यम् ५६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सर्वथा चैतन्न दृश्यत इत्यर्थः इत्याह किमिति किं वा हन्ता वा हिंसोऽवध्यो मतश्चेत् तर्हि मे यशः एव
शरीरे तस्मिन् दयालुः कारुणिको भव स्वाहयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाश्च
मरः ननु मत्स्यमत्पेत्यग्रन्थमशरीरे कोऽभिनिवेश इत्यत आह एकान्तेति मद्विधानामि

किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं यशःशरीरे भव मे दयालुः । एकान्त
विध्वंसिषु मद्विधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ५७

दृशानां विवेकिनां एकान्तविध्वंसिष्ववश्यविनाशिषु भौतिकेषु पृथिव्यादिभूतविकारे
षु पिण्डेषु देहेषु यद्यपि गोलेवालेजसिद्धयोर्विनिहेमः पिण्डेषु देहेष्वनास्थानास्थास्यात्
लेवनास्था नयत्नापेता स कथ्यत इति विग्रहः ५७ ॥ ॥ ।

सोहमाहोरत्नुमनुस्मरणीयोस्मीत्याह संबंधमिति संबंधः सख्यं माभाषणमालापः पूर्वं का
रणेयस्मन्नमाऊः पूर्वेतरपूर्वेते प्रागपश्चीतिभेदेचेतिहैमः साराभाषणमालपः इत्यमरः
स्तताहकसंबंधः वनातिसंगतयोः नौसाववयोः इत्त्वः तन्तत्तोदुमतन्नायामुगशिवान्तचा
र. एतेनुतसमहदेतूव्यते मतनपवृत्तिनोमितुस्समेवगणयेपोवो वणयालसीरिश्रमयो
संबंधमाभाषणपूर्वमाऊर्जीतः संतौ अनतयोर्वताते नह तन्नायानुगन्नार्हसि तेसंबंधि
नोमेवगणयेविहन्तु ५८ तथेति गामुक्तवतेदिलीपः सद्यः प्रतिष्टंभविमुक्तबाहुः संन्यस्त
शस्त्रोहरयेस्वदेहमुपानयत्पिंडमिवामिषस्य ५९
चाशेमाणासूत्यमरः विहन्तेनार्हसि ५८
तथेति गामुक्तवते हरयेसिंहायकथयोसिंहत्त्वपर्णेचवर्णेविलोहरिविंडुरित्तिशाश्वतः स
न्तनप्रतिष्टंभात्प्रतिबंधात् विमुक्तोबाहुर्यस्य सः दिलीपः न्यस्तशस्त्रस्त्यक्तायुधः स
न्स्वदेहमामिषस्यमांसस्यपललंक्रव्यमामिषमित्यमरः पिंडंकवलमिवउपानयत् समर्पि

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्मिन्नलीति तस्मिन् तले उग्रसिंहनिपातं उत्पश्यतः उत्प्रेक्ष्यमाणस्य नर्कपतः ग्रवाहु.
मुखस्य प्रधोमुखस्य स्यात् वाहु. पयोमुखः उत्पमरः प्रजानां पालयितुः राज्ञः उपर्यु १८
परिष्टान् उपर्युपरि ष्टादिति निपातः विद्याधरालोके विशेषालोकाहत्सेः मुक्ता उष्ण

तस्मिन् तले पालयितुः प्रजानां उत्पश्यतः सिंहनिपातं उग्रं वाहुः मुखस्य सोपविष्ट
ष्णहस्ति पपात विद्याधरहस्तात् मुक्ता ६. उत्तिष्ठ वत्से मन्त्रताय मैनं वचो निशम्यो स्थि
तम् उत्थितः सन् ददर्श राजा जननीमिव सा गां मत्र नः प्रभवं गां न सिंहं ६१

हस्ति पपात ६. उत्तिष्ठेति राजन् मन्त्रमिव प्रावृत्तीति अमृतायमाने उपमानादावतरन्
निक्रम्य ततः शान्तं उत्थितं तु तत्र हैवतसोनिष्ठ इति वचो निशम्य कृतार्थ उत्थितः सन्
प्रसन्नः शान्तवनचरः प्रयतः प्रयतं तव ते निरस्य वोयस्मात् स्त्रां प्रसूतवनी गां स्त्रां जननीमिव
ददर्श न सिंहं न रदंष्ट्री ६१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९९

र.टी.
५२

तमिति तेविस्मितमास्थं येगतं कर्त्तेरिक्तः तेद्विलीयेथेनुहत्वात किमित्स्वाह हेसाधोमाया
गुज्ञाप्यकलाविताभिहितोसि मयाज्ञत्विश्वभावान् मयि येन कोपि प्रमापिशाहत्तेनधर्मेन
समर्थः भ्रमोहित्वाचानकाः शराऊर्णाव कोहिवः इत्यमरः नमिकेपीत्यादिनाशत्यपः कि
मुनतमुत्तनरुपवक्तिया ज्ञवलवत सहकिमुनमसमनीवचानिभरउत्यमरः ९१ भक्तेति

तेविस्मितेयेतुहुंवावसाधोमापांमयोज्ञाख्यपरीतितोसि जरविश्वभावान मयित्तौन्नकोपि
प्रभुः शृहंतेकिंतुनोन्यहितः ९१ भक्तारोगुरोमयप्यः तुकेपपाचश्रीनासितेउत्रवरणेष्ठने टी२
केवलानोपपसांशहलिमेवहिमोकामउवोप्रसन्नाम ९२ हेउत्रगुरो भक्ताममयिश्रुतुके

पयाचनेन श्रेष्ठीनास्मि किंपाग्रहणमयिकर्तव्यमितिचतुर्थी वरदेवेभ्योवरणीयचतुर्थी दे
माहृतेवरश्रेष्ठेविशुद्धीवेमनाकृपिपमित्यमरः द्रुणाक्षरवीऊरु तथाहि सोकेवलानोप
पसांप्रहृतिकारणंनावेहि नविहिकिंतप्रसन्नाकामानरोगयेतिकामदुघानामवेहिउहस्येतिशेष ५२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ततइति मानिनार्थी स्वहस्तार्जितः वीर इति शब्दो येन सः एतेनास्य दातृत्वं दैन्यराहित्यं चोक्तं
सराजा हस्तौ समानीय संधाय अंजलिं बध्वेत्यर्थः वंशस्य कर्त्तारं प्रवर्त्तयितारं अनंत 100
वरंतुकुलमिति शेषसिद्धिः एतेन कीर्त्तिस्थिरयशसं तनयं सुदक्षिणायां ययाचे ६४ संता

ततः समानीय स मानितार्थी हस्तौ स्वहस्तार्जितवीरशब्दः वंशस्य कर्त्तारमनंत
कीर्त्तिं सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ६४ संतानकामाय तथेति कामं राज्ञे प्रतिश्रुत्य प
यस्विनी सा दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपभुंक्ष्वेति तमादिदेश ६५ ॥

तेति सा पयस्विनी गौः संतानं कामयतेऽसौ इति संतानकामः कर्मण्यण् तस्मै राज्ञे तथेति का
म्यतइति कामो वरः कर्मणि घञ् अन्वयः तथेति कामं प्रतिश्रुत्य हे पुत्र मदीयं पयः पत्रपु
टे पत्रनिर्मिते पात्रे दुग्ध्वा उपभुंक्ष्व पिबेति उपभुंक्ष्वेति वा पाठः तमादिदेश आज्ञापितवती ६५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वत्सेति हे मातः वत्सस्य वत्स सपीतस्य शेषं वत्सपीतावशिष्टमित्यर्थः होम एवार्थस्तस्य विधिर
र॰ टी॰ नुष्ठानं तस्य शेषं होमावशिष्टमित्यर्थः तव ऊधसि भवं ऊधस्यं क्षीरम् शरीरावयवाच्चेति यत् उ
५२ भयः रक्षितायाः उर्व्याः षष्ठांशं षष्ठभागमिव ऋषेरनुज्ञामधिगम्य उपभोक्तुमिच्छामि ॥ ६६

वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषमृषेरनुज्ञामधिगम्य मातः। ऊधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं
षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः ॥ ६६ इत्थं क्षितीशेन वसिष्ठधेनुर्विज्ञापिता प्रीततरा
बभूव तदन्विता हैमवताच्च कुक्षेः प्रत्याययावाश्रममश्रमेण ॥ ६७

इत्थमिति इत्थं क्षितीशेन विज्ञापिता वसिष्ठस्य धेनुः प्रीततरा पूर्वं शुश्रूषया प्रीता संप्रत्यन
याप्रीततरा प्रीतिसेतस्याबभूव तदन्विता दिलीपेनान्विता हैमवतात् हिमवत्सम्बन्धिनः
कुक्षेः गुहायाः सकाशात् अश्रमेण अनायासेन आश्रमं प्रत्याययौ प्रत्यागता ॥ ५३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्याः इति प्रसन्नेन्दुरिव मुखं यस्य स नृपाणां गुरुर्दिलीपः प्रहर्षचिह्नैर्मुखरागा-
द्यनुमितं अनूहितं तस्याः धेन्वाः प्रसादं अनुग्रहं हर्षचिह्नैर्विज्ञाततत्वात् पुनरुक्तयेव वाचा
गुरवे निवेद्य विज्ञाप्य पश्चात् प्रियायै शशंस कथितस्यैव कथनं पुनरुक्तिः न चेह न दृष्टि-
किं तु चिह्नैः कथितस्य पुनः कथनात् पुनरुक्तप्रवाख्ये इव तयेत्युत्प्रेक्षा ६८ स इति अनिंदितात्मा

तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै
शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ६८ स नंदिनीस्तन्यमनिंदितात्मा सद्वत्सलो वत्सहुतावशेष
म् पपौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं यशो मूर्तमिवातितृष्णः ६९

(गर्गीति सद्भावः

सत् सद्वत्सलः सन् प्रेमवान् सद्वत्सलः वत्सो साध्वी कामं वत्से ३ति लच् प्रत्ययः । वसिष्ठे-
न कृताभ्यनुज्ञः कृतानुमतिः सन् वत्सस्य हुतस्य चावशेषं पीनद्गुतान्तशोष्णं नंदिन्याः स्तन्य
क्षीरं शुभ्रं मूर्तं परिच्छिन्नं यशः इव अतितृष्णः सन् पपौ ६९ ॥नरथेन ॥स॥

॥ ॥ ॥ ः अनुहानः ३॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रातरिति वृषीवसिष्ठः प्रातर्यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस्य गोमत एवार्थं तत्स्यात्
ऋ.टी. त्मानस्याश्रितेषां स्यानिकं प्रस्थानेभवेननकालोचितमित्यर्थः सेनगरीरावृषवाद्वितियाधार
५४ क... मतुं पश्येन ...मर्थः

प्रातर्यथोक्तव्रतपारणांते प्रास्यानिकं स्वलयनेश्रयुक्त तौ रे
पतौ स्वां प्रातेरा जयातेो प्रस्यापयामासत वृषीवासिष्ठः १०

कथा कश्चैवि तत्र गणाह
त्यपिकालेवर्तमानतातश्रमपत्रुष्यतःश्निहृतिकारः ईयते प्राप्यतेनेनेति प्रयनं स्वल
पनेश्रमावर्कं प्राप्तो चोदयं प्रश्नेतोदपतौ स्वां राजयातेो वृषीप्रति प्रस्थापयाः

प्रदक्षिणीति त्वपङ्क्तेनगैतमश्यातीतिङ्कतोयोग्निः कर्मणा तेमर्त्तसुनेरनेतरम् दक्षिणा
नेनरमिमर्थः अहं धंतीव येनुसवत्सोचङ्ग दक्षिणी कृत्य प्रागतो दक्षिणेशद्दक्षिणे
तिष्ठन्तु रुशमतीनिचेसव्ययीभावः ननः ह्निः अश दक्षिणं प्रदक्षिणेसपद्यमानकृता 104
प्रदक्षिणी कृत्यसह्निर्मगलैः प्रदक्षिणादिभिः मगलाचारैः उदग्रनरपभावः सन्नेश
प्रदक्षिणीकृत्यकृतेङ्कताशमनेनतरेभूर्हैरंधंतीव धेनुसवत्सां चत्पः शतस्येसन्मंगलो
दग्रनरपभावः ॥ ओरामिरामधुनिनारथेन सधर्मपत्नीसहितःसहिस्त्वः पयोवनु
ह्वानसखेनमार्गे स्वनेवहर्षेणनमनोरथेन ॥२॥
नस्य ॥ ओवेति धर्मपत्नीसहितःस
हिस्त्वः वनादि ङः स्वसहनशीलः सन्तपः ओरादिभिरामधुनिनाकर्णरूढकरस्वनेनमा
र्गेष्वनुह्वानः पाषाणादिप्रतिवानरहितः अनपवर्गस्वपतोनिसुरस्तेनरथेनसेनहर्षेणनस
कलमनोरथेनेवमार्गमवधानेवथो मनोरथपथेध्वनिः ध्वनिः अनुह्वानः प्रतिवेधं
निवृत्तिः ॥२॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

105

र.टी. ५५

नमिति यद्दर्शनेन प्रवासनिमित्तेन नाहितो न लक्ष्मं जनितं दर्शनेन तत्कं ष्टं प्रजायैन प्रनेन निधमे
नुकर्षिते क्लृषीकृते श्रीगपस्मतं नेन वोरचैन वाम्बु दर्यं प्रजास्तत्रिमनानुवद्धिरत्निंस्वधनेषे:
प्रौषधीनां नानायसोमलिवपुषः अमावस्यापादद्दश्यति निवर्षः वेदपन्ते यद्दर्शने कलातेपनिमि:
ते प्रजायैलोकहितार्थं व्रतं देवताभ्यः कलासां नांन् चमः नेचसोमपपुर्देवाःपर्यायेणानुदृश्य
नेमी हितेलक्ष्मदर्शनेन प्रजाः प्रजाये प्रतकर्षितां ते चेषैः पपुस्त्रिमनानुवद्धिर्नवो
दयन्त्रायेमिवौषधीनां १३ पुरंदरश्रीः पुरमुत्पनाकं प्रविश्यपौरैरभिनंद्यमानः भुजेभुज
गेंद्रसमानसारेभूयः स भूमेर्धुरमाससंज १४ शङ्खनिष्वानः उदयस्याविर्भावोमनसमानम् १३
पुरंदरेति पुरः पुरीस्वराज्यं दारयतीतिपुरंदरः शक्रः सःस्वर्वधोरीरिस्कृतोरिति सर्वथा प्रसय: वाचे
यमपुरंदरौचेतेपुगागमनिपातः नसभश्रीरिवश्रीर्यस्य सन्नृपः पौरैरभिनंद्यमानः उपसतानु
क्षितध्वजम् पनाकं वैजयंती ताभिलक्ष्यं ध्वजमालिधितमन्नरः पुरंयावश्यमुजे गेंद्रसमानसा
रेतुल्यवलेस्थिरांशेवमायक्ष्यतौवेवरोंश्चिमनरः भुजेभूयाभूमेधुरमाससंजन्यर्पितवान् १४ ५५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अथेति अथ द्यौः सुरवर्त्म द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोरितिविश्वः अत्रेर्महर्षेर्नयनात्समुत्थं उत्पन्नं उत्पन्नं यथा स्यात
त् ज्ञानस्तोपसर्गोद्भृतिकर्तृव्ययः तत् ज्योतिरिव चन्द्रमिवेत्यर्थः अत्रेस्तेशाः स्मादत्रिनेत्रसमुत्थमिति ह
लायुः चंद्रस्यात्रिनेत्रोद्भूतत्वे उक्तं हरिवंशे नेत्राभ्यां वारि सुस्राव दशधा द्योतयन्दिशः तं गर्भं दशधा दृष्ट्वा
दिशो दिव्या दधुस्तदा समेत्य धारयामासुर्न चैनं समशक्नुवन् ततो भः सहसैवाथ दिशः दिशः ग

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशं नरपतिकुलभू
त्यै गर्भमाधत्त राज्ञी गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ७५ इति श्रीरघुवंशे महाका
व्ये कालिदासकृतौ दिलीपवरलाभो नाम द्वितीयः सर्गः २

भैः प्रभाविताः २ यथा नभावयन्तलोकान् शीतांशुः सुरभावन इति सुरसरित् गंगा वह्निना निष्ठ्यूतं नि
क्षिप्तं ऐशं छेतोः ष्ठिवु निरसने केचेत्य नेन निष्ठ्यूतं निष्ठ्यूते तनोर्वकारस्य ऊठ् तनुञात्तनिष्ठ्यूतं विहितमिति
समाहृतमरः ऐशं तेजः स्कंदमिव अत्र रुद्रामायणे गौरीपर्वत रामकेवलया तमेतत् प्रतिभूपोजयो
जयामासुः पुत्रार्थस॥ ।।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वैदेवताः देवकार्यमिदं देवसमाधत्त स्कन्दनाशान् प्रोलब्धुमग्नौ महत्तेजो गंगायां तेजस्तत्र नसुरजः २ देव 107
तानां वनितेव्यायगंगामध्ये साया वकः गर्भधारणे देवी देवतानामिदं प्रियं १ प्रसन्नतद्वचनं श्रुत्वा दि
वो रूपमुधारयत् ततसामहिमोद्दृष्टासमेनादेवकी च समन्ततः सरोदेवी समभ्यासं च पाव
कः सर्वश्रेष्ठो नास्ति हरणीनिगेणा धारघुनंदनेति राज्ञा सुदक्षिणा नरपेन दिलीपस्य कुलमभ्युन्ने
सततिलक्षणाय गुरुभिर्महद्भिर्लोकपालानामनुभावैस्तेजोभिर्भिन्नित्विष्टमनुप्रविष्ट
गर्भमाधत्त स्यावित्यर्थः अत्र मनुः अष्टानां लोकपालानामनुभावैस्तेजोभिर्निर्मितं निष्ठ ।
गर्भस्त्री वदुधीरयतेन तत्प्रभृति अत्र धृते तस्मिन्नेनस्त्रीकृतं धारणमात्रमुच्यते तथा मंत्रवर्णेष्व
तेपर्यं पुरयो पृथिवीमहतानागर्भमादध्येयं वं तं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतवे इत्यादिस्वलाय
नानां सीमंतमंत्रेनस्त्रीणां धारणे धारणे व्याख्यानशास्त्रप्रयोगदर्शनादिति मालिनीवृत्तमेतत
त् तदुक्तं ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति लक्षणात् इति श्रीपदवाक्यप्रमाण
पारावारीणकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
रघुवंशव्याख्यायां संजीविन्याख्यायां द्वितीयः सर्गः समाप्तः
२ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उपायिगम्योप्यनुपायिगम्यः समावलोक्योप्यसमावलोक्यः भवोपियोभूदभवः शिवोयेजगतापायादपिनः

स्तपायात् । राज्ञीगर्भमाधत्तेत्युक्तं संप्रतिगर्भलक्षणानि वर्णयिष्यन् प्रस्तौति अथेप्सितमिति अथगर्भधारणा 108

नंतरं सुदक्षिणा उपस्थितोदयं प्राप्तकालम् भर्तुर्दिलीपस्येप्सितं मनोरथं भावेकः पुनः सखीजनस्योद्वी

क्षणानामुद्वीक्षणानां कौमुदीमुखं चंद्रिकाप्रादुर्भावम् यद्वा कौमुदीदीपोत्सवतिथिः ननु केमप्यमाननेरकौ

अथेप्सितं भर्तुरुपस्थितोदयं सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखं निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य संतते

सुदक्षिणा दौहृदलक्षणं दधौ १

मोदत्नुनेत्रजनेजननापसत्तेनेनासौ कौमुदीमहमितिपाठे पठे. इ

ऋजुल, नेति नस्याः प्रत्यंशारंभः मूतपवकेचित् कौमुदीमहमितिपाठं पठंति इक्ष्वाकुकुलस्य संतते

नेरविच्छेदस्य निदानं मूलकारणं निदानं त्वादिकारणमित्यमरः एवंविधं दौहृदलक्षणं गर्भचिह्नं

लक्षणं दधौ हृदयेन गर्भहृदयेन च द्विहृदया गर्भिणी यथाहवाग्भटः मातृजं चास्य हृदयं मा

तुश्च हृदयेन तत् संबध्यते गर्भिण्याः श्रद्धाभिमाननामिति ननसेवेधिनाहमो हृदयमित्युच्यते सः चतो

र.टी.
५१

ईदृशीति तद्रूकेसंग्रहे द्विहृदयानारीदौहृदिनीमाननुगृति प्रदौहृदलक्षणसोक्षितद्वेनकौ
मुद्रीमुखत्वेनवनितरूपणान्तरूपकालंकारः अस्मिन्नसर्गेवंशस्थवृत्तम् जनौतवंशस्थमुदी
रितंजरो १ संप्रतिज्ञामतांस्त्वगर्भलक्षणंवर्णयति शरीरेति शरीरस्यसादात्कार्श्या
त् असमग्रभूषणापरिमितामरणालोध्रपुष्पवत् पांडुनाप्रखेनोपलक्षितानुसुदक्षिणा

शारीरसादादसमग्रभूषणामुखेनसालक्ष्यतलोध्रपांडुना
तनुप्रकाशेनविचेयतारकाप्रभातकल्पाशशिनेवशर्वरी २

विचेया: मृग्या: तारकाः यस्यांसातथोक्ताविरलनक्षत्रेत्यर्थः तनुप्रकाशेनाल्पकांतिनाशशि
नोपलक्षिताप्रभातकल्पाप्रभातादीषन्न्यूना समाप्रभातमित्यादिषाकृतकल्पप्रत्यय
मानशद्वस्यवुवद्भावः शर्वरीरात्रिरिवालक्ष्यतशरीरसादादिगर्भलक्षणमाह वहुलं ता
मतागारमाकृतेमृच्छांकादिरसेचकंजनमाप्रसेकः स्यदनेनमराज्या: प्रकाशनमिति २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तदिति त्वितीश्वरो रहस्सि मन्तुरभिमृदास्तुरभिस्तुरंगपिनस्याः आननेनदाननेस्तुहस्तिएणसुखेऽ
पाद्माय त्वस्मिन्नआयपौकाः कामिवसुविव्यापायेग्रीष्मावसानेसुवि: सुद्देऽस्तुपहस्तेनसंगताः सुखा
यो:स्तिते ग्रीष्मे हृतवेहपि साडुपाधासुदृमेत्रिएणीतिविप्य: पयोमुचामेचानोदृषैनैविदु 110

तदाननं सुस्तुरभिरिति नीश्वरो रहस्सु पाद्मायनत्वस्मिन्नाय पौ
करीवसिकेदृषनैः पयोमुचैःसुचिव्यापायेवनराजिपल्ललमं १

भि: दृषंनिविडदृष्वनाद्यमर: स्तिकं उदितेवनराजाएल्लसुपाद्मायकरीवगजस्वस्त्रवकरिव
नराजिपल्लवलानांकोनकामिनीवदनसमापिरनुसंधेय: गर्भिएणीनामृदहृतएलोकेप्रसि
द्धमेव पतेनदोहदाख्यगर्भलक्षणसुच्यते २ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. ५८ दोहदलक्षणमस्यद्दलक्षणे हेतुं नरसुत्वेनत्वाने दिवमिति हि यस्मात् दिगन्तविश्रान्तरथः स्व ।।।
चक्रवर्ती तस्याः सुतनलत सुतो मरुत्वानिन्द्रः इन्द्रो मरुत्वान्मघवा बिडौजाः पाकशासन इ
त्यमरः दिवं स्वर्गमिव भुवं भोक्ष्यते भुजोऽवने इत्यात्मनेपदं अतः प्रथमे साव दलक्षणे

दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते भुवं दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः
अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे मनो बबन्धान्यरसान्विलङ्घ्य सा ४

तथाविधे भूवि
कारे स्वरूपेऽभिलषणं तदभिलाषो भोग्यवस्तु तस्मिन्कर्मणि च घञ्प्रत्ययः रसं तेसा
येन इति रसाः भोग्यार्थाः अन्ये च ते रसाश्च तान् विलङ्घ्य विहाय मनो बबन्ध यदासावि
र्थः दोहदहेतुकस्य स्पृहालक्षणस्य भोगस्पृहचनार्थं तमन्यमेत्तने ४ ५८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नमेइति मगधस्यराज्ञोपत्यंस्त्रीमागधीसुदक्षिणा द्वाञ्मगधकलिंगसूरमसादण्इत्यण्
ह्रियाकिंचिदीप्सितंकिमपिईप्सितंइष्टंमेमह्यंनशंसतिनदुःखेमेमह्यंनशंसति नचक्षे केषुवस्तुषुस्पृहा
वतीत्यनुवेलमनुक्षणमादृतः आदृतवान् कर्त्तरिक्तः आदृतोसादरार्चितावित्यमरः प्रियायाः

नमेह्रियाशंसतिकिंचिदीप्सितंस्पृहावतीवस्तुषुकेषु
मागधी इतिस्मपृच्छत्यनुवेलमादृतः प्रिया
सखीरुत्तरकोशलेश्वरः ५

सखीः सहचरीः उत्तरकोशलेश्वरोदिलीपः पृच्छतिस्म पप्रच्छलट्स्मेभूतार्थेलट्स्मेत्यने
नसखीनांविश्रम्भभूमित्वादितिभावः ५ श्रीरामरघुवररामरघुवररामरघुवररा

112

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. ५८

113

उपेत्येति दोहदं गर्भिणीमनोरथं दोहदं दौहृदं श्रद्धा लालसं च समं स्मृतमिति हलायुधः सा
सूचयति याः दोहदेन गर्भिणीमनोरथेन दुःखशीलता दुःखस्वभावता उपेत्य प्राप्य यद्वस्तु व
वैरूप्याच कौशल्येन दोहदं श्रानीतं भर्त्रेति शेषः तद्वस्तु सा अपश्यदेवालभतेत्यर्थः कुतः क्षितिपस्या
त्रस्य भूपतेरिष्टं वस्तु त्रिदिवेऽप्यनासाद्यं प्रनवाप्यं नाभूत् किं पार्थिवानां त्वाह अधिज्यधं

उपेत्य सा दोहददुःखशीलतां यदेव वव्रे तदपश्यदाहृतम् । न
हीष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेरभूदनासाद्यमधिज्यधन्वनः ॥ ६ ॥

न्वन इति नहि वीरपत्नीनामलभ्यं नाम किंचिदस्तीति भावः अत्र वाग्भटः पादृशो भाविदो
हृदाने श्रद्धा च विविधा नामिकेति यत्नं च पत्नीमनोरथपूर्तिकरणे दृष्टदोषसम्भवात् नहुरा
त्तः स्त्रीलौल्यात् तदुक्तम् देयमप्यहितं तस्यै हितं याहितमल्पकं श्रद्धाविघातेन गर्भस्य वि
कृतिश्च्युतिरेव च अन्यत्र च दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयादिति ॥ ६ ॥

५८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

क्रमेणेति सास्वदृत्तिणा क्रमेण दोहदव्ययोश्च निलीयं प्रचीयमानावयवा पुष्यमाणावयवा सती भुवनाप
ञागमात्वाशात् तेन रसेन तद्धासंजाता मनोज्ञाः पल्लवा यस्याः सा लतेव राज ७ लक्षणा तेन दुर्वर्ण
यति दिनेष्विति तेषु दोहददिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरमतिस्थूलमासमंततान् नीलेमुखे चुकेय

क्रमेण निलीयं च दोहदव्ययोश्चीयमानावयवा राजसा भुवनप्रज्ञापगमादनेनवेलेने
वसन्नद्धमनोज्ञपल्लवा ७ दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयं
तिरश्चकार भ्रमरावलीढयोः सुजातयोः पंकजकोशयोः श्रियम् ८

स्य तत्तदीयं स्तनद्वयं भ्रमरैरभिलीढयोः अभिव्याप्तयोः सुजातयोः सुंदरयोः पंकजकोशयोः प
द्मकोशयोः श्रियं तिरश्चकार अत्रवाहतुः श्लिष्टनाम्नोर्मध्ये नाम्नो ह्रस्व चुकोद्गति ८ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. ६० निधानेति नृपः ससत्वां आपन्नसत्वां गर्भिणीमित्यर्थः आपन्नसत्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणीत्य
मरः महिषीं निधाने निधिर्गर्भे यस्याः सा तां सागरांवसमुद्रइवसनोभूमिमित्यर्थः भूतधात्रीत्व

निधानगर्भामिव सागरांबरां शमीमिवाभ्यंत
रलीनपावकां नदीमिवांतस्सलिलां सरस्व
तीं नृपः ससत्वां महिषीममन्यत ॥

गर्भाविपुलासागरांवरेत्यमरः तामिवाभ्यंतरेलीनःपावकोयस्याःसा तां शमीमिव शमो
नरौवह्निरस्तीस्त्रीलिंगेशमीगर्भादग्निंमथ्नातीति अंतस्सलिलां अंतर्गतजलां स
रस्वतीं नदीमिव अमन्यत एतेन गर्भसमागमवत्वतेजस्वित्वपावनत्वानि विवक्षितानि ॥ ६०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रियानुरागस्येति धीरः राजा तत्प्रियायाम् अनुरागस्य स्नेहस्य मनसः समुन्नतेरौदा-
र्यस्य भुजेन भुजबलेन अर्जितानां करेण वाणिज्यादिना वा दिगन्तेषु संपदां धृतेः सु-
खो महत्त्वं नीतिः संतोषस्य च धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिष्विति विश्वः । सदृशी-
रनुरूपाः पुमान् सूयते अनेनेति पुंसवनं तदादिर्येषां ताः क्रियाः यथाक्रममक्रमम-

स्य

प्रियानुरागं मनसः समुन्नतेर्भुजार्जितानां च दिगन्तसंपदाम् । यथाक्र-
मं पुंसवनादिकाः क्रियाः धृतेश्च धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः ॥ १०

नतिक्रम्य अयं तत्कृतवान् । आदिशब्देनानवलोभनसीमन्तोन्नयने गृह्येते इति अत्र मा-
सि द्वितीये तृतीये वा पुंसवनं यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमसा युक्तः स्यादिति पारस्क-
रः चतुर्थेऽनवलोभनमित्याश्वलायनः षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तन इति यस्य वल्लभः । १० ॥

116

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सुरेंद्रेति स्तृतगतोन्वयः सुरेंद्राणां लोकपालानां मात्राभिः अंशैः आश्रितस्यानुप्रविष्टस्य ग
र.टी. र्भस्य गौरवात्प्रयत्नेन मुक्तासनतया आसनादुत्थितयेत्यर्थः उपचारस्यांजलेकरणेन खिन्नहस्त
६१

सुरेंद्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्प्रयत्नमुक्तासनया गृहागतः
तयोपचारांजलिखिन्नहस्तया ननंद पारिप्लवनेत्रया नृपः ॥११

या पारिप्लवनेत्रया नरलास्यानयोस्तु दर्शिनया चंचलेन नेत्रेणैव परिप्लु परिसह्यमरः तया ६१
सुदर्शिनया नृपो ननंद सुरेंद्रमात्राश्रितेन सामर्थ्यमनुः प्रशंसाभिः सुरेंद्राणां मात्राभिरिति लिनोन्वयः इति

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कुमारेति अथ कुमारभृत्या बालचिकित्सासंज्ञायां तन्त्रमजानि येनादिना कप्तुनस्यां कुश ११२
लैः कृतिभिः कृती कुशल इत्यपीत्यमरः आप्तैर्हितैर्भिषग्भिर्वैद्यैः भिषग्वैद्यौ चिकित्सक इ
त्यमरः गर्भस्य कर्मणि भरणपोषणे गर्भहेमभृतिर्भर्मेति शाश्वतः भृत्यो मणिश्च व्रत
यः अनुष्ठिते कृते सति काले दशमे मासि अभ्रवत्त्रीष्मावसाने प्रसवस्य गर्भमोचनस्य

कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते भिषग्भिराप्तैरथ गर्भवेश्मनि पतिः प्रतीतः
प्रसवोन्मुखीं प्रियां ददर्श काले दिवमभ्रितामिव १२ २

उन्मुखीमासन्नप्रसवामित्यर्थः स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचन स्यादुन्मुखीमास
न्नप्रसवामित्यर्थः स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने इत्यमरः प्रियां भार्यां अभ्रि
तामभ्राः संजाता अस्यामभ्रितां तान्निनदरूपसंजातं तारकादिभ्य इत्यच्प्रत्ययः दिवमिव पतिः
प्रतीतः हृष्टः ख्यातहृष्टे प्रतीत इत्यमरः ददर्श दृष्टवान् गर्भधर्मणीति पाठे गर्भाधानप्रती

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ग्रहैरिति ततः शच्या इंद्राण्या पुलोमजा शचींद्राणीत्यमरः सा सुदक्षिणा ततो नंतरं समये प्र
सूतिकाले स्वैः पंचभिरुच्चस्थानस्थितैरसूर्यगैरनस्तमितैः कैश्चित्संभवे पंचमग्रहैः सूचिता
भाग्यसंपदं यस्य तादृशं संतं प्रभुशक्तिप्रभावमंत्रोत्साहात्मकानि साधनान्यस्यास्तादृकानि य
स्याः सा त्रिसाधना शक्तिः षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमंत्रजा इत्यमरः अक्ष

ग्रहैस्ततः पंचभिरुच्चसंश्रयैरसूर्यगैः सूचित
भाग्यसंपदं असूत पुत्रं समये शचीसमा
त्रिसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयं १३

यमर्थमिवासूत लङ् प्राणिगर्भविमोचने इति धातोः कर्तरि लङ् ग्रहणमत्र चतवनी
वृत्तौ रिक्तः अत्र वृषभमहारागानाकुली लेरस्मात्रिज्ञानकश्लोको हनुसंधेयम् वाक्यमा
श्रीती उपमालंकारः माधुर्यगुणः उपमानागरिकारीतिः १३ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दिश इति तत्क्षणं तस्मिन्नत्तणे कालाधनो सेनसंयोगे द्वितीया दिशः प्रसेदुः प्रसन्ना
बभूवुः मरुतो वाताः सुखाः मनोहरा ववुः अग्निः प्रदक्षिणार्चिः सन् हविराददे स्वीचका
रः इत्यर्थः सर्वं शुभशंसि शुभसूचकं बभूव हि यस्मात्कारणात् तादृशां रघुसदृशानां भवो ज

दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे व
भूव सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशां १४

न्म लोकाभ्युदयाय भुवनानां कल्याणाय भवतीति शेषः लोकाभ्युदयायपदे
न हेतवच्छिवाजन्ने सामान्येन विशेषसमर्थनेन अर्थान्तरन्यासः माधु
र्यप्रसादयोः कोमलत्वापनागरिकेयो स्वशंकरः ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी.
६३

अरिष्टेति अरिष्टं सूतिकागृहमित्यमरः अरिष्टे शय्या: रिष्टशय्यातोपरितोऽभित: वि
सारिणा प्रसरणशीलेन सतन्वेन नल्पसाशेशानिजेन स्वभाविकेन तेजसा सहसा ह

अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा सुजन्मनेल्पसानिजेन तेजसा
निशीथदीपः सहसा हतत्विषो बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ५

तत्विषः शीघ्रमेव पराजितप्रभा
निसीथदीपा: आलेख्यसमर्पिता: चित्रलिखिता इव बभूवु: निसीथशब्दो दीपानां
प्रभाधिक्यसंभावनासूचकाऽत्र प्रेक्षालंकारः प्रसादो गुणः कोमला रीतिः १५ ६३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

121

हरखेति हरखश्रवः ये षां ते हरखश्रवाः श्रुतिसुखा मेगल्लनृपनिःस्वनाः उद्योतम्सवायध्य
नयः वारयोषितो वेश्या नाप्रमोदवन्तैः सह मागधीपतेर्दिलीपस्य सद्मनि केवलं गृ 122
हएव न व्यजृम्भन्त किन्तु चौरोकोयेषां ते दिवौकसः एषां दराद्धितात् साः तेषां प

हरखश्रवाः मेगल्लनृपनिःस्वनाः प्रमोदवन्तैः सह वारयोषितो न
केवलं सद्मनि मागधीपतेः पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि ॥१९॥

थ्याकाशेपि व्यजृम्भन्त न स्वदेवाङ्गनादेवोपकारिताच्च देवडुडुभयोपि ने दुरिति भावः स
होत्पलंकारः सस्तहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकमिति लक्षणात् उपमानागारिका
रीतिः ॥१९॥

123

नेति रक्षितः प्रजापालनेजागरूकस्तनस्य राज्ञोऽतएव चौराद्यभावात्स्वपतो वठौ न वभूवना
र.टी. स्तिस्वमा भूत्किं तेन वेचशरः यमितितस्तु तजन्म हर्षितलोभितः स्वतएव हं विमोक्षयेद्धिसर्ज्जये
६५ त् किंतत्सर्वाजानदापित्रणाम्रणामिधां ह्वेधणात्केवलं यथा स्यात्तथा स्वपमेवैकपकय

नैव यतनसवभूव रक्षितुर्विसर्ज्जयेयुःस्तुतजन्महर्षितः अर
णामिधानात्स्वपमेवं केवलं तदापितणां सुतचेस्तवधनात् २०

वस्तुतु वेकमेवकानेरिलुह स्वपमेवमतुक इत्यर्थः अस्मिन्नर्थेप्रकरणगोपेपुत्रीप्रमा
णात् सर्वेविनोदोतत्रूप्याभावात्मकोविषमालंकारः माधुर्यगुणः उ ६५
मानागरिकारीति २०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्रुतस्येति । अर्थविच्छब्दार्थज्ञः पार्थिवः अयमर्भकः श्रुतस्य शास्त्रस्यांतं पारं यायात् तथा युधि सं
ग्रामे परेषां शत्रूणामंतं यास्यतीति यायात् यातेः शक्यार्थे लिङ् शकि लिङ् चेति शक्यार्थे लिङ् । र
घि लघि गत्यर्था इति लघिधातोर्गमनार्थमवेक्ष्य विचार्य आत्मसंभवं पु

श्रुतस्य यायादयमंतमर्भकस्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः । अ
वेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविच्चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवं ॥ २१

त्रं नाम्ना रघुं चकार लघेर्नलोपश्चान्त्यस्य फलमूलं तु बहुलं लस्य रलयोरभेदाल्लकारस्य रेफ इति वैकल्पिके रेफादेशो रघुरिति सिद्धम् अत्र श्लेषः अर्थश्चेत्तु व्यतिक्रान्तेन नामकर्म वि
धीयत इति अर्थाविरोधः स्फुटं तेनोपादानं काव्यलिंगमलंकारः ॥ २१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰
६६

पितुरिति सः रघुः समग्रसंपदः संपूर्णसम्पद्धेः पितुः दिलीपस्य प्रयत्नात् शुभैर्मनोहरैः शरी
रावयवैः हरिदश्वदीधितेः सूर्यस्य रश्मेरनुप्रवेशाद्बालचंद्रमा इव दिने दिने दिनं दिनं प्रति वीप्स
यामिति द्विर्वचनं वृद्धिं पुपोष अत्र प्रमाणम् शलिमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्छितास्तमो
नैशं तपयन्तीमादि संहितावचनम् वाक्यगा श्रौतीत्युपमालंकारः प्रसादो गुणः

पितुः प्रयत्नात्स समग्रसंपदः शुभैः शरीरावयवैर्दिने दिने पुपोष वृद्धिं हरिदश्व
दीधितेरनुप्रवेशादिव बालचंद्रमाः २२ उमावृषांकौ शरजन्मना यथा यथा जयं
तेन शचीपुरंदरौ तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननंदतुः तत्सदृशेन तत्समौ २३

कोमलारीतिः २२ उमेति उमावृषांकौ पार्वतीवृषभध्वजौ शरजन्मना स्वामिकार्त्तिके
न यथा शचीपुरंदरौ इन्द्राणीशक्रौ जयंतेन स्वसुतेन यथा ननंदतुः तथा तत्समौ ताभ्यामु
मावृषांकाभ्यां शचीपुरंदराभ्यां च तुल्यौ सा मागधी नृपश्च इति उभौ तत्सदृशेन ताभ्यां कु
मारजयंताभ्यां तुल्येन सुतेन रघुणा ननंदतुः अत्र पूर्वार्द्धे उपमाद्वयं प्रोक्तम् उत्तरार्द्धे प

रथाङ्गेति रथाङ्गनामा च रथाङ्गनाम्नी च रथाङ्गनामानौ चक्रवाकौ पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः
तयोरिति वतद्भावः प्रेमा भावबन्धनं हृदयाकर्षणं परस्पराश्रयम् अन्योन्यविषयं यत्प्रेम बभू-
व तदेकेन तनाभ्यामनेन एकेन सुतेनात्मजेन केवलात्मजमरः सुतेनेन रघुणा विभक्तमपि विहि- 126
तविभागमपि परस्परस्योपरि पर्यचीयत वृद्धे कर्मकर्त्तरि लङ् अक्रतिमन्यात् स्वयमेवो

रथाङ्गनाम्नोरिव भावबन्धनं बभूव यत्प्रेम परस्पराश्रयं विभक्त-
मप्येकसुतेन तत्तयोः परस्परस्योपरि पर्यचीयत ॥ २४

परिचितमित्यर्थः समासगाश्चेतीत्योपमालंकारः आधाराहिभजमानं वस्तु हीयमाने
मेमतत्वमुक्तरूपहितीयाधारे सामपिनाहीयते तस्तोपचितमेवाभूदिति विषमालंका-
रः चक्रतयोः परस्परनिरपेक्षत्वेन संसृष्टिः वृत्तालङ्कारया २४ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी.
६१

उवाचेति सः अर्भकः शिशुः धात्र्या उपमात्रा प्रथमो दितं पूर्वोपदिष्टं वचो वाक्यम्
उवाच तदीयामवलम्ब्य अंगुलिमवलम्ब्य धात्र्यंगुलिं गृहीत्वा ययौ गच्छति स्म च प्रणिपातस्य शिक्षया उ
पदेशेन नम्रः अभूच्च तेन पितुर्मुदं ततान विस्तारयामास स्म स्वयं यद्यप्युवाच ययावित्य
पाठस्तीति श्मनलिनायै दिनियदीति दिस्मातितन व्याख्यानम् तत्रादेप ... शोव्यर्थः तत्र

उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो ययौ तदीयामवलम्ब्य चांगुलिं अ
भूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया पितुर्मुदं तेन ततान सोर्भकः २५

तमः परं तं ... नेन विक्रिया हेतिक्रिया त्वावृत्तनक्तु पाता वृते चरति च न वालेनार्थमतिविविस
शब्दस्यान्वोच्चारणेन ... ज्ञानाय वचपदोपादानात् संश्लिनच्छ ... स्पर्शसङ्कार्थकतेन यच्छ
ब्दापेक्षायाकारकस्यानेकक्रियासहकृत्वपादीपकालंकारः सह्रेतितु ... यन्मस्प्रश्नकृति
ततमनामसैववत्क्रियासत्वरूपकारकास्येतिदीपकमितिलक्षणात् माधुर्यगुणः उपमानाग

रघुटीका ... ६१

तद्वृत्ति स वृत्तचूडः चूडाकार्यो द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्या श्रुतिचोदना
दिति स्मरणात् तृतीयवर्षे वृत्तचूडो निष्पन्नचूडाकर्मा सन् उत्तरयोर्भेदः प्राप्ते तु सप्तमे वर्षे
विद्यारंभं तु कारयेत् इति वचनात् पंचमे वर्षे चलकाकपक्षैः चंचलशिखंडकैः बालानां तु
शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखंडकः इति हलायुधः इदं तावद्धेयम् अत्र शिखाशब्दोन मल
कमध्यस्थितकेशपाशवाचकः किंतु बालाशिखाकाकपक्षशिखंडकशब्दः कपोलोप
सवृत्तचूडश्चलकाकपक्षकैरमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं
नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् २८ (शिल्ले बमानो भयपुंजनलवाचुकाः इति कोशतात्प
र्यम् अन्यथा कपोललोलोमयकाकपक्षादि सुष्ठादिशे संगवसमानविरुध्येत सवयोभिः
समैः अमात्यपुत्रैरन्वितो युक्तो लिपेः पंचाशद्वर्णात्मिकायाः मातृकायाः यथावद्ग्रहणेन सम
ग्बोधेनोपायभूतेन वाङ्मयं शब्दजालं नदीमुखेन पात्रविहारो वनवर्णने रघुरिव सुद्धमेदा रामभुपायो तेन पादवः
तेन कश्चिन्नकसदः समुद्रमिवाविशत् प्रविष्टवानित्यर्थः प्रसादोगुणः कोम
लारीतिः अलंकारः उपमा २८

128

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी.
६५

अथेति अथानेन रघुविपश्चितो विद्वांसो गुरवः गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनयनम् गर्भादे
कादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः इति मनुस्मरणात् गर्भैकादशोऽब्दे विधिवदुपनीतं क्रियया उ
पवीतं गुरुप्रियमेनं रघुं विनिन्युः शिक्षितवन्तः ते गुरवोऽत्र रघौ अवन्ध्ययत्नाः सफलप्रयत्नाश्च ब

अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम्
अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति २९

भूवुः हि युक्तोऽयमर्थः क्रिया शिक्षा क्रियावति कुलीने शिक्षा विकसिता पात्रकर्मस्थितिर्यादवः वस्तु
नि पात्रभूते उपहिता प्रयुक्ता प्रसीदति सफला भवतीति सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्त
रन्यासोऽलंकारः माधुर्यगुणः उपमानागरिका रीतिः २८

६५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यिपइति अत्र कामंदकः शुश्रूषाग्रहणं चैव श्रवणं धारणं तथा ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धी
गुणाः इत्यान्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तादण्डनीतिरित्यासां तासां पतापि विद्या च तस्य लोकसंस्थिति हे 130
तवशानिव उदारधीः सरघुः समग्रधियोगुणैस्तस्याद्रोर्णवाउपमा यासीनास्वतर्णवोपमाश्च

यिघः समग्रैः सग्रुणैरुदारधीः क्रमाच्चतस्रश्चतुरर्णवोपमाः
ननाशविद्याः पवनातिपातिभिर्दिशोहरिद्भिर्हरितामिवेश्वरः १०

नहोविद्याः हरितोदिशामीश्वरः सूर्यः पवनातिपातिभिर्वीनाधिकजवैर्हरिद्भिर्निजाश्वैश्चतस्रो
दिशाश्चक्रमात्ततनार अर्थीधर्मत्वष्ठनासमागाश्चैतोस्यर्णोपमालंकारः प्रसादोगुणः को
मलारीतिः १०

र.टी.
७०

त्वचमिति स रघुर्मेध्यां पवित्रां रौरवीं रुरुसंबंधिनीं रुरुर्महाकृष्णसारस्तस्येयं रौरवी तां त्वचं चर्म परिधा
य वसित्वा मंत्रवत् मंत्रमात्रप्रदानादिकं पितुरेवोपाध्यायादस्त्रं अशिक्षत अभ्यस्तवान् पितुरेवेत्यवधारणे
हेतुमाह न तद्गुरुरेकोऽद्वितीयः पार्थिवः केवलं पृथिवीश्वर एव नाभूत् किंतु क्षितावेक
धनुर्द्धरोप्यद्वितीयधन्वा काव्यहेतुकं काव्यलिंगमलंकारः माधुर्यगुणः उपमानागरिकारी

न चेत्समेध्योपरिधाय रौरवीमशिक्षतास्त्रं पितुरेव मंत्रवत् न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः
क्षितावभूदेकधनुर्द्धरोपि सः ३१ महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभावं कलभः
श्रयन्निव रघुः क्रमाद्यौवनभिन्नशैशवः पुपोष गांभीर्यमनोहरं वपुः ३२

ति: ३१ महोक्षतामिति रघुः क्रमाद्यौवनभिन्नशैशवो निरस्तशिशुभावः सन् महोक्षतां म
हान्वृषभस्तस्य भावस्तां स्पृशन्निव वत्सतरो दम्य इव दम्यवत्सतरौ समावित्यमरः द्विपेन्द्रभावं मह
गजत्वं श्रयन् भजन् कलभः करिपोत इव गांभीर्येण अचपलेन मनोहरं वपुः पुपोष वार्धिगा
म्भीरतोपमालंकारः सा च मालारूपा इष्टव्या गुणो रीतिश्च प्राग्वत् ३२ ७०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अथेति गुरुः पिता गुर्वी अतिपित्र्यां विधिमतः अस्य गोदानविधेरनंतरं रघोः केशांतोनंतरं विवाहदी
क्षां निरवर्तयत् कृतवान् अथ नरेंद्रकन्याः दक्षसुताः रोहिण्यादयः तमोनुदं चंद्रमिव तमो
नुदौग्निचंद्रार्का इत्यमरः सत्पतिमवाप्याबभुः गो सहृशस्लोमवाचकात केशावोनेंतान्न गा

अथास्य गोदानविधेरनंतरं विवाहदीक्षां निरवर्तयद्गुरुः नरेंद्रकन्यास्तमवाप्य सत्प
तिं तमोपहं दक्षसुता इवाबभुः ३३

वः केशाः एवः संजातेऽस्मिन्निति तस्मिन् गोदानना
म ब्राह्मणादीनां षोडशादिषु केशांताख्यं कर्मोच्यते तदुक्तं मनुना केशांतः षोडशे वर्षे ब्रा
ह्मणस्य विधीयत इति विवाहदीक्षा वैदेही वैवाहिकीं अग्न्याक्रमेदल्लनब्रह्मचर्याद्गृहस्थाश्र
ममाविशेदिति च वाक्यगाम्भीर्येणोपमालंकारः गुणेनरीतिश्च पूर्ववत् ३३

र.टी. ७१

सम्प्रतिज्ञो वराङ्गयोग्यतामाह युवेति युवा तरुणः पानरथांगेय— युगः युस्सिगुणौ युग्मे कृतादि—
दिनमरः युग युग्व्यायतौ दीर्घौ बाहू यस्य सः अंसलो बलवान् बलवान् मांसलः इत्यमरः
वत्संसांसाभ्यां कमलवलइतिलच्प्रत्ययः कपाटवक्षाः विस्तीर्णहृदयः परिणद्धकंधरो वि।

युवा युगव्यायतबाहुरंसलः कपाटवक्षाः परिणद्धकंधरः
वपुःप्रकर्षादजयद्गुरुं रघुः तथापि नीचैर्विनयाददृश्यत ३४

शालग्रीवः परिणाहो विशालता इत्यमरः रघुः वपुःप्रकर्षादादिमापौरुषनकृतादिति भावः गु
रुं पितरमजयत् तथापि विनयान्नम्रत्वेन नीचैरल्पको दृश्यत धर्मिधोनलुप्तोपमालंकारः
प्रसादो गुणः कोमला रीतिः ३४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ये नितां न

ततइति ततोऽनंतरं आत्मनाचिरंधृतांनितांतगुर्वींप्रजानांपालनश्रयास्तलघयिष्यतोलघुंकरिष्य तत्करोतितितलाष्टइतिलघुशब्दात्सिचनतनोल्तः सहेतिशत्प्रत्ययः नृपेणदिलीपेनासौर
२ घुःनिसर्गेणस्वभावेनसंस्कारेणशास्त्राभ्यासजनितवासनयाचविनीतोनम्रइतिहेतोर्यौ वराजइतिशब्दंभजतीति तथोक्तः चक्रेकृतः द्विविधोविनयः स्वाभाविकः कृत्रिमश्चेति 134

ततःप्रजानांचिरमात्मनाधृतांनितांतगुर्वींलघयिष्यताधुरं
निसर्गसंस्कारविनीतइत्यसौनृपेणचक्रेयुवराजशब्दभाक् ३५

कौटिल्यः तदुभयेनविनीतपुत्रम् युवराजेचकारेत्यर्थः अत्रकामंदकः विनयोपग्रहा न्भूत्यैकुर्वीतनृपतिः सुतान् अविनीतकुमारंहिकुलमाशुविशीर्यते विनीतमौर सपुत्रंयौवराज्येभिषेचयेदिति परिकरालंकारः माधुर्यंगुणउपमानागरिकारीति

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. ७२

नरेंद्र इति गुणान् विनयादीन् सौरभ्यादींश्चाभिलषतीति गुणाभिलाषिणी राज्यलक्ष्मीः पु
ष्पानुगुणा नरेंद्रो दिलीप एव मूलायतनं तस्मादपादानादनंतरं तेनिहितं युवराजसंज्ञितं
नरकादिमादिनवत्सग्र: आत्मनः पदेशेन मास्पदं आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातः सर

नरेंद्रमूलायतनादनंतरं तदास्पदं श्रीर्युवराजसंज्ञितं
अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी नवावतारं
कमलादिवोत्पलं ३६

वुरितास्पदं तदास्पदं कमलाद्विरोत्पन्नान् नवावतारं मविरोत्पन्नमनुपल्लवो
ऽगच्छत् स्त्रियो हि ह्रतिरिज्यन्त इति भावः वाक्यगा श्रौती पूर्णोपमालंकारः ७२
माधुर्यं गुणः उपमानागरिकारीति: ३६ ॥

ब न

विभावसुरिति सारथिनामहायमनेनपनहिशोषणामुत्तरवाक्येप्यनुषंजनीयम् वायुनाविभाव

रि सुरिव घनव्यपायेन शरत्समयेन गभस्तिमानंशुमानिव कटोगण्डः कटप्रभेदः स्फुटनंमदोद 136

ति यइत्यर्थः तेनकरीवराजसूनुस्तेनरघुणापार्थिवोदिलीपःअतितरांसुदुःसहः तत्ररस

सःबभूव मालोपमालंकारः प्रसादगुणः कोमलारीतिः ३७ त्रिभुजेति शानक्रतुहूप

विभावसुः सारथिनेव वायुना घनव्यपायेन गभस्तिमानिव बभूव तेनातितरांसु

दुःसहः कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ३७ त्रिभुजतेन्हामनुरंगारक्षणेप्यनुद्दैरैराज

सूनोरनुद्रुतम् अप्सरसोभिकेनशतक्रतूपमः तेकतनामपविघ्नमापसः ३८

मायस्यनाहुशः सदिलीपः शतंक्रतूनाराजपुत्रादैवाप्रासापालाइत्यादिकस्याराजसूनोरनुद्रु

तमगान्तरक्षितोमनुरंगा[illegible]रक्षणेत्रिभुजस्यएकेनक्रतुनाऽपूर्णेक्रतूनामश्वमेधानांशतमप

विघ्नमविघ्नंयथास्त्रात्यथामितमासमस्तगोपमा माधुर्यगुणः उपमानागरिकारीतिः ३८

॥ घ्नं ॥ ऐ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी०
७३

ततइति शाक्रः इंद्रः ततः परमेकोनशतक्रतुप्रस्थानंतरं यज्वनाविधिनेष्टवतादिलीपेन मखुवा
पञ्जनरपिमखैकनेत्रमुत्सृष्टमुक्तमनर्गलमव्याहतं तुरंगमम् अपपीवत्तं यतेः स्वयं तु चरतो सा
ग्रस्तुवः स्वरूपान्तरं तुरंगाध्वनु भर्तुः रक्षितां राजत्कालमग्रत एव गूढविग्रहः जहारयपि किलेपि
निह्नुपदार्थहेतुकेकाव्यलिंगमलंकारः गुप्तोयं रीतिपूर्ववत् ३९ विषादेति ततः कुमारसैन्य

ततः परं तेन मखाय यज्वना तुरंगमुत्सृष्टमनर्गलं पुनः धनुर्भृतामग्रत एव रक्षितां जहा
र शक्रः किल गूढविग्रहः ३९ विषादलुप्तप्रतिपत्तिविस्मितं कुमारसैन्यं सपदि स्थि
तं च तत् वसिष्ठधेनुश्च यदृच्छयागता श्रुतप्रभावा ददृशेथ नंदिनी ४० सपदि विषादेन दु
ष्टनाशाहृतमनोभंगात्तेन लुप्ताप्रतिपत्तिः कर्मवाच्यतानेयस्य तत् तथोक्तम् विस्मितं प्रस्तवनश
साकास्मिकतादाश्चर्याविस्मितं च अश्रुयश्रुतप्रभावात्तां सामर्थ्यादुपदत्तया स्वित्तयागता नं
दिनीनाम वसिष्ठधेनुः ददृशेच रघोः स्वप्रसादाल्लब्धनादनुजिघ्रपोतिभावः अप्यशाप्तोत्र मंगा
लार्थकः ततानततयावचनतः क्रियायोगपर्यविवक्षितत्वात् अत्र नपवात्रसमुच्चयः लंकारः गुप्तो

श्री ... ७३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नहिति सार्नेयुरस्कृनः स्रनितोदिलीपुनंरस्नारख्नुःपुएपेनपविज्ञेणनस्पानंदिस्पातस्यांतस्पनि
स्प्रहोइवः सप्वजंतमारमिसर्षःतेनलोचनेनप्रसृज्ञसोपयिपत्वाः तोद्वियेषुइतिपाणएते 138
केतिषुभावेषुवस्तुषुउपपन्नदर्शनः संपन्नदर्शनः साक्षात्कारसक्तिर्वभूवदिलीप

नुदंगति संदजलेनलोचनेश्रस्रज्ञपुएणेनयुरस्कृतासनां प्र
तीइियेषुप्रुपपन्नदर्शनोवभूवभावेषुदिलीपनंदनः ४१

नंदनोननवमइतितान्पर्यापरिसंख्यानसमालत्तणम् अत्रालेकारेणअन्येनजलसे
चिनलोचनाप्पसंपरिसंपन्नसाक्षात्कारसक्तोर्वभूवान्नितिधन्यनैगुणोरीम्बरस्य।
र्वतन ४२ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी.
७४

139

स इति नरदेवसंभवः स रघुः पुनः पुनः सूतेन निषिद्धं निवारितं चापलं यस्मात् इदृशं रथरश्मि
भिः प्रग्रहैः किरणप्रग्रहो रश्मीत्यमरः संयतं बद्धमश्वहरं तं देवं पर्वतपक्षशातनं खेऽदर्व दनं
र्शि इ सर्वजनः एवं समादिशीद्दृश्यं यमधोन कलत्रासमासः तो पर्ले कारः माधुर्यगुणः कोम

स पूर्वतः पर्वतपक्षशातनं ददर्श देवं नरदेवसंभवः पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं हरं
तमश्वं रथरश्मिसंयतं ४२ शतैस्तमक्ष्णामनिमेषवृत्तिभिः हरिं विदित्वा हरिभिश्च
वाजिभिः अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव ४३

लारीतिः ४२ शतैरिति रघुरनिमेषवृत्तिभिरक्ष्णां शतैर्हरिभिर्वाजिभिः हरिद्वर्णैरश्वैश्च
तमश्वहर्तारं हरिमिंद्रं विदित्वा एनमिंद्रं गगनस्पृशा व्योमव्यापिना धीरेण गंभीरेण स्व ण
रेण ध्वनिनैव निवर्तयन्निवावोचत् उत्प्रेक्षालंकारः प्रसादो गुणः कोमलारीतिः ४३ ७४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मखेति हे देवेंद्र मनीषिभिः पंडितैस्त्वमेव मखांशभाजां यज्ञभागभुजां देवानां प्रथमः सदा नि
गद्यसे कथ्यसे अजस्रदीक्षायां नित्यदीक्षायां प्रयतस्य मद्गुरोरादिलोपः स्यात् क्रियाभिघाताय क्रि 140
याभिहंतनेतुमर्थाच्च भाववचनादिति चतुर्थी कथं प्रवर्तसे वा कस्माद्धेतोः कथं का व्यालि
गमलंकारः गुणोरीतिस्वरवेववत् ४४ त्रिलोकेति त्रयाणां लोकानां नाथः त्रिलो

मखांशभाजां प्रथमो मनीषिभिस्त्वमेव देवेंद्र सदा निगद्यसे अजस्रदीक्षाप्रय
तस्य मद्गुरोः क्रियाभिघाताय कथं प्रवर्तसे ४४ त्रिलोकनाथेन सता मखद्विषस्त्व
या नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा स चेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां त्वमंतरायो भवसि च्युतो
विधिः ४५

कनाथः तेन त्रैलोकनिर्यमकेन दिव्यचक्षुषातींद्रियार्थदर्शिना त्वया म
खद्विषः क्रतुभिघातकाः सदा नियम्याः ननु निग्राह्याः त्वं धर्मचारिणां कर्मसु आहक्रतव
स्वयमंतरायो विघ्नो भवति चेत् विधिश्च्युतः लोपस्तत्कर्मकर्तृको वा स्यादित्यर्थः प
धर्मस्याप्रणातिशयोक्तिः गुणोरीतिस्वरवेववत् ४५ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी.
७५

तदिति हे मघवन् तत् तस्मात् कारणात् महाक्रतोरश्वमेधस्याग्र्यं श्रेष्ठमंगं साधनममुं तुरंगं प्र
तिमोक्तुं त्यक्तुमर्हसि तथा हि श्रुतेः पथो दर्शयितारः सन्मार्गप्रदर्शकाः ईश्वराः महान्तो म
लीमसां पद्धतिं न आददते न स्वीकुर्वन्ति अधमेन मार्गेण न चलन्ति इत्यर्थः मलीमसं तु मलिनं कच्च
रं मलदूषितमित्यमरः सामान्येविसेषसमर्थनरूपोर्थान्तरंन्यासोलंकारः माधुर्यगुणः

तदंग मग्र्यं मघवन्महाक्रतोरमुं तुरंगं प्रतिमोक्तुमर्हसि पथः श्रुतेर्दर्शयितार ई
श्वरा मलीमसामाददते न पद्धतिं ४६ इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं वचो निश
म्याधिपतिर्दिवौकसां निवर्तयामास रथं सविस्मयः प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरं ४७

उपमानागरिका रीतिः ४६ इतीति दिवौकसां देवानामधिपतिरिंद्रः एवमुक्तप्रकारेण रघुणा स
मीरितं दिलीपसूनुना कथितं प्रगल्भं प्रौढं वचो निशम्याकर्ण्य सविस्मयः सन् रथं निव
र्तयामास उत्तरं प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे चाक्रियायोगपद्यात्मकः समुच्चयालंकारः गु
णो रीतिश्च पूर्ववत् ४७ ॥ ७५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यदाहेति हे राजन्यकुमार यद्वाक्यमाथ ब्रवीषि तन्न तथा सत्यं किं तु यस्तोयधैरस्मत्सदृशैः परतः
शत्रुतो यस्तोरक्षाम् ततः किमनन्स्माद्ह भवत्गुरुत्वशालिना जगत् प्रकाशं त्रैलोक्यप्रसिद्धम् 142

यदोऽहं राजन्यकुमारेन तत्पायशस्त्रैरत्यं परतोयघोयधैः ज
गत्प्रकाशानदशोषामिज्यामभवत्कुरहर्ल्लैचपितेममोघतः ५८

अशेषं सर्वं मम तयोः अस्याज्ञागेनत्लेच पितृतिरस्कृतं मुघतउफकः तत्कित नयैउन
रालंकारः गुणोरीतिस्वरूपवत् ५८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी.
७६

हरिरिति इमान् पुरुषोत्तम इति सप्तमीसमासः न निर्धारण इति षष्ठीसमासनिषेधात् कर्मधारये
तु सन् महत्परमोत्तमोत्कृष्टापकृष्यमानैरित्युक्तम् पुरुष इति स्यात् यथा हरिरेवैकः पुरुषोत्तमः
स्मृतो नापरः त्र्यंबक एवैको महेश्वरो नापरः तथा पुनर्योमांगीनत्रातो विदुः एष नः शब्दो द्वि
तीयगामीनो हि न्यत्वपः महिला पोणधावेल्लपकुमारश्रीहारि हरयोर्यथासख्येन योजि
तोतच्च मनोरमपुत्रिन्चपदार्थोपकारीत् ऋक्रमभंगाच न चाशार्यपुनरुक्तिः शक्याहर्त्तुं

हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरस्त्र्यंबक एव नापरः तथा विदुर्मां मुनयः शतक्र
तुं द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः ४८ प्रतोपमस्यः कपिलानुसारिणा पितुस्त्वदीयस्य म
यापहारितः प्रलंप्रयत्नेन तवात्र मा निधाः पदं पदव्याः सगरस्य संततेः ५.

तपोऽस्यास्तकत्वात् इति सहृदयैराकलनीयम् उपमालंकारः प्रसादो गुणः कोमला रीतिः
४९ अत इति यतोऽहमेव शतक्रतुरतः कपिलानुसारिणा कपिलमुनितुल्येन मया त्वदीय
स्य पितुरयमश्वोऽपहारितः स्वार्थे णिच् प्रयत्नस्य ध्यः अत्र त्वेन प्रयत्नेन प्रयत्नलम् सगरस्य
राज्ञः संततेः सन्तानपदव्याः परमार्गस्य मानिधाः मानिधेहीत्यर्थः अत्र वाक्यार्थे मह हास्केरवेजा

७६

ततइति ततोनंतरं तुरगस्य रक्षिता रघुः अपभयो निर्भयः सन् पुरुहूतस्य प्रहस्य संक्रुत्वा पुनः पुरंदरं स्वं भाषेकि
मित्यनेनस्माह हे देवेंद्र शस्त्रं गृहाण ये यदि ते एष गर्वः अप्रमेयाचेत् रूपो निश्चयः सर्गः स्वभावेतिमो
तनिष्ठयाध्यायस्ताह्निष्ठवत्यमरः भावान् रघुमनिर्जित्य श्रुतमनेनेनेति कृती कृतेन कृतोनखल्विम

ततः प्रहस्यापभयः पुरंदरं पुनर्बभाषे तुरगस्य रक्षिता । गृहाण
शस्त्रं यदि सर्ग एष ते न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥५१॥

यं: मल्लिनाथेस्तु यदि ते एष सर्गोस्ति हि शस्त्रं गृहाणेति योजितम् तदस्तस्य कृपच्छ हस्तेन रावा
कयगानते शस्त्रेन च्छेद्यो क्षिपस्तामर्थान् पदार्थहेतुकं काव्यलिंगमलंकारः श्लोकेनिसर्ववत् ॥५१॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. तद्गिति स रघुरुन्मुखः सन्मघवन्तमिदमेवमुक्त्वा शरासनं सशरं करिष्यमाणः आलीढविशेषशो
११ भिनावस्थानभेदेनातिशशोभिनावपुःप्रकर्षेणदेहोत्कर्षेणविडम्बितेश्वरः अनुकृतपिनाकी
सन्नतिष्ठत् आलीढलक्षणमाह यादवः स्थानानि धन्विनां पंचतत्र वैशाखमस्त्रियाम् त्रिवित

स एवमुक्त्वा मघवंतमुन्मुखः करिष्यमाणः सशरं शरासनं अ
तिष्ठदालीढविशेषशोभिना वपुःप्रकर्षेण विडंबितेश्वरः ५२

स्तितरौ पादौ समस्थलेलरणोक्तिः अन्वर्थं स्यात्समपदमालीढं तु ततोऽग्रतः दक्षिणे वाममाकु
ञ्चितं प्रत्यालीढं विपर्ययः इति वाक्यार्थहेतुके काव्यलिंगमलंकारः गुरोर्नीतिनिश्चयावत्
॥ ५२ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रक्षोरिति रक्षोरवक्षेभमनपेनस्वर्णेशत्रुरेण प्रवक्षेमः सवर्णैस्तनस्तेभयारभयोरपीतिविष्वः 146
पवित्रिणावाणेनहृदिहृदयेपत्तनोविद्धोऽनपत्यामर्षणोऽसहनः कुद्धोगोत्रभिद्धरिदारणः वि

रक्षोरवक्षेभमपेनपवित्रिणाहृदिस्तितोगोत्रभित्स्यमर्षणः नवां
तुदानीकमुहूर्तेलाञ्छनेपत्रमोचैस्तमयतमर्गणं ५३

ङ्गोऽपियावत् नवांतुदानमनीकसमुहूर्तेलक्षणमात्रेण ततोविहृम्भतेपत्रुषिदिव्यशरा
सनेनहन्तर्थः अमोघमवध्यसायके समहृतंसंहितवानित्यर्थः काव्यलिंगमलंकारः गु
णोरीतिश्चपूर्ववत् ५३ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. दिलीपेति भीमाशं भयंकरा एनमस्तु राज्ञां सोऽनिते हयिरेऽत्रचितः सहेंद्रमुकः आमगः हायको
१८ दिलीपसूनोरथोः इहहितपुले धृजानरवनः अविशपानामादित एवं एवमनास्वादितं

दिलीपसूनोः सवृहद्गुणोनरैंअविशभीमास्तुरशोणितोचितः
पणोवनास्वादितपूर्वमाशुगः ऊनहलेनैवमनुष्यशोणिते ५८

अपेतिसमासः मनुष्यशोणितेऽऊनः हलेनडवपयौ हेबनसोलेकारः अजोगुणः भुह
षारीतिः प्रथमेनगौडीमुचते ५८ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हरेरिति कुमारस्यविक्रमोपसस्तनयोक्तः सममुपमानस्वंपदेबऊश्रीहरिरंजरपदेलोपश्चेत्मने 148
नसमासः कुमारोपिरधुरपिस्वरहिपस्यैरावनस्याफालनेनकर्कशांगुलयोयस्तस्मिन् ॥

हरेः कुमारोपिकुमारविक्रमः सुरद्विपास्फालनकर्कशांगुलौ
भुजेशचीपत्रविशेषकांकितेस्वनामचिह्नंनिचखानसायकं ५५

चाः पत्रविशेषकैरंकितेहरेर्भिंङ्गसखनामभुजेस्वनामचिह्नंस्वनामांकितेसायकम् नि
चखाननिखातवान् निःशंकठकराज्समेनसायंमहानभिवद्धृतिभावः त्रिलेषोयमा
लंकारः गुणोरीतिश्चपूर्ववत् ५५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. जह्नारेति अन्येनुमयूरपत्रिवर्हिपत्रवत्वाणरेणशक्रस्यैंइस्यमहाशनिध्वजंजहारविछेदेत्य
७८ र्थः चकारः सर्वेणासमुच्चयार्थः सशक्रः सुराधिपः प्रसह्यवदान्यकेशानांव्यपरो

जहारचान्येनमयूरपत्रिणांशरेणशक्रस्यमहा
शनिध्वजं चुकोपतस्मैसभृशंसुरश्रियः
प्रसह्यकेशव्यपरोपणादिव ५६

पणादिवतारणात् छेदनादिवतस्मैरघवेभृशमत्यर्थंचुकोपक्रुद्धमित्यर्थः उत्
प्रेक्षालंकारः गुणोरीतिश्चभागवत ५६ ॥ ॥ ७८

तयोरिति जयैषिणोस्तयोरिंद्रस्कंदयोः उपांतस्थिताः स्तरस्युः सिद्धा देवाः इंद्रपत्नीगा इति यादवः से
निकाः रवुसेनासमवेताश्च यस्मिन् स्लाद्दृशधनुर्गृहत्नमतः मरुत्पवत्तच्छदाः पत्रमित्यम
रः श्वसीविषाः आशीविषे दंष्ट्रायोगाविषयेषां ते सर्पा इति यादवः आशीरुरगदंष्ट्रायामित्यमरः

तयोरुपांतस्थितसिद्धसैनिकं गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः बभूव युद्धं तमुलं
जयैषिणोरथो मुखैरुर्ध्वमुखैस्स्वसायकैः ५७

तप एवधीसदृशीनाः सवत्ताः सर्पाश्च
भयावहास्तथैः तैरथोमुखैश्च धन्विनोःकुर्षेयोदेशावस्थितादिति भावः पत्रिभिः वाणै
स्तमुलं संज्ञं बभूव मल्लिनाथस्तु तुमलयुद्धं बभूवेति योजितवान् तदुदृश्यविशेषणा
नवोचितविजेमतामिसम्पादेयम् समासगाधोतकलुप्तोपमालंकारः गीतिशुणप्राप्तौ ५७

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१५१

प्रतीति ॥ अंबुदो जलदो ऽद्भिर्जलैः स्वतः स्वस्मात् च्युतं वह्निमिव विद्युतमिव वासवः शक्रो ऽ

र.टी. ८० ति प्रबंधेनातिसंतानेन प्रहिताभिः प्रयुक्ताभिरस्त्रवृष्टिभिः दुःखेन प्रसह्यत इति दुःप्रसहस्य

प्रतिप्रबंधप्रहितास्त्रवृष्टिभिस्तमाश्रयं दुःप्रस
हस्य तेजसः शशाक निर्वापयितुं न वासवः स्व
तश्च्युतं वह्निमिवाद्भिरम्बुदः ५८

दुःखेनाप्यसह्यस्य सोढुमशक्यस्येति यावत् तेजसस्तमाश्रयं सायंतनं रघुं निर्वापयितुं न शशाक समर्थो न बभू
व रघोरपि लोकपालात्मकत्वेन इंद्रसमत्वादिति भावः समासगा श्रौतोपमा अलं
कारः अत्रोजोगुणः प्रवृत्तिरिति ५८ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ततइति रघुस्तनलं दत्तेनं नरं शशांकार्द्धस्य खेडस्तुवमुखे फलं यस्य नाहर्षेन पत्रिणा वाणेन हारवं दत्तां 152
किंतेप्रकोष्ठेमणिवेयेप्रमथ्यमाणार्णवधीरं गंभीरं नदतीति तेन पोको षष्ठिव्याहृतोनीति
विडंब्य यकनोजेयस्य विडोजसदृशस्य षोडशाद्दितान साधुः शरासनज्या धनुमौर्वी मुले

ततः प्रकोष्ठे हरिचंदनांकिते प्रमथ्यमाणार्णवधीरनादिनी रघुः शशांकार्द्धमुखे
न पत्रिणा शरासनज्यामलुनाद्विडौजसः ५९ सचापमुत्सृज्य विवृद्धमत्सरः प्रनाशना
य प्रबलस्य विद्विषः महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितं स्फुरत्प्रभामंडलमस्त्रमाददे ६०

तात्किंनत योनवत्सूपमालंकारः गुणेरीतिश्च प्राग्वत् ५९ सइति सईदृक्षाप्रमुक्तनुत्सृज्य
२ विवृद्धमत्सरः प्रवृद्धवैरस्सन् प्रबलस्य विद्विषः स्योपनाशनाय प्रवधाय महीध्रा यागुपतीमहीध्रा ति
पर्वताः तेषां पक्षस्य परोपणे छेदने उचितं परिचितं स्फुरत्प्रभामंडलमस्त्रं वज्रं पुरमाददे जग्रा
हपदार्थहेतुके काव्यलिंगमलंकारः रीतिगुणौ पूर्वौ ६० ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी.
८१

रघुरिति रघुस्तेन वज्रेण भृशमत्यर्थं वक्षसि ताडितः सन् सैनिकानामश्रुभिः सह भूमौ पपात निमे
षमात्रात्तं व्यथां वज्रप्रहारे अवधूय निरस्य सैनिकानां हर्षेण ये निस्वनाः तैः प्रसत्तैः सहोत्थितः
प्रज्वलित इत्यर्थः नास्मिन्पतिते सर्वे रुरुदुरुत्थिते हर्षान्निस्वनाः सञ्जाता इति भावः अत्र शक्ति
मयेत्य

रघुर्भृशं वक्षसि तेन ताडितः पपात भूमौ सह सैनिकाश्रुभिः
निमेषमात्रादवधूय तद्व्यथां सहोत्थितः सैनिकहर्षनिस्वनैः ६१

कार्यकारणयोः यौगपद्यविपर्ययलक्षणातिशयोक्तिरास्मालभने सहोक्तिरपि न स्वतन्त्र
मन्त्रकारविशेषं करोति किं तु अतिशयोक्तिमपेक्ष्यैवान्यानयोरनुग्राहकाभावेन शंकरः प्र
सादो गुणः कोमला रीतिः ६१॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तथापीति दृष्टेहतवानिति दृश्यताव्रहतस्मृणदृष्टेष्वाक्षिप् तथापिजाताताते पिशास्त्राणां व्यवहारे 154
णनिष्ठुरे क्रूरेवि[illegible]पक्षभावे शत्रुभावे विरंतस्तुषः स्थितवतोस्य रवोवीर्यातिशयेन तत्तनो
षस्तपवीरं एवतेनौषजातानातीतिभावः कथं शात्रोः सततोषरूपस्थानतरन्यास्तनोपादय

तथापि शास्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे विरमस्यतस्तुषः त
तोषवीर्यातिशयेन वृत्रहा पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ६२

निरुक्तिसुकोपमर्थः गुणैः सर्वत्र शत्रुमित्रोदासीनेषु पदं स्थानं निधीयते गुणैः सर्वत्र संक्रमणतेरस्य
र्थः गुणाः शत्रूनप्यवर्जयन्तीति भावः सामान्येन विशेषसमर्थनेनार्थान्तरन्यासोलंका
रः इति निपुणातुक्तौ ६२ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मा

र.टी.
८२

असंगमिति वासवेंद्रः सारवत्तया गुरुत्वेनाद्रिष्वपि संगमशनिवेधमे अधुयं वज्रं त्वदन्येन वि
सोढुं अन्येनासोढमित्यर्थः प्रीतं संतुष्टमवेहि तुरंगमात् अश्वात् ऋते तुरंगं वर्जयित्वा अन्यात् शादित्वरेतस्मादृते इति पंचमी
किमिच्छसीति स्फुटं वासवः आह तुरंगमादन्यद्देयं नास्ति इति भावः ६३ तत इति ततो नरेंद्र

असंगमद्रिष्वपि सारवत्तया न मे त्वदन्येन विसोढमायुधं । अवेहि मां प्रीतमृते तुरंगमा
मात् किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ६३ ततो निषंगादसमग्रमुद्धृतं सुवर्णपुंखद्युति
रंजितांगुलिं नरेंद्रसूनुः प्रतिसंहरन्निषुं प्रियंवदः प्रत्यवदत्सुरेश्वरम् ६४

सूनुः रघुः निषंगात् तूणात् असमग्रं यथा तथा उद्धृतं सुवर्णपुंखद्युतिभिः रंजिताः अंगुलयो
येन तं इषुं शरं प्रतिसंहरन् निवर्तयन् प्राहृतं तं हरेदिति निषेधादिति भावः प्रियंवदतीति प्रि
यंवदः प्रियवशेवदः खजिति खच् प्रत्ययः अरुर्द्विषदजंतादिना मुमागमः सुरेश्वरं प्रति
वदत् न तु प्रहारादिति भावः ६४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अश्वमेधमिति हे अश्वमेधो इदमश्वमेधं अश्वमेधं मन्यसे यदि ततः तर्हि अयजस्त्वं दीक्षायां सेतं न दीक्षायां प्रयतः सम
कुरुः समाप्तिना विधिनैव कर्मसु समाप्तेषु तत्क्रतोः घनफलं अनेन फलेन अशेषेण कृत्स्नेन भुज्यतां अ 156
क्तोऽस्तु अश्वमेधफललोभ किम् अन्यथेनेति भावः ६५ यथेति सदोगतः सदोगत इह गतैः त्रिलो

अश्वमेधं चेद्यदि मन्यसे अश्वमेधेन ततः समाप्तैर्विधिनैव कर्मणि अयजस्त्वं दीक्षाप्रयतः सम्यक्कुरुः
क्रतोः शेषेण फलेन भुज्यतां ६५ यथा च हन्तो न मे सदोगतैस्त्रिलोचनैः कोशात पाण्डुरा
स्तदः नवैकं सन्देशाहरा हि शोपाते स्फुरणानि दैवशा नया विधीयतो ६६ ॥

चनसे अश्वरसपंकोशतानयाश्वयाश्रयतनमसृर्गिवान् उरा सदोमा हृषैः तुः आपो श्विविशोपतिर्यथा
कूर्म हन्तो तेन नवसन्देशाहरान् वाजीहरा दैवस्फुरणानि चेहलोकेशा इन यावविधीयतां ६६
॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ ८६ तथेति मातलिसारथिः इंद्ररथो इंद्रसंदेशिने कामं मनोरथं तथेति तथास्त्विति श्रुतवान् प्र
तिश्रुतवान् भावे यत्तं रघुश्रुतमिति कृत्वा प्रसन्नः यथागतेन मार्गेण ययौ सुदक्षिणासूनुरपि नाति
प्रमनाः विजयलाभेऽप्यश्वनाशान्नात्यन्तहृष्टः सन् नृपस्य सदोगृहं सभागृहं प्रति समाप्तः

तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान् रघोर्यथागतं मातलिसारथिर्ययौ नृपस्य नातिप्रमनाः
सदोगृहं सुदक्षिणासूनुरपि न्यवर्तत ६७ तमभ्यनन्दत्प्रथमं प्रजेश्वरः प्रबोधितः
शासनहारिणा हरेः परामृशन्हर्षजडेन पाणिना तदीयमंगं कुलिशव्रणांकितं ६८

नृपस्य सदोगृहं प्रति न्यवर्तत ६७ तमिति हरेः शक्रस्य शासनहारिणा दूतरूपेण प्रथमं प्र
बोधितो ज्ञापितवृत्तान्तः शेषः प्रजेश्वरः दिलीपः हर्षचलेन हर्षशिशिरेण पाणिना कुलिश
व्रणांकितं तस्य रघोः इदं तदीयं अंगं शरीरं परामृशन् तं रघुमभ्यनंदत् ६८ ॥ ८६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इतीति इतीहेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिष्वित्यमरः महनीयशासनः पूजनीयाज्ञः क्षितीशः इम 158
हाक्रतूनामश्वमेधानां नवभिः अधिकां नवतिं एकोनशतं आयुषः क्षये सति दिवं स्वर्गम् आरु
रुक्षुः आरोढुमिच्छुः सोपानानां पंक्तिमिव ततान ६९ अथेति अथ विषयेभ्यो व्यावृत्तात्मा नि
वृत्तचित्तः स दिलीपः यथाविधि यथाशास्त्रं यूने सूनवे रघवे नृपककुदं राजचिह्नं ककुदं
इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां महाक्रतूनां महनीयशासनः समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये
ततान सोपानपरंपरामिव ६९ अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे नृपतिककुदं द
त्वा यूने सितातपवारणं मुनिवनतरुच्छायां देव्या सह शिश्रिये गलितवयसामिक्ष्वाकू
णामिदं हि कुलव्रतं ७० अथेति एकपोकेत्यस्येतिविम्बः सितातपवारणं श्वेतच्छत्रं दत्वा देव्या
सुदक्षिणया मुनिवनतरोः छायां शिश्रिये श्रितवान् वानप्रस्थाश्रमं स्वीकृतवानित्यर्थः तथा
हि गलितवयसां वृद्धानां इक्ष्वाकूनां इक्ष्वाकोर्गोत्रापत्यानां तद्राजसंज्ञकत्वात् अणो लुक् इदं
वनगमनं कुलव्रतं इदं आसेदुरित्यनेन सपत्नीकवानप्रस्थाश्रम उक्तः तथा च याज्ञवल्क्यः सुत
विन्यस्तपत्नीकस्तया वानुगतो वनं वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेत् इति हरिणीवृत्त

र॰टी॰
८४

इति श्रीदीक्षितभीमसेनविरचितायां रघुवंशटीकायामलंकाररत्नावल्यां तृतीयः सर्गः ३ ना
रायणांघ्रिसरसीरुहकोषनिकुंजे स्वानेकशिष्यभवनं मे किं सिंहासनलाभैः नानाविधानि मृगय
न्विधानदत्ताः शास्त्रादिनानि सुतत्त्वानि फलानि शालिने। स इति स रघुर्गुरुणा दिलीपेन दत्तं
राज्यं प्रतिपद्य प्राप्य दिनान्ते सायंकाले सवित्रा निहितं तेजः प्रतिपद्य हुताशनोऽग्निरिवाधिकं

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ रघुराज्याभिषेको नाम तृतीयः सर्गः ३
स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः १

बभौ अशोभत सो रघुस्तेजः सायमग्निं संक्रमते अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशतीत्यादिश्रुतिः प्र
माणम् वाक्यगाम्भीर्यो तीव्रपूर्णोपमालंकारः माधुर्यं गुणः उपमानागरिकारीतिः
छंदोऽस्मिन् सर्गेऽन्त्यपद्यद्वयातिरिक्तपद्येषु श्लोकः लक्षण
मुक्तं प्रथमसर्गे १॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दिलीपेति दिलीपानन्तरं राज्ये प्रतिष्ठितमवस्थितं तं रघुं निशम्याकर्ण्य पूर्वं दिलीपकाले राज्ञां हृ
दये प्रकर्षेण धूमो ऽस्य संजातः प्रधूमितो ऽग्निः संतापाग्निः ह्युत्थित इव प्रज्वलित इवासीत् पूर्वं संधि
कः संतापो ऽभूदिति भावः उत्प्रेक्षालंकारः रीतिगुणौ प्राग्वत् २ पुरुहूतेति पुरुहूतध्वजः स
कलहर्षयो राज्ञाभिः पूज्यन्त इन्द्रोत्सवे भविष्यान्तरे पर्वेषु क्रियते पार्थो मिङ्केनार्धपिपिष्टिर्यज्ञे

दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितं पूर्वं प्रधूमितो राज्ञां हृदये ऽग्निरिवोत्थितः २ पु
रुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपङ्क्तयः नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ३

इति वक्तुलेभध्वजाकारे राज्ञ द्वारे प्रतिष्ठितः यो
ऽयः कामवृष्टिः स्यात्तस्मिन्नाम्नेन संशयः इति वक्तुले भंध्वजाकारे राज्ञ द्वारे प्रतिष्ठितः यो
र लोकस्य रक्षावहमिति पुरुहूतध्वजस्येव तस्य रघोर्नवाभ्युत्थानमभ्युदयं पश्यन्तीति नवाभ्यु
त्थानदर्शिन्यः उन्नतपक्षोन्नयनपङ्क्तयः उल्लसितानयनपङ्क्तयो यासां तथाभूताः सप्रजाः ससंता
नाः प्रजाः प्रजास्तु संततो ऽत्यमरः समासगाम्भीर्येण उपमालंकारः प्रसादो गुणः कोमला

र. टी. ८५

सममिति द्विरदस्य वद्विरदैर्वा गच्छतीति द्विरदगामी तादृशेनानेन रघुणा समं युगपदेव हृदयं स
माक्रान्तमपि किं न हृदये पितृराज्ये निपित्र्यं पितृपदे देशे प्रत्ययः सिंहासनमखिलमपि मं
डलं शत्रुराष्ट्रं च कार्यकारणयोः यौर्वापर्यलक्षणातिशयोक्तिरलंकारः माधुर्यं गुणः उप
मानागरिकारीतिः ५ छायेति पद्मातपमदृश्या छायामंडललक्ष्येण पद्मातपत्रेण साम्रा

सममेव समाक्रान्तं हृदये द्विरदगामिना तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलं चापि मंडलं ५
छायामंडललक्ष्येणानमदृश्येन किल स्वयं पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितेन ५

ज्यदीक्षितेन तेन भेजे किलेत्यन्वयः अयमर्थः नृपस्य लोकोत्तरकान्तिमत्त्वेन छत्रधारण
कृतमित्युन्नेयत्वेन पद्मा लक्ष्मीः स्वयमदृश्या देवतात्वेन मनुष्येन्द्रियागोचरा सती छायामंड
लं कान्तिसमूहरूपं छायामंडलमातपाभाववलयः तेन लक्षितं योग्येन व्याप्येनेतियाव
त् पद्मेनैवातपत्रेण स्वरूपतोऽदृश्येनेति भावः ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

साम्राज्यकर्म्मणादीक्षितेन मनुनाधिपत्येनाभिषिक्तं चक्रे न रघुभेदेनोक्ति एतन्मल्लिनाथसूरिभिः व्या
ख्यातं छायामंडललक्ष्मेण कौस्तुभं जानुमेयेनेति तत्सामादिकं न हि कौस्तुभसमुदायः पद्माकरे
कच्छत्रधारणमनुमापयेदिति व्याप्तिनिश्चयाभावात् यथा कथंचिल्लक्ष्मीसंनिधानमात्रेण लो
कोत्तरकौस्तुभसंभवात् तस्माच्छायामंडलमिति श्लिष्टपरंपरितरूपकमेव एवं च छत्रवर्ति
ले छायया: संबंधनियमाल्लक्ष्मीछत्रधारणं कृतवतीम् तत् प्रेत्य संगच्छते नचनयाभा
वस्य वस्तुनोऽसत्वात् कथमेतदिति वाच्यम् व्यंजनयाऽसत्ताप्रतिपादनात् च व्यंजनेवाधः प्र
तिबंधक इति काव्यविदो यथा अत्र चोत्प्रेक्षागामि न श्लिष्टपरंपरितरूपकमंगमि
त्यनयो रंगांगिभावेन संकरः अत्र एवस्य रूपकम
पेक्ष्योत्प्रेक्षा त्माने लभते रूपकमपि न
स्वतश्चमत्कारविशेषं करोति किंतु
उत्प्रेक्षापेक्षयैवेति सहृदयैरा
कलनीयम् ५ ॥

162

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ परीति सरस्वती काले काले सर्वेष्वपि योग्यकालेषु बन्दिषु स्तुत्यं स्तोत्रार्हं तं रघुमुपतस्थे देवता तु
८६ स्वयमुपजिनवतीत्यर्थः अत एवात्मनेपदं सिध्यति रघौ दैवतत्वेनाविष्णुः पृथिवीप-
तिरिति वचनाल्लोकपालात्मकत्वाद्वेति मल्लिनाथोपाध्यायाः वस्तुवस्तुरामोऽत्र श्लेषेति ध्ये-
यम् एवं च हृत्तिङ उपाद्देवपूजासंगतकरणमित्रकरणपथिष्विति वर्त्तमानादात्मनेपदसिद्धौ

परिकल्पितसान्निध्या काले काले च बन्दिषु स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती
६ मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद्वसुंधरा ७

ति ६ मनुरिति वसुंधरा मनुप्रभृतिभिर्मन्वादिभिर्मान्यैः पूज्यैः राजभिः भुक्ता यद्यपि भुक्तैवेत्य-
र्थः यद्यपीत्यवधारणे अप्यर्थे स्यादिति केशवः तथापि तस्मिन् राज्ञि अनन्यपूर्वा यस्याः सा अनन्यपूर्वा
न भवतीत्यनन्यपूर्वा अन्योपभुक्तेवासीत् तत्प्रथमपतिकेवानुरक्तवतीत्यर्थः ७ ८६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पुण्य कारणमाह स्तुतिरिति यस्मात्कारणात्तरस्तु शुक्लदंडत्तया सर्वस्य लोकस्य नश्वरस्य सह 164
येति समासः दाक्षिण्यं दक्षिणा दिग्भवो न भस्मान्तवायुरिव मलयानिलस्तद्वत्स्पर्शः शुक्लदंडत्तेय
त्यज्ञकामेदकः उद्दंडयतीति द्रोणेनमस्तुना परिभूयतेऽदंडेन नृपानिलस्मात्प्रशुक्लदंडप्रशास्ते
इति ८ मेद्येति तेनरवुत्तस्य प्रज्ञाः गुरो दिलीपवि वयसहकारोति सोरभस्यूनः प्रावस्तूतोस्या

सहि सर्वस्य लोकस्य शुक्लदंडत्तया मनः प्राद्दे नाति शीतोष्णो न भस्मानिव दक्षिणः ८
मेद्योत्कंठाः कृतानाम्न गुणाधिकतया गुरो फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रज्ञाः ६
नयविद्भिः नवेरात्तिः सदसंत्तोपदर्शिते पूर्वं पश्चाभवत्तस्मिन्नाभवत्तनेरः १ त१४

स्तोसो सहकारोतिसौरभः स्तुत्यमरः तस्य फलेन पुष्पोद्गमे पुष्पोद्गम वनतो पित्तुणाधिकत
याहेतुनाम्नं द्योत्कंठाः प्रत्योतस्य कथाः कृतः गुणोतिरस्युत्तरोविषयः पूर्वविल्लाख्यतीतिमा
वः ९ नयेति नयविद्भिः नीतिशास्त्रज्ञैः नवेत्तिनस्मिन्राज्ञि सर्वपत्तपवाम वन्संक्रान्तरूम
र्थः उत्तरोपत्तो न संक्रान्तरूपमर्थः नत्रसदृशतो मध्ये मदेवाभिमतेनासान्पत्तः साधनयो
स्यार्थः पत्तः ग्रहतन्साध्यसहायवलमित्रेषु केशवः १ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ ८१

पंचानामिति पृथिव्यादीनां पंचानां भूतानामपि गुणाः गंधादयः उत्कर्षमतिशयं पुपुषुः
अवर्धंत पुष्टत्वेन तस्मिन् रघौ नाम नवे महीपाले सति सर्वं वस्तुजातं नवमिवाभवत् तदेव भूतजा
तमिदानीमपूर्वगुणयोगादपूर्वमिवाभवदिति भावः ॥ यथेति यथाचंद्र इत्युक्ते वाह्लादयती
ति चंद्रः इंदुः चदिधातो रौणादिकरक्प्रत्ययः प्रह्लादनादाह्लादकरणादन्वर्थोनुगतोर्थो नाम

पंचानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नव
मिवाभवत् ॥ ११ यथा प्रह्लादनाच्चंद्रः प्रतापात्तपनो यथा तथैव सो
ऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरंजनात् १२

कोऽभूत् यथा चेतपतीति तपनः सूर्यः नंद्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः प्रतापात् संतापजननादित्य
र्थः तथैव राजा प्रकृतिरंजनात् अन्वर्थः सार्थकः राजशब्दोऽभूत् यद्यपि राजशब्दो राजतेर्
दीप्त्यर्थात्कनिन्प्रत्ययांतो न तु रंजेः तथापि निधानात् नाम नैकार्थं रंजनाद्राजा इत्युक्तं कविना १२ ८७

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

काममिति नसरस्तो विशाले लोचने कामैककर्णान्तविश्रान्ते कर्णप्रान्तगते चक्षुष्मत्तात् वंच
लेनतु सूक्ष्मकार्यार्थान् कर्तव्याकर्तव्यान् द्रष्टुं यत् सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना शास्त्रेणैव परिसंख्या
लंकारः किंचित्पृष्टं वा कथितं यत्नव्यवच्छेदेनान्यव्यपोहाय परिसंख्यालंकारः सा मम मेतेल
नुगणत् गुणे रीतिश्च प्रागवत् १३ लब्धेति अथ पार्थिवश्रीः राज्यलक्ष्मीर्द्वितीयेव पंक
जलत्तणपद्मविरूपाश्रियोपि विशेषणमेतत् शरत्कालप्रसवनेन प्रज्ञा वरंजनपरिव
कामैककर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने। चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिनः।
लब्धप्रशमनस्वस्थमथैनं समुपस्थिता पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत्पंकजलक्षणा १४
स्थिप्रतीकारारंभो राज्यस्थिरीकरणेन न स्वस्थस्वारं तं समुपस्थिता प्राप्तेत्यर्थः स्वचित्तेन यथा प्र
ह्लादनादिस्माद्धेश्चेद् स्पष्टमेव सादृश्येन तां उरंजनप्रती कारसाद्वितीयपार्थिवश्रीरिति वेगुपुंजुः
तेनत्काव्यप्रकाशानविलोकनविवेचनमित्यनादेयम् न च द्वितीयमेवा मित्यादौ मौवाद्विती
येत्यादिस्वकारोपमेवेत्याहाव्यमेव स्वकारइत्यादिश्च निपादनादिति दिक् उत्प्रेक्षाले
कारः प्रसादो गुणः कोमला रीतिः १४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निर्वृष्टेति । निःशेषं वृष्टा निर्वृष्टाः कर्त्तरि क्तः । अत एव लघवः लघुभिर्मेघैर्मुक्तवर्त्मा त्यक्तमार्गः अत एव सु-
दुःसहः सोढुमशक्यस्तस्य रघोर्भानोश्च प्रतापः पौरुषमातपश्च प्रतापौ पौरुषातपाविति यादवः ।
दिशो युगपद्व्यानशे समकालमेव व्याप्नुवन्नित्यर्थः । अत्र शक्तिभोग्यानि हेतुः समुच्चयालंकारः गुणो मी-
तिस्वशागवन् ॥१५॥ वार्षिकमिति । इन्द्रो वार्षिकं वर्षासु भवं वर्षाभ्यष्ठगिति ठक्प्रत्ययः । धनुः संजहार
रघुर्जैत्रं जयशीलं जेतृशब्दात् तृन्नन्तात् प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । धनुर्दधौ हि यतो कौ यम

निर्वृष्टलघुभिर्मेघैर्मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः । प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद्व्यानशे दिशः ॥१५॥ वा-
र्षिकं संजहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ । प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥१६॥

र्थः । तौ हि इन्द्ररघू प्रजानामर्थस्य प्रयोजनस्य दृष्टिविजयसाधनविषये पर्यायेणोद्यमः कार्यो नु कूल-
स्य मे विश्राम स्थपे तस्माद्दृशाविमर्थः । मल्लिनाथेन तु पर्यायोद्यतकार्मुकाविति पाठो मुख्यत्वेन
व्याख्यातः । तत्तु मनोरमनृतनं पाठः पूर्वोत्तरवाक्ययोः सामान्यविशेषभावात्साम्यादर्थान्त-
रन्यासानुपपत्ते नवतन्त्रालंकारांतरेणैवाम्मिति धेयमालंकारिकैः अत्र सामान्येन विशेषस्स-
मर्थनं दृष्टान्तरन्यासः स चोक्तस्त्वाशीलभोग्यानि हेतुरिति सन्हेः माधुर्यं गुणः उपमानानादिकारी ८८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पुंडरीकेति पुंडरीकं सितांभोजमेवाननपंकजं यस्य स तादृशः विकसंति काशानि काशाख्यतृणावि

शेषपुष्पाण्येव चामराणि वालव्यजनानि यस्य स ज्ञात्वा त्वं विडंबयामास रवमनुचकार नपुन

स्तच्छ्रियं न स्पृशो मोघापेत्यर्थः रूपकोत्प्रेक्षयोरंगांगिभावेन संकरः रीतिर्गौडी एवं वत् १७ 168

पुंडरीकाननपंकजस्ते विकसत्काशचामरः शरन्नृर्विडंबयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियं १७ प्रसा

दस्वच्छत्वेतस्मिन्चेंद्रे च विशदप्रभे नदो च तत्र भूमानां प्रीतिरासीत्समरसा द्वयोः १८

प्रसादेति प्रसादः स्वच्छत्वं तेन तस्मिन्

चेंद्रे च विशदप्रभे निर्मलकांतौ चेंद्रद्वयो विषयेन दाशरथि च तत्र भूमानां स्वरूपतानां प्रीतिरनु

रागः समरसा तुल्यास्वादा आसीदित्यर्थः अत्र दृष्टांतेन न्यपचेंद्रोपमा श्लेषेनेतयोरेवोपस्थितत्वात्

तुल्ययोगितानाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः समुच्चयालंकारः प्रसादो गुणः कोमली रीतिः १८

कु॰टी॰
८९ ७ हंसेति तदीयानां रघुसंबंधिनीनां यशसां विभूतयः संपदः हंसानां श्रेणिषु पंक्तिषु तारासु न
क्षत्रेषु कुमुद्वत्सु कुमुदानि येषु तानि कुमुद्वन्ति कुमुद्वान्कुमुदप्राय इत्यमरः तेषु वारिषु जलेषु पर्यस्ताः प्र
सारिता इवासन्नित्यर्थः उत्प्रेक्षालंकारः रीतिगुणौ प्राग्वत् १९ इक्षुवेति शालीन्गोपायंति र
क्षंतीति शालिगोप्यः पलेऽल्लते त्रपालंस्त्रियः इक्षूणां छाया इक्षुच्छायमिति छायाबाहुल्ये

हंसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु। विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव॥ १९
इक्षुच्छायनिषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम्। आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः॥ २०

तत्रेक्षुच्छायेतन्नत्रनिषादिन्य उपविष्टाः तस्य गोप्तू रक्षितुर्गुणोदयः गुणेभ्य उदयो यस्य ता
दृशम् आकुमारकथोद्घातं कुमारकथाः इडुहादितदभिव्याप्याभूतम् यद्वा कुमारानभिव्या
प्य या कथा सर्वप्रसिद्धेत्यावत् तदुद्घातं यशो जगुर्गायंति स्मेत्यर्थः गोप्तुरिति हेतुग
र्भोपादानार्थपदार्थस्य हेतुत्वं काव्यलिंगमलंकारः गुणो रीतिश्च पूर्ववत् २० ८९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ले

प्रससादेति महौजसः कुंभयोनेरगस्त्यस्योदयादंभः प्रससाद निर्मलं जातं महौजसो रघोरुद्यमात् 170
अभिभवतिरस्कारमाशंकत इत्यभिभवाशंकि द्विषतां शत्रूणां मनश्चुक्षुभे मालिन्यमालिन्यमापेत्यर्थः सर्वेषामिनो
दयानुरूप्याभावात् विषमालंकारः माधुर्यं गुणः उपमानागरिका रीतिः २१ मदेति मदोदग्राः
मदेनोद्धताः ककुदेषामस्तीति ककुद्मन्तो महाककुद इत्यर्थः सरितां कूलानि उद्रुजन्ति

स

प्रससादोदयादंभः कुंभयोनेर्महौजसः रघोरभिभवाशंकि चुक्षुभे द्विषतां मनः २१ म
दोदग्राः ककुद्मन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः लीलाखेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमं २२

कूलमुद्रुजाः रुजो भंगे इति धातोः उदि कूले रुजिवहोः इति खश्प्रत्ययः महोक्षा महान्त उक्षा
णो लीलाखेलं विलाससहितं गमनं तस्य रघोर्विक्रममनुप्रापुरनुचक्रुरित्यर्थः व्यतिरेकालंका
रः उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः इति लक्षणात् प्रसादो गुणः कोमला रीतिः २२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ऋ.टी.
८.

प्रसवैरिति मदसेव्यगंधो येषां तैर्मदगंधिभिः सप्तपर्णानां वृक्षविशेषाणां सप्तपर्णो विशालत्व
क्शारदो विषमच्छद इत्यमरः प्रसवैः पुष्पैराहृतास्स्पृष्टचीनां नागगजाः प्रस्तूयपेयवप्राकृ
तिनिमित्तस्पर्द्धयेव सप्तधैव प्रसुस्रुवुः मदवृष्टेः प्रतिगजानां गंधाभिमानादितिभावः कारान्नदा
भ्यामेद्राभ्यां नेत्राभ्यां च मदस्नुतिरितिपालकाव्ये उत्प्रेक्षालंकारः रीतिगुणौ प्राग्वत् ॥ २३ ॥

प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगंधिभिराहताः प्रसूयपैर्वतेत्रागाः सप्तधैव प्रसुस्रुवुः ॥ २३ ॥ स
रितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्दमान् यात्रायै प्रेरयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ २४ ॥

सरित इति सरितो गाधाः सुतराः कुर्वती पथो मार्गांश्च आश्यानान् कर्दमान् शुष्कपंकान् कु
र्वती शरत् तं रघुं शक्तेः उत्साहशक्तेः प्रथमं यात्रायै दंडयात्रायै प्रेरयामास तं प्रभुमंत्रशक्तिः
संपन्नस्य शरत्स्वयमुत्साहमुत्पाद्य प्रेरयामासेत्यर्थः कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्य
यलक्षणातिशयोक्तिरलंकारः गुणरीती च
प्राग्वत् ॥ २४ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्मै इति वाजिनामश्वानां नीराजनाविधौ नीराजनाख्ये शांतिकर्मणि सम्यग्विधिवद्धुतो वह्निः होमसमिद्धोग्निः प्रदक्षिणा यास्वर्चिर्ज्वालास्तस्य व्याजेन मिषेण हस्तेनैव तस्मै रघवे जयं ददौ वाजिपदं गजादीनामप्युपलक्षणम् तत्रापि नीराजनाविधानस्य प्रकृतत्वालंकारः प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुतिरिति लक्षणम् गुरोर्गीरिति श्लोकवत् २५ स गुप्तेति गुप्तमूलस्य 172

तस्मै सम्यग्घुतो वह्निर्वाजिनीराजनाविधौ प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन हस्तेनैव जयं ददौ २५
स गुप्तमूलपर्यंतः शुद्धपार्ष्णिरयान्वितः षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया
२६

निवासस्थाने शत्रुतंत्रान्तर्दुर्गेण येन स गुप्तमूलप्रत्यंतः शुद्धपार्ष्णिः शुद्धपार्ष्णिः सेनापारति तपृष्ठदेशो गत्वा अयान्वितः शुभावहविधिः समग्रः षड्विधं बलसंघम् मौलभृत्य सुहृच्छ्रेणीद्विषदाटविकं बलमित्युक्तेः आदाय दिशां जिगीषया जेतुमिच्छया प्रतस्थे परिकरालंकारः गुरोर्गीरिति श्लोकवत् २६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. ५१ अवाकिरन्निति वयसा वृद्धाः पौरयोषितः पुरनिवासिन्यः स्त्रियो लाजैस्तं शर्यातं रघुं क्षीरोर्मयः
क्षीरसागरतरंगाः मंदराद्रौ हृते मंदराचलोद्धृतिसमये एवं बिन्दुभिरच्युतं विष्णुमिव अवाकिर
न् पर्यपूर्यन्नित्यर्थः वाक्यगाश्रौतीयमालंकारः ग्रन्थोरीतिपदं वैवत २७ स

अवाकिरन्वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः एवं तं मंदरोद्धूतैः [illegible] २७
क्षीरोर्मयइवाच्युतं २७ स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा अहिताननिलोद्धूतै
स्तर्जयन्निव केतुभिः २८॥

ययाविति प्राचीनबर्हिर्नाम कश्चिन्महाराजस्तिकोचित् यद्वा इन्द्रपर्यायेषु प्राचीनबर्हिषः
पाठस्य तल्लाघवे दर्शनान्नेन तुल्यः सदृशः अनिलेनानुकूलवातेनोद्धूतैः केतुभिः ध्वजैर
हितानरीन् तर्जयन्निव प्रथमं प्राचीं दिशं ययौ उत्प्रेक्षालंकारः ग्रन्थोरीतिहृत्का २८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गर

प्रताप इति अग्रे प्रतापस्तेजो विपक्षजनः शत्रवः सैन्यकलकलस्तदनंतरं परागो धूलिः पश्चाद् 174
यादि चतुरंगबलमितीत्थं चतुःस्कंधेव चतुर्व्यूहेव सा चमूः पैरथ्यानीकमित्यिकाविनया
ठः परंतु न चेति शब्दाध्याहारो हेत्वशः अलंकारगुणरीतयः पूर्ववत् ३० मरुपृष्ठानीति सरल्लुःशा २

रजोभिः स्यंदनोद्धूतैर्गजैश्च घनसन्निभैः भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलं २९ पुगं
प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनंतरं ययौ पश्चाद्रथानीके चतुःस्कंधेव सा चमूः ३० पुरो
गैः कलुषास्तस्य सहप्रस्थायिभिः कृशाः पश्चात्प्रयायिभिः पंकाश्चक्रिरे मार्गनिम्नगाः ३१
मरुपृष्ठान्युदंभांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ३२

त क्तिः सत्त्वाः शक्तियुक्तत्वात् मरुपृष्ठानि निर्जलस्थानानि उदंभांसि उद्धृतजलानि नाव्याः
नौभिस्तार्याः नदीः सुप्रतराः सुखेन तर्तुं शक्याः विपिनानि अरण्यानि प्रकाशानि निर्वृ
त्ताणि चकार उक्तं हि तेषामिरगम्यमगम्यमार्गेषु गमकृतवानिति भावः ३२ ॥

र०टी०
८२

स तेनामिति पूर्वसागरगामिनीं महतीं सेनां कर्षन् सरघुः हरजटाभ्यो भ्रष्टां गलितां गंगां कर्षन् 175
भगीरथ इव बभौ सेनाविशेषणेन गंगाया अपि वोध्यम् वाक्यगा श्रौती पूर्णोपमालंकारः मा
धुर्यं गुणः उपमा नागरिका रीतिः ३२ ऋजुमेव वैदर्भी लक्ष्यते त्याजितैरिति न सरघोर्मार्गः
प फलं लाभं प्रदं पदं त्रस्तां वन्त्याजितैः त्याजेरेषेना हि कर्मकाद्वयधाने कर्मणि क्तः त्याजे हि कर्म

स सेनां महतीं कर्षन् पूर्वसागरगामिनीं बभौ हरजटाभ्रष्टां गंगामिव भगीरथः ३२ त्याजि
तैः फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैः तस्यासीदुल्बणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ३३

कर्तव्ययपि केयटमतेनास्ति तथापि स्वाधाकारादिमतेनोक्तम् न हि हि कर्मके षुत्याजेः पठितत्वा
त् उत्खातैः स्वपदादुद्धरीकृतैः पक्षान्तरे उत्पाटितैः बहुधा भिन्नैः रणे जितैः पक्षान्तरे छिन्नैः नृ
पैः पादपैरिति नोगजस्येव उल्बणः प्रकाशः आसीत् प्रकाशः प्रकटस्पष्टमुल्बणं विस्पष्टं स्फुट ८२
मिति यादवः समासगा श्रौती पूर्णोपमालंकारः प्रसादो गुणः कोमला रीतिः ३३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पौरस्त्यानिति नयी जयशीलः स रघुरेवं पौरस्त्यान् शास्यान् तांतान् सर्वानित्यर्थः वीप्सा 176
याहि रुक्तिः जनपदान् देशान् अक्रामत् तालीवनैः श्यामं महोदधेः उपकंठम् अनिकं प्राप जयी तैरु
त्खननोपादानात् पदार्थहेतुकं काव्यलिंगमलंकारः गुणरीती पूर्ववत् १४ अनम्रा
णामिति स्वसैः हल्लेदशोयेर्वनसैावेतसः सांतान् सर्वानित्यर्थः वीप्सायांस्वयिनीहृतिं

मू॰ पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्तान् जनपदान् जयी प्राप तालीवनश्याममुपकंठं महोदधेः १४
टी॰ अनम्राणां समुद्धर्तुः तस्मात् सिंधुरयादिव आत्मा संरक्षितः सुह्मैर्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् १५

प्रणतीत्यर्थः आश्रितस्य अनम्राणामिति कर्मणि षष्ठी समुद्धर्तुः उन्मूलयितुः तस्माद्रघोः सका
शात् भीतात्मानाभयहेतुरित्यर्थः दानत्वात् पंचमी सिंधुरयात् नदीवेगादिवात्मा संरक्षितः सु
ह्मैः कौटिल्यः बलीयसाभियुक्तो दुर्बलः सर्वत्र प्रणतो वेतसधर्ममातिष्ठेदिति समासगाश्च
नीसमीपमालंकारः माधुर्यगुणः कोमलारीतिः १५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. ६२

२

वंगानिति नेता नायकः स रघुः नौभिः साधनैरुद्यतान् संनद्धान् राज्ञः तरसा बलेनोत्खायोन्मू
लगंगायाः स्रोतोंतरेषु प्रवाहाणामंतरेषु जयस्तंभान्निचखान स्थापितवानित्यर्थः वंग
देशीयास्तु देशान्निष्काशिता इति वंगानेतेरणाभिधानात्पर्यायोक्तमलंकारः गुणोरीतिश्च
सर्ववत् ३६ आपादेति आपादपद्मं चरणकमलपर्यंतं प्रणताः अत एवोत्खाताः पूर्व

३

वंगानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् निचखान जयस्तंभान्गंगास्रोतोंतरेषु सः ३६
आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुं फलैः संवर्द्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः ३७

मुद्धृताः प्रतिरोपिताः पश्चात्स्थापिताश्च ते वंगाः कलमाः शालिविशेषा इव आपादेत्यादि
विशेषणेऽपि बोध्यम् फलैर्धनैः रत्नैश्च रसैः फलं फले धने बीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः स
स्ये इति केशवः रघुं संवर्द्धयामासुः समासगा श्रौती उपमालंकारः
प्रसादो गुणः कोमला रीतिः ३७ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सतीर्थैरिति सरस्तुर्वं हाहाहिरदापवसेतवोधैर्स्ते: सैम्भैः कपिशांनामनंतीतीर्थाउत्कलादर्शि 178
तपथः उत्कलदर्शपथे: राजभिः संदर्शितमार्गः सकलिंगाभिमुखोपयौ नूपकालंकारः
तद्रूपकमभेदोपउपमानोपमेययोरिति लत्तणात् गुणरीतिस्वल्पवेवत् ३८ प्रताप
मिति सरस्तुमहेंद्रस्यकुलाचलविशेषस्यमहेन्द्रोमलयः सह्यः शक्तिमानोक्षमादनः विं

सतीर्थ्यैः कपिशांसैन्यैर्वृहद्भिर्द्दसेतुभिः उत्कलादर्शितपथः कलिंगाभिमुखोययौ ३८
सप्रतापंमहेंद्रस्य मूर्द्धि तीक्ष्णं न्यवेशयत् अंकुशोद्विरदस्येव यंतागंभीरवेदिनः ३९ ॥

विंध्यस्त्रपारिपात्रस्तुसप्तैतेकुलपर्वतानाइति निशितस्तुराणात् मूर्द्धितीक्ष्णं उः सहं प्रतापं यंता
हस्तिपकोगंभीरवेदिनोहिरदस्यगजविशेषस्य मूर्द्धि तीक्ष्णं निशितं अंकुशमिव न्यवेश
यत् तिक्तिमवान् चिरकालेन यो वेनिपिताप्रेरितामपि गंभीरवेदी विज्ञेयः सगजोग
जवेदिमिति गजपरिचारकाणाम् वाक्यग्राश्रौतोपूर्णोपमालंकारः मंधुर्यं गुणः उपमा
नागरिकारीतिः ३९ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी.
६४

प्रतीति गजसाधनः कालिंगः कालिंगानां राजा स्त्रैराप्युधैस्तं रघुं शिलावर्षी पर्वतः पक्षछेदेऽद्य
तं शक्रमिव प्रतिजग्राह अलंकारः पूर्वोक्तएव प्रसादोगुणः कोमलारीतिः ४० द्विषामिति काकु
त्स्थोरघुस्तत्र महेंद्राद्रौ द्विषां नाराचदुर्दिनं नाराचाणां वाणविशेषाणां दुर्दिनं लक्षणया वर्षं
विसह्य सहित्वा सन्मंगलस्नात इव विजयमंगलार्थं मभिषिक्त इव जयश्रियं प्रतिपेदे उत्प्रेक्षा

प्रतिजग्राह कालिंगः तमस्त्रैर्गजसाधनः पक्षछेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ४० द्विषां
विसह्य काकुत्स्थः तत्र नाराचदुर्दिनं सन्मंगलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियं ४१ वायव्या
स्त्रविनिर्द्धूतात्पक्ष विद्धान्महोदधेः गजानीकात्सकालिंगेन्द्रा द्वेषः सर्पमिवोददे ४२ तां
बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः नारिकेलासवं योधाः शात्रवं च पपुर्यशः ४३

लेकारः माधुर्यंगुणः उपमानागरिकारीतिः ४१ तांबूलीति तत्र महेंद्रेर
चिताः कल्पिताः आपानभूमयः पानयोग्यदेशा यैः तथाभूताः सेनः शात्रवं यशश्च वारिप्लुसंबंध
यशामूवनां तांबूलीनां दलैर्नागवल्लीपत्रैर्नारिकेलासवं नारिकेलमद्यं पपुः तत्र विजयहर्षात्मद्यं अलंका

ब

रघु.पं.व.टीका ४९

६४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गृहीतेति धर्मविजयी धर्मार्थं विजयशीलः सन्नृपो रघुः गृहीतप्रतिमुक्तस्य महेन्द्रनाथस्य कालिं 180
गस्य श्रियं न जहार धर्मार्थमिति भावः मेदिनीं तु न जहार शरणागतवात्सल्यादिति भावः धर्मवि
जयीति हेतुत्वेनोपादानात् काव्यलिंगमलंकारः प्रसादो गुणः कोमला रीतिः ४३ ततइ

स

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीं ४३
ततो वेलातटेनैव फलवत्पूगमालिना अगस्त्याचरितामाशामनाशास्यजयो ययौ ४४

जयो
ति अनाशास्यजयः अप्रार्थनीयो जयस्य स तथोक्तो रघुः निश्चितस्य विजयस्य इत्यर्थः ततः प्राचीविजया
रं नन्तरं फलवत्पूगमालिना फलितक्रमुकश्रेणीमता वेलायाः समुद्रतीरस्य तटेनोपान्तेन
अगस्त्येनाचरितामाशां दक्षिणां दिशं ययौ अलंकारः स्वभावोक्तिरेव
४४

र०टी०
५५

तद्गुनि स रघुर्गजानां दानेन सुगंधिना गंधस्येत्ता विनाद्युकारादेशः समासांतः यद्यपि गंधस्येत्वे त
देकांतग्रहणं कर्तव्यमिति नैं सार्गकगंधविवक्षायामेवेकारादेशः तस्यापि निरंकुशाः कवयः त
थाच साधेववृरघुक्लदगुल्ल सुगंधयः सुनगाइतिनैषधेच अपांहि तृप्ताय नवारिधारास्वादुः सु
गंधिः स्वदेन नत्रघरिति नकमेथारयात्मनवेयं पदृति नैषधेच अपांहितृप्ताय नवारिधारास्वादुः सुगंधिविभाव धादि

सरसैन्यपरिभोगेन गजदानसुगंधिना कावेरीं सरितां पत्युः शंकनीयामिवाकरोत् ४५

ति स रघुः पत्युर्गजदानसुगंधिना सैनानां सैनिकानां परिभोगेन उपभोगेन कावेरीं नाम नदीं सरि
तां पत्युः समुद्रस्य शंकनीयामुन्निष्ठुसनीयामिवाकरोत् संभोगचिह्नदर्शनाद्भर्तरविश्वास्ताभव
तीति भावः प्राचीनानुरोधेन व्याख्यातमिदं वस्तुगजदानसुगंधिनीमिति पाठः एवंच य
थाश्रुतएवान्वयः तत्पाठाग्रहे तुसुगंधिनेत्यनतिनमेवस्यात् ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नच सैन्यपरिभोगविशेषणम् परिभोगस्य क्रियात्मकत्वात् क्रियायाश्च सत्वभूतत्वेनगधा 182
धारतायाः स्वेष्टस्य संभवात् उक्तं च भाकारैः क्रियानामेयमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावय
वानशक्यापिण्डीभूतानिदर्शयितुमिति ननु शीघ्रं गच्छति उच्चैर्वदति मधुरवचनमित्यादौ क्रिया
यागुणाधारताप्रसिद्धेति चेत् न निर्विशेषं न सामान्यमिति सिद्धान्तः तथा च साहजिकधर्मा
धारतासर्वस्यापि संभवति एवं च तत्तत्क्रियायाः स्वस्वधर्माधारतानविरुद्धाते नच प्रकृते
गजदानगंधः परिभोगस्य स्वधर्मो भवतीति तथा च गजदानस्य गंधयिन तित्वनीयान्तव्या
ख्यानेकुर्वतामस्माकमपि महान्प्रमाद इति विद्वद्भिर्विभाव्यम् उक्तं
त्रालंकारः माधुर्यगुणः उपमा नागरिक रीतिः काव्यमे
दरसविभावादिग्रंथविस्तारः भियाये
णनप्रकटयामः
४५ ॥

र॰टी॰ वलैरिति विजिगीषोर्विजेतुमिच्छोर्गताध्वनस्तस्य रघोर्वलैः सैन्यैः मारीचोद्भ्रान्तहारीताः मारीचेषु गि
४६ रिगह्वरेषूद्भ्रान्ताः हारीताः पक्षिविशेषा यासु ता हृशो मलयाद्रेरुपत्यकाः मलयाचलस्यासन्नभूमयो
ऽध्युषिताः उपत्यकास्वासन्नमित्यर्थः मारीचं गिरिगह्वरम् तेषां विशेषा हारीता माऊः कारेडवः

वलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः
मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः ४६

ह्ववउपत्यकाद्रेरासन्नाभूमिरूर्द्धमधित्यकेति चामरः न सम्यक्तो नैकदाचिदन्यस्तेहि विवक्षणानुपरि
संख्यालंकारः लक्षणन्तु किंचित्पृष्टमपृष्टं वा कथितं यत्प्रकल्पते तादृगन्यव्यपोहाय परिसंख्या ४६
त्तु सा मतेति साहित्यगुणः कोमला रीतिः ४६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

संतत्रीरिति श्रमैः तत्सानां मेलालनानां मुत्सतिसवडमलनशीलाः फलरेणवः फलचूर्णा
नि तत्सगंधिषु तमानगंधेषु मते भानाकटेषु गंडेषु स सेतुः तसकाद्भुत्सर्थः समासगार्ष्ठु
पमा गुणो रीतिस्तु पूर्ववत् ४७ भोगीति चंदनानां मलयद्रुमाणां भोगिवेष्टनमार्गेषु।

आज्ञानेय तरलतरसंपर्कैलादेवसंभवैः वानशेषसपरि व्योमकीटकोशाविलैरजः ४६
स सेतु रंभवत्सलानां मेलानां तुभ्यति सवः तुलसंगंधिषु मन्ते भकटेषु फलरेणवः ४७
भोगिवेष्टनमार्गेषु चंदनानां समर्पितं नौतस्तस्तकरिणां ग्रैवेयं विपदां छेदिनामपि ४८

सर्पवर्षणानि म्नेत्रुदेशेषु समर्पितं स्वजितेर्विपदीनां पादच्छेदतत्लानां छेदिनामपि करि
णां ग्रीवा सुभवं ग्रैवेयं कंठवेष्टनेनास्य तत् नतत्समभवत् काव्यलिंगमलंकारः माधुर्यं
गुणः कोमला रीतिः ४८ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰
८१

दिशीति दक्षिणस्यां दिशि रवेरपि तेजो मंदायते मंदं भवति तस्यामेव दिशि पांड्याः पांड्यनामा जन
पदानां राजानः पांड्या दुःसहो ... रघोः प्रतापं न विषेहिरे न सोढवन्तः व्यतिरेकालंकारः

दिशि मंदायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि तस्यामेव रघोः पांड्याः प्रतापं न
विषेहिरे ४९ ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः तेनि
पत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव संचितं ५० ॥ ॥ ॥

प्रसादो गुणः कोमला रीतिः ४९ ताम्रपर्णीति ते पांड्याः ताम्रपर्णीनद्या समेतस्य महोदधेः
संचितं मुक्तासारं मौक्तिकवरं स्वं स्वकीयं यश इव तस्मै रघवे निपत्य प्रणिपत्य ददुः ताम्रपर्णी
संगमे मौक्तिकोत्पत्तिरिति प्रसिद्धं उत्प्रेक्षालंकारः रीतिगुणौ प्राग्वत् ५० ॥ ८१

सनिरिति प्रसह्योन्मथ्नेण संदानितकं शुम्भमस्य वनानानन्तरम् प्रसह्यविक्रमः स रघुस्तटेषु समो 186
च्चम्प्रमिषालीनचंदनौ व्याप्तचंदनद्रुमौ स्तनपक्षे व्याप्तचंदनानुलेपौ तस्माद्दक्षिणस्या दिशः स्तनाविव
दुरै वास्थितौ मलयदर्दुरौ शैलौ यथाकामं यथेच्छं निर्विश्य उपभुज्य निर्विशो भृतिभोगयोरित्यमरः ३

स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचंदनौ स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ ५१
असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता नितंबमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलंघयत् ५२

उदन्वता समुद्रेण दूरान्मुक्तं दूरतः स्रस्तं स्रस्तांशुकं स्खलितांबरं मेदिन्यां नितंबमिव स्थितं सह्यं पर्व
तविशेषं अलं[illegible]घयत् पदातिक्रांत इत्यर्थः उत्प्रेक्षालंकारः प्रसादो गुणः कोमला रीतिः ५२

र॰टी॰ ५८ तस्येति तस्य प्रतिप्रवीनभियपयोद्यताः अपरांतानां पश्चात्यानां जेतुं उद्यतैः उद्युक्तैः अपरांतान् पश्चात्यानाउ
तियाद्वः विसर्पद्भिः प्रसरणशीलैः केलस्य रक्षोरनीकैः सैन्यैः अर्णवः समुद्रो रामस्य जामदग्न्यस्य अस्त्रेण
वाणेनोत्सारितोपि सह्यलग्न इवासीदित्यर्थः अलंकारश्च उत्प्रेक्षा इति नयः शोभवान् ५३ भयेति ते

तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरांतजयोद्यतैः रामास्त्रोत्सारितोप्यासीत्सह्यलग्न इवार्णवः ५३
भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषितां अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः ५४

न रघुणा चमूरेणुः सेनारजः भयेन उत्सृष्टविभूषाणां त्यक्तालंकाराणां केरलयोषितां अलकेषु
चूर्णं कुंतलेषु चूर्णस्य प्रतिनिधीकृतः केरलाः अलापिताः इति भगीतरेणाभिधानात् पर्या
योक्तम् अलंकारः गुणो रीतिश्च पूर्ववत् ५४ ॥ ५८

मुरलेति मुरलानाम केरलदेशे काचिन्नदी तस्याः मरुतेनोद्धतं मुत्थापितं केतकं केतकसंबंधि र
जः तद्योधवाणवाराणां रघुभटकंचुकानां कंचुको वाणवारो स्त्रीपुंसमरः वा कृ केतकेरलदेशा रघु 188
भटैराक्रांता इति भगवतरेणाभिधानात् पर्यायोक्तमलंकारः गुणोरीतिश्च पूर्ववत् ५५ अभीति च

मुरलामारुतोद्धूतमगमत्कैतकं रजः तद्योधवाणवाराणामयत्नपटवासतां ५५ अभ्यभूय
त वाहानां चरतां गात्रशिंजितैः वर्मभिः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः ५६ ॥

चरतां गच्छतां वाजिनां गात्रेषु शिंजितैः शब्दायमानैः कर्णविकैः वर्मभिः कवचैः पवनेनोद्धूता या रा
जतालीवनानां ध्वनिरभ्यभूयत इति तिरस्कृत [illegible] सांग्रामिकाश्वानां वर्मस्वरणोकस्य
मितिनिशिंजितप्रयोगानौचित्यपर्यव्यतिरेकालंकारः माधुर्यं गुणः उपमा
नागरिकारीतिः ५६

र.टी. खर्जूरीति शिलीमुखा भ्रमराः पुन्नागेभ्यः पुष्पाणि विहाय ल्यब्लोपे पंचमी खर्जूरीणां तृणद्रुमा
९४ णां स्कंधेषु नद्धानां बद्धानां करिणां मदोद्गारेण स्रावेण सुगंधिषु कटेषु पेतुः अलंकारादयः
पूर्ववत् ५७ अवकाशमिति उदन्वानुदधिः रामेण जामदग्न्येनाभ्यर्थितो याचितः सन् अवका

खर्जूरीस्कंधनद्धानां मदोद्गारसुगंधिषु कटेषु करिणां पेतुः पुन्नागे
भ्यः शिलीमुखाः ५७ अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थि
तो ददौ अपरांतमहीपालव्याजेन रघवे करं ५८

शं स्थानं यथा तस्मै ददौ रघवे तु अपरांतमहीपालव्याजेन करं ददौ अपरांतानां समुद्रमध्यवासि
त्वात्तैर्दत्ते करे समुद्रदत्तमुपचारः अपह्नुतिव्यतिरेकयोरंगांगिभावेन संकरः
गुणो रीतिश्च पूर्ववत् ५८ ९४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मत्तेति मरबुलश्ममत्तानामिभानां रद्नैरुत्कीर्णं दंतक्षतान्येव भावेन्नाः व्यक्तानिस्फुटानि विक्रमलक्षणानि पराक्रमचिह्नानि विजयवर्णे विभिन्नस्थानानि यस्मिन्नूने तथोक्ते त्रिकूटमेवोच्चैर्जयस्तंभेचकारगाढप्रहारैर्विकूटपर्वोत्कीर्णस्तंभरखरेखोज्जयस्याकाभूदितिभावः रूपकालंकारः 190

मत्तेभरद्नोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणं त्रिकूटमेवतत्रोच्चैर्जयस्तंभेचकार सः ५९
पारसीकांस्ततोजेतुं प्रतस्थेस्थलवर्त्मना इंद्रियाख्यानिवरिपूंस्तत्वज्ञानेनसंयमी ६०

रीतिगुणत्रुक्तौ ५९ पारसीकानिति मरबुलनः संयमी योगी तत्वज्ञानेनेंद्रियाख्यानिंद्रियनाम
रि कानि रिपूनिवस्थलवर्त्मना न तु जलपथेन समुद्रयानस्यानिषिद्धत्वादिति भावः पारसीकान्राज्ञो
जेतुं प्रतस्थे वाक्यगास्त्रोतीपूर्णोपमालंकारः गुणरीतिरुक्तैव ६० ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र. टी. यवनीति सरवुर्यवनीनां यवनस्त्रीणां मुखान्येव पद्मानि तेषां मधुना मद्येन मदो म
१० दो रागस्तं न सेहे कथमिव अकाले शरदृतिरिक्ते समये जलदोदयो मेघागमः शरदृषि पद्म
कानस्याप्रसक्ततान् अब्जानां सेवेधिनां बालातपमिव अब्जुदिनत्वादब्जसंवेधित्वे सौगान

यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः । बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः ६१
संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्यैरश्वसाधनैः । शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधो रजस्यभूत् ६२

जर

यस्य वोधम् समासगाम्भीर्यो नीरसो रोपमालंकारः गुणो रीतिश्च पूर्ववत् ६१ संग्रामइ॥
ति तस्य रघोरश्वसाधनैः पाश्चात्यैर्यवनैः सह दंसिप्रगाम्भेणा विकाराः शार्ङ्गाणि धनूंषि तेषां
कूजितैः शब्दैः विज्ञेयाः अनुमेयाः प्रतियोधाः प्रतिभटा यस्मिंस्तादृशोऽत एव तुमुलः सं १००
ग्रामोऽभूत् सहोक्त्यलंकारः ओजोगुणः पद्धबा रीतिः ६२ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भल्लेति सरबुभल्लापवर्जितैर्बाणविशेषकुंतैः श्मश्रुलैः प्रवृद्धश्मश्रुभिर्वृद्धिलैस्तेषां पर्यस्तान्यानतानि शि 192
रोभिः शारद्याव्याप्तैर्मधुमक्षिकाभिः सहितैः शरघामधुमक्षिकेत्यमरः क्षौद्रपटलैः क्षुद्राभिः कृ
ताक्षौद्राणि मधुमक्षिकानिर्मितनिवासस्थानानि तेषां पटलैः समूहैरिव महीतलमाररण
म्भूमिक्षास्थमासेत्यर्थः स्वरूपोत्प्रेक्षालंकारः लोके ओजोगुणः परुषाणीति ॥ इयमेव

भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीं तस्तार सरघाव्याप्तैः सक्षौद्रपटलैरिव ६३
अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनां ६४

लोऽपीत्युच्यते ६३ अपनीतेति शेषा हतशिष्टाः अपनीतशिरस्त्राणाः अपसारितशीर्षण्याः
सन्तः शरणं गन्तारं तमेव तं रघुं शरणं ययुः हि यस्मात्कारणमर्थः महात्मनां संरम्भः क्रोधः
प्रणिपातः प्रणतिः प्रतीकारो यस्य तादृशो भवतीत्यर्थः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपो
ऽर्थान्तरन्यासोऽलंकारः माधुर्यगुणः उपमानागरिकारीति ६४ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ ततइति भास्वानिव रघुस्ततःपारसीकदेशात् उस्रैःकिरणैरिवशरैर्वाणैः रसानिवजलानुदीच्या
१९ नुदग्भवान्नृपानुद्धरिष्यन्कौवेरींकुवेरसंबंधिनींदिशमुदीचींप्रतस्थे उपमालंकारः
गुणोरीतिश्चोक्तैव ६५ विनयंतइति तस्यरघोर्योधाभटाः आस्तीर्णान्यजिनरत्नानिचर्मश्रे

ततःप्रतस्थेकौवेरींभास्वानिवरघुर्दिशं शरैरुस्रैरिवोदीच्यानु
द्धरिष्यन्रसानिव ६५ विनयंतेस्मतद्योधामधुभिर्विजयश्रमं
आस्तीर्णाजिनरत्नासुद्राक्षावलयभूमिषु ६६

ष्ठानियासुतासुद्राक्षावलयानांभूमिषु मृद्वीकागोस्तनीद्राक्षास्वाद्वीमधुरसेतिचेत्य
मरः मधुभिर्द्राक्षाफलकृतमद्यैर्विजयश्रमंविनयंतेस्म अपनीतवंतइत्यर्थः द्राक्षा
वहुलःपारसीकोदेशइतिभंग्यंतरेणाभिधानात् पर्यायोक्त मलंकारः प्रसादो
गुणः कोमलारीतिः ६६ २१

विनीतेति सिंधुर्नाम काश्मीरदेशे कश्चिन्नदविशेषः तस्य तीरे विचेष्टनैर्विलुंठनैर्विनीतो दूरीकृतो 194
ऽध्वश्रमो मार्गपरिश्रमो येषां ते तथाभूतास्तस्य रघोर्वाजिनोऽश्वाः लग्नाः कुंकुमकेसराः कुंकुमकिं
जल्का येषु तान् स्कंधान् दुधुवुः कंपयंति स्मेत्यर्थः कुंकुमबहुलः काश्मीरदेश इति भंग्यंत
रेणाभिधानात् पर्यायोक्तमलंकारः रीतिगुणावुक्तौ ६७ तत्रेति तत्रोदीच्यां दिशि भर्तृषु व्य

विनीताध्वश्रमास्तस्य वंक्षुतीरविचेष्टितैः दुधुवुर्वाजिनः स्कंधांल्लग्नकुंकुमकेसरा
न् ६७ तत्र हूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमं कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितं ६८

क्तो विक्रमो भर्तृवधेन स्फुटपराक्रमो यस्मिन्नित्यर्थः रघुचेष्टितं रघुव्यापारः हूणा हूणा जनपदाः त
त्रियास्तेषामवरोधा अंतःपुरस्त्रियास्तासां कपोलेषु पाटलस्य पाटलिम्नः लाउनादिकृता
न्नणएपस्यादेशि उपदेशिकं बभूव यद्वा पाटलस्य आदेशी आदेष्टा यस्य तादृशं बभूव स्वयमे
व व्याख्यायममभूदित्यर्थः हूणा मारिता इति भंग्यंतरेणाभिधानात्पर्यायोक्तमलंकारः रीतिगुणौ क्तौ

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी.
१२

कोवोज्ञा इति को वो ज्ञा राज्ञानः समरे मनस्पर्वो वीर्यं सोढुं मनीश्वरा शक्ताः सेत; राज्ञानामाल्ला
नेवेधनेनैनपरिक्लिष्टैः परिसमन्त संसेरं कोलैः ईदृग्विशेषैः साहमाननाः सतोक्ता लकारः गु
णशेषितिरुक्ता ६९ तेषामिति तेषां कैवोज्ञानां सङ्गिरसे भूयिष्टात्तु गामसे तेनोद्विणनोटि
रणपानेराशवुपोपदाउपायनानि उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदेत्यमरः को

कोवोज्ञाः समरे सोढुं तस्य वीर्यं मनीश्वराः राज्ञालानपरिक्लिष्टैर्यं कोलैः सा
हैमाननाः ६९ तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुंगद्रविणराशयः उपदा विविशुः
शः श्वज्जतमुद्रमिवापगाः ७० न्नोत्सेकाः कोशलेश्वरं ७०

शलेश्वरे शासद्धिविशुरुतत्से कोपगर्वोन्तनविविशुः अत्र रूपकविशेषोन्यले काशेयरस्पा
पत्तोसत्स्पृहिप्रयोजयतः रूपकलक्षणमुक्तम् प्राकविशेषोक्तिलक्षणं तु विशेषोक्तिर
खंडेषु कारणेषु फलावचइति संसृष्टिलक्षणमपि प्रागुक्तम् गुणो रीतिर्निश्चपूर्ववत् ७० १२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ततो गौरीति अत्र सद्भृतिविशेष्यमाक्षिप्येत् सरवृत्ततोऽनंतरमश्वसाधनः सन्नुद्धूतैर्धातुरेणुभिः ते
द्धातन्नागैरिकादीनां रेणुभिस्तत्कूटम् तस्य शृंगाणि कूटोऽस्त्री शिखरं शृंगमित्यमरः वर्द्धय
न्निव गौरीगुरुं पार्वतीपितरं शैलं हिमवन्तमारुरोहेत्यर्थः उत्प्रेक्षालंकारः रीतिगुणश्चोक्तौ
शशंसेति गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितं शशंसेति ग्रीवाभंगेनावलोकनं कर्तृतु
ल्यसत्वानां सिंहसमानपराक्रमाणामश्वीयभटानां सैन्यघोषे सेनाकलकलेऽपि असंभ्रमं

ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः वर्द्धयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेणुभिः ७१ शशं
स तुल्यसत्वानां सैन्यघोषेप्यसंभ्रमं गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितं ७२

पि नाम कर्तृत्वात् समासः असंभ्रमे शासिंहानां क्षोभविरहेद्दृष्टम्यः सैनिकेभ्योऽनुपमापयतिस्म
इत्यर्थः अनुमानविशेषोऽत्रोपरस्परानपेक्षव्यवस्थितमासस्तष्ठिरलंकारः अनुमानलक्षण
नुअनुमानं तदुक्तं यत् साध्यसाधनयोर्वचः इति अत्र वा कार्येनअन्तनपेक्षणं वा लविचारो
नास्तीति धन्यते यत्तु मल्लिनाथेन तुल्यसत्वानामित्येसमानबलानां सिंहानामित्युक्तं पश्चात्तानादिस
मबलान् समबलो बिभेतीति भावस्तदुक्तम् नडभयमपि तन्त्र समनबलेसिंदस्यवयमानतनाजया

र॰टी॰
१॰३

भूर्जेषु भूर्जपत्रेषु भूर्जपत्रो भूर्जो भूर्जो मृदुत्वक् चर्मिका पिचेति यादवः मर्मरीभूताः शुष्कप
र्णध्वनिवंत इत्यर्थः कीचकानां सच्छिद्रवेणूनां ध्वनिहेतवः हरभयः स्वाद्व हत्वान्स्वेति भावः गं
गाशीकरिणः शीतला इत्यर्थः मरुतो वाताः मार्गे तं रघुं सिषेविरे विषेषणेयेन साकल्येनोक्तिः
परिकरालंकारस्तेन निलत्वमान् प्रसादो गुणः कोमला रीतिः १३ विशश्रमुरिति सैनिकाः स

भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः गंगाशीकरिणो मार्गे मरुतस्तं शिषेविरे १३
विशश्रमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः दृषदो वासितोत्संगा निषण्णमृगनाभिभिः १४

नायां समवेताः नमेरूणां सुरपुन्नागानां छायासु निषण्णैः उपविष्टानां मृगाणां कस्तूरी
मृगाणां नाभिभिर्वासितोत्संगाः सुरभिततलाः दृषदः शिलाः अध्यास्य अधिष्ठाय वि
शश्रमुः विश्रान्ताः स्तद्वाक्ते वकुलोमलयद्रुनिभगेषु नरेणाभिधानात् पर्यायोक्तमलंकारः
गुणो रीतिश्च पूर्ववत् १४ १॰३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सरलासक्ति सरलेषु देवदारुविशेषेषु आसक्तानि यानि यानि मातंगानां गजानां ग्रीवासु भवानि ग्रैवेया
नि कंठसूत्रशृंखलानि तेषु स्फुरितात्विषः प्रतिफलनभासः ओषधयः ज्वलंत्यौषधिविशेषा नक्तं रात्रौ नेतुर्नृ
क पस्य रघोरस्नेहदीपिका । स्नेहनिरपेक्षाः प्रदीपा आसन्नित्यर्थः रूपकालंकारः गुणो रीतिश्च

सरलासक्तमातंगग्रैवेयस्फुरितत्विषः आसन्नौषधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ७५
तस्योत्सृष्टनिवासेषु कंठरज्जुक्षतत्वचः गजवर्ष्म किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ७६

एवंवत् ७५ तस्येति कंठरज्जुभिर्ग्रीवाबंधनैः क्षता निघृष्टा त्वक् येषां ते देवदारवः दारुविशेषा
तस्य रघोरुत्सृष्टनिवासेषु त्यक्तसेनानिवेशेषु किरातेभ्यो गजानां वर्ष्म प्रमाणं शशंसुः देवदारु
स्कंधवलनैर्गजानामौन्नत्यमनुमापनेत्यर्थः अनुमानालंकारः रीतिगुणौ पूर्वोक्तौ ७६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

199

र.टी.
१.४

तत्रेति तत्र हिमाद्रौ रघोः पर्वतीयाः पार्वतीयाः पर्वताश्रया इति वुञ्प्रत्ययः तैर्गणैरुत्सवसंकेताख्यैः स
प्तभिः सह गणानुत्सवसंकेतानजयत्सप्तपार्थिव इति महाभारते नाराचाणां बाणविशेषाणां
क्षेपणीयानां भिंडिपालानां मश्मनां च निष्पेषेण संघर्षेणोत्पतितोऽनलो यस्मिंस्तद्घोरं भी
ज ष्मं जन्यमभूत् क्षेपणीयो भिंडिपाल इति यादवः स्वभावोक्तिरलंकारः गुणरीतिस्पष्टोक्ता ॥ ७७ शरैरि

तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्वतीयैर्गणैरभूत् नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलं ॥
शरैरुत्सवसंकेतान्स कृत्वा विरतोत्सवान् जयोदाहरणं बाह्वोर्गापयामास किंनरान् ॥ ७८

ति स रघुः शरैरुत्सवसंकेतान्नामकान्गणान् विरतोत्सवान् कृत्वा जित्वेत्यर्थः किंनरा
न् बाह्वोः स्वभुजयोर्जयोदाहरणं जयप्रख्यापकप्रबंधविशेषं गापयामास उत्सवसंकेतान्
मानुषानपि जितवानिति भारते रणाभिधानात्पर्यायोक्तालंकारः गुणरीतिरुक्ता ॥ ७८

१.४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

परस्परेति तेषु गणेषूपायनमुपदा पाणौ येषां ताहशेषु सत्सु परस्परेणान्योन्येन राज्ञा हिमवतः सारो
धनरूपो हिमाद्रिणा राज्ञः सारो विजयरूपो विज्ञातः एतेन नरत्नस्यवल्लभनामनश्चैतं गाणानोपराज 200
स्याभूत एवं च धनमाने ग्रन्थालंकारः रीतिगुणास्त्वेववत् ७९ तत्रेति सरतुल्यश्च हिमाद्रौ ग्रन्थो

परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ७९
तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्यावरुरोह सः पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरादधान इव ह्रियं ८०

अक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्य निधाय पौलस्त्येन रावणेन तुलितस्य चालितस्याद्रेः कैलासस्य ह्रियं ल
ज्जामादधानो जनयन्निवावरुरोह कैलासमगैवानिनष्टत्यर्थः नहि शूराः परेण पराजितन
मभियान्तीति भावः उत्प्रेक्षालंकारः गुणरीतिस्त्वेववत् ८०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी.
१०५

चकंपेइति प्राग्ज्योतिषेश्वरः प्राग्ज्योतिषोजनपदानामीश्वरस्तस्मिन्रघौतीर्णे लौहित्यानामन
दीयेनयाप्राप्तेसतितद्गजानांरघुकरिणामालानतांबंधनस्तंभतांप्राप्तैःकालागुरुद्रुमैःकृष्णा
गरुवृक्षैःसहचकंपेकंपितवानित्यर्थः सहोक्त्यलंकारःरीतिगुणाबुक्तौ ८१ नप्रसेहेति सःप्राग्ज्यो

चकंपेतीर्णेलौहित्येतस्मिन्प्राग्ज्योतिषेश्वरः तद्गजालानतांप्राप्तैःसहकालागुरुद्रुमैः
८१ नप्रसेहेसरुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनं रथवर्त्मरजोऽप्यस्यकुतएवपताकिनीम् ८२

तिषेश्वरः रुद्धार्कमाच्छन्नसूर्यमधारावर्षदुर्दिनं चवृष्टिविनादुर्दिनीभूतमस्यरघोः रथवर्त्म
रजोपिनप्रसेहेपताकिनींसेनांकुतः एवेत्यर्थः रूपकालंकारः गुणोरीतिश्चोक्ता ८२

॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ग घ

तमिति कामरूपाणां देशानामीशः प्रसारं एवं ऽल विक्रममिंद्राधिकपराक्रमं तेरत्नैर्भिन्नाः रूढ 202
मदाः कटवागजाये येषां तेनांगैः साधनैर्भेजे नामानंदत्वा शरणागतत्वमर्थः येनांगेरस्मा
न प्रद्युम्नातिरिक्तानन्रूपानुपरुरोधा वा पद्भ्यस्तो नरवारकंपगतनननखल्लानुपादानदोषः
अत्र वाक्यार्थेन समरागणमपि सदोरत्नैरिति व्यज्यते पर्यायोक्तमलंकारः गुणादिः प्राग्वत्

तमीशः कामरूपाणामत्याखंडलविक्रमं भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध यैः ८३
कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवतां रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्च पादयोः ८४

न ८३ कामेति कामरूपेश्वरो हेमपीठस्याधिदेवतां तस्य रघोः पादयोः छायां कनकमय
पादपीठव्यापिनीं कांतिं रत्नान्येव पुष्पाणि तेषामुपहारेण समर्पणेनानर्च अर्चया
मास न स्पर्शः चकारेण सर्वज्ञो कार्यः समुच्चीयते रूपकालंकारः गुणरीतिः पूर्वोक्ता ८४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. इतीति जिष्णुर्जयशीलः स रघुरिति दिशो जित्वा रथोद्धतेन रजः छत्रशून्येषु रघोरेकछत्रत्वादिति
१६ भावः राज्ञां मौलिषु विश्रामयन् निजां पुरीं न्यवर्त्तत निवृत्त इत्यर्थः जिष्णुरिति हेतुत्वान्नोपादा
नात् पदार्थहेतुककाव्यलिंगमलंकारः गुणो रीतिश्च पूर्ववत् ८५ सइति सरघुः सर्वस्वदक्षि

इतिजित्वादिशोजिष्णुर्न्यवर्त्तननिजांपुरीं रजोविश्रमयन्राज्ञांछत्रशून्येषु
मौलिषु ८५ सविश्वजितमारेभेयज्ञंसर्वस्वदक्षिणं आदानंहि
विसर्गायसतांवारिमुचामिव ८६ ॥

णंयज्ञंसर्वस्वदक्षिणंविश्वजितंनामयज्ञमारेभे हियस्मात् अयमर्थः सतांसत्पुरुषाणांवा
रिमुचांमेघानामिवादानंविसर्गायत्यागायभवतीत्यर्थः उपमार्थान्तरन्यासयोरंगांगीभा
वेनसंकरः माधुर्यंगुणः उपमा नागरिका रीतिः ८६ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सञ्ज्ञौतेइति काङ्गत्स्योरवु:सञ्ज्ञौतेपत्तोतेसर्विवानोसरत्वं सम्बसत्व:सनगुर्वीभि:उरक्रियाभि: प्र 204
ज्ञाभि:शमिनपराजयेनव्यलीकंउ:रवेपेषांतान् चिरविरहेणोत्कण्ठान् काङ्कठिता: प्रवरोधा:श्रे

सञ्ज्ञौतेसर्वैसत्वं:उरक्रियाभिर्गुर्वीभि:शमिनपराजयव्यलीकान् का
ज्ञत्स्य:चिरविरहोत्त्ककावरोधान्राजन्यान्सउरनिहतनयेऽनुमेने ८७

त:उरोगनाथेषेनान् राँस्रानुत्तियान्स्वउरेप्रतिनिहतनयेऽनुमेनेऽनुज्ञातवान् परिकाले
कार: प्रसादोगुरुण:कौमलारीति:लत्तणत्त्रुकानिप्रहर्षिणीछन्द:सौज्ञौगास्त्रिदशयति:
प्रहर्षिणीयमितिलत्तणात् ८७

205

र॰टी॰ ९७

नेरयति नेराज्जानोरेखाएवध्वजाम्बुकुलिशाम्बातपत्राणिध्वजाद्याकारारेखाइत्यर्थः तानिचिह्नानि यस्यतंतत्थाक्तम् प्रसादेनैवलभ्यंप्रसादलभ्यंसम्राजः सार्वभौमस्यरत्नोम्बुरणयुगम् प्रस्थानेप्रयाणसमयेयाः प्रणतयोनमस्काराम्ताभिः करणैरंगुलीषुमौलिषुया: स्त्रजोलस्या

नैरेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नंसम्राजश्चरणयुगंप्रसादलभ्यं प्रस्थानप्रणतिभिरंगुलीषुचक्रुर्मौलिस्रक्च्युतमकरंदरेणुगौरं ८८ इतिश्रीरघुवंशेमहाकाव्येकालिदासकृतौरघुदिग्विजयोनामचतुर्थः सर्गः ४

तिनाम्भम्बुनैर्मकरंदैःअथरसैरेणुभिः पराग्रैस्वगौरवर्णंचक्रुः माधुर्यंगुणः उपमानामरिकारीतिः अलंकारहृदसीपूर्वाक्तएव ८८ इतिश्रीदीक्षितभीमसेनाविरचितायांरघुवंशटीकायामलंकाररत्नावल्यांचतुर्थःसर्गः ४ ॥

९७

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इंदीवरदलश्याममिंदिरानंदकंदरं इंदारजमनंदारं वंदेहं यदुनंदनं १ तमिति विश्वजि
तिविश्वजिन्नामकेध्वरेयज्ञेयज्ञः सत्रोध्वरोयागइत्यमरः निःशेषंविश्राणितंदत्तंश्र
णदानेचुरादिः कोशानामर्थराशीनांजातंसमूहोयेनतंतथोक्तं कोशस्त्वाकुड्मले
खेद्गपिधानेर्थौघेचदिव्येयारित्यमरः जातंजनसमूहेग्रामरितिशाश्वतः एतेनकौत्सस्यान

तमध्वरेविश्वजितिक्षितीशंनिःशेषविश्राणितकोशजातं उपात्तविद्योगुरुदक्षिणा
र्थीकौत्सःप्रपेदेवरतंतुशिष्यः १

वसरप्राप्तिंसूचयति तदिति नीशेरघुंउपात्तविद्योवर
तंतोःशिष्यःकौत्सः ऋष्यंधकेत्यण् इत्येपवादः गुरुदक्षिणार्थी ग्रहकादिभ्यो
र्थोवलेनिहितान्नेनितदत्ताद्वेतिइनिः प्रश्नत्याक्षेपयूलिभावः प्रपेदेप्राप अस्मिन्सर्गेवृ
त्तमुपजाति लक्षणंतुस्यादिंद्रवज्रायदितोजगौगाउपेंद्रवज्राजतजास्ततोगौ अनंत
रोदीरितिलक्ष्मभाजौपदीयाउपजातयस्ताम्बुतिलक्षणात् १ ॥ ॥ ॥

206

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी.
१.८

सइति अनर्घशीलः अमूल्यस्वभावः असाधारणस्वभावइत्यर्थः मूल्येपूजाविधावर्घः शीलं
स्वभावेसद्वृत्तेइतिचामरः शास्त्रतो यशसाकीर्त्याप्रकाशतइतिप्रकाशः पचाद्यच् अतिथि
षुसाधुरातिथेयः पथ्यतिथिवसतीतिढञ्प्रत्ययः सरघुः हिरण्यस्यविकारोहिरण्मयं द
डिनायनादिनानिपातः वीतहिरण्मयत्वादपगतसुवर्णत्वाद्यज्ञस्यसर्वस्वदक्षिणकत्वादि-

समृन्मयेवीतहिरण्मयत्वात्पात्रेनिधायार्घ्यमनर्घशीलः
श्रुतप्रकाशंयशसाप्रकाशःप्रत्युज्जगामा
ऽतिथिमातिथेयः २

तिभावः मृन्मयेमृद्विकारेपात्रेऽर्घ्यार्थमिदमर्घ्यंपादार्घाभ्यांचेतियत् प्रत्ययः पूजा
र्थंद्रव्यंनिधायश्रुतेनशास्त्रेणप्रकाशंप्रसिद्धंक्षयते इतिश्रुतंशास्त्रावधृतयोरित्य
मरः अतिथिमभ्यागतंकौत्सं अतिथिर्नागृहागतइत्यमरः प्रत्युज्जगाम २ ।। १.८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तमिति विधिज्ञः शास्त्रोक्तप्रकारेण प्रमवाघभीरुरित्यर्थः मानधनाग्रयायी अग्रेसरोऽपयशोभीरु- 208
रित्यर्थः कृत्यवित् कार्यज्ञः आगमनप्रयोजनमवश्यप्रष्टव्यमिति कृत्यवित् विशांपतिर्मनु-
जेश्वरः द्वौ विशौ वैश्यमनुजावित्यमरः विष्टरभाजमासनगतमुपविष्टमित्यर्थः विष्टरो

तमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञस्तपोधनं मानधनाग्रयायी
विशांपतिर्विष्टरभाजमारात्कृताञ्जलिः कृत्यविदित्युवाच ॥१॥

विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनमित्यमरः वृक्षासनयोर्विष्टर इति समासः तं तपोधनं वि-
धिवत् विध्यर्हं यथाशास्त्रमित्यर्थः तदर्हमिति वतिप्रत्ययः अर्चयित्वा आरात् समी-
पे आराद्दूरसमीपयोरित्यमरः कृताञ्जलिः सन् वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ॥१॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. अप्यग्रणीरिति हेकुशाग्रबुद्धे सूक्ष्मबुद्धे कुशाग्रीयमतिः प्रोक्तः सूक्ष्मदर्शी च यः इत्यमरानितिरु
१५ न्ताघ्यः मंत्रकृतां मंत्रस्त्रष्टॄणां कर्मण्युपपदे च सुग्रान्यादिने क्विप् ऋषीणामग्रणीः श्रेष्ठः तेन
व गुरुः कुशली स्वपितेम वान् किम् अपि प्रश्ने गर्हासमुच्चयः प्रश्नसंकासंभावनास्वपीस

अप्यंग्रणीर्मंत्रकृतामृषीणांकुशाग्रबुद्धे कुशलीगुरुस्ते य
तस्त्वयात्तानमशेषमाप्तं चैतन्यमर्कादिव जीवलोकः ४

मरः यतो यस्मात् गुरोस्त्वयाप्त शेषं ज्ञानं लोकेनोष्णरश्मेः सूर्याच्चैतन्यं प्रबोध इव आप्तं
स्वीकृतं यद्वा तव गुरुः मन्त्रतत्वाज्ञाः प्राप्तवान् यथा प्राप्यत्
इति स्वालिडि.रूपं ४ ॥ ॥

209

कायेनेति कायेनोपवासादिकृच्छ्रचांद्रायणादिना वाचो वेदपाठेन मनसा गायत्रीजपादिवा वि
कारणेन वासव सेऽहं धैर्यविलुप्तनीभनि वासवधैर्यविलोपिस्वपदापहरणशंकाजनकमित्यर्थः 210

कायेन वा वा मनसा च शश्वद्यद्दत्त्रिलोपैर्धैर्यविलोपितनम् प्रा
पायनेन व्ययमंतरायैः कश्चिन्महर्षेत्रिविधेन पल्लत ५

यत्तपसः संभ्रमरस्तु कृत्तनमृकुर्तुकुः पुनः शम्बरमोहनामनःकृत्तनसमाह्नयमरः सेष्टनेलेचितेन
रूपवेरनेनोस्त्रिविधवाङ्मनः कायजनतनेपातरायैः विघ्नैरिदं प्राचिनास्वशेषापैर्व्ययं
नाशेनापघनेकाचित् ननीयनेकिं काचित्कामप्रवेदनेनामरः ५ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आधारेति आधारबंधप्रमुखैः आलवालनिर्माणादिभिः प्रयत्नैरुपायैः आधार आलवाले तु
बंधेऽधिकरणेऽपि चेति विश्वः सुतेभ्यो निर्गतो निर्विशेषो यस्मिन् कर्मणि तत्तथा संवर्द्धितानां श्रम
छिदां आश्रमपादपानां वाय्वादिभिः आदिशब्दाद्दावानलादिरुपप्लवो बाधा न कच्चित् नास्ति
किम् ६ क्रियेति क्रियानिमित्तेष्वपि अनुष्ठानसाधनेष्वपि कुशेषु मुनिभिर्वत्सलत्वात् मृगा हे

आधारबंधप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्द्धितानां सुतनिर्विशेषं कच्चिन्न वाय्वादिरुपप्लवो
वः श्रमच्छिदामाश्रमपादपानां ६ क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सलत्वादभग्नकामा मुनि
भिः कुशेषु तदंकशय्याच्युतनाभिनाला कच्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः ७

हादभग्नकामा अभग्नेच्छा तेषां मुनीनामंकमेव शय्या तत्र च्युतानि नाभिनालानि य
स्याः सा तनयोक्ता नालो नालमथास्त्रियामित्यमरः मृगीणां प्रसूतिः संततिः संततिरनघा
ऽव्यसना कच्चित् अनघापन्निर्गतो किमित्यर्थः इत्येतौ व्यसनेष्वघमिति यादवः नेष्ठ्यालभं
याहश्रमके एवधारयेत् ७ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निर्वर्त्यन्ते इति येस्तीर्थजलै र्नियमाभिषेको नित्यस्नानादि निर्वर्त्यते तेनिष्पाद्यन्ते येभ्यो जलेभ्य उद्धृत्ये
ति शेषः पितॄणामग्निष्वात्तादीनां निवापो जलत्यपस्तर्पणं जलत्ययः पितृदाने निवापः स्यात् निर्व
र्त्यन्ते उञ्छानां धूर्कोर्णो हूतधान्यानां षष्ठैः षष्ठभागैः पालकत्वाद्राजग्राह्यैरेकैस्तानि सैकता
नि उञ्छितानि येषां तानि नैयाकानि वाउष्माकतानि तीर्थजलानि शिवानि भद्राणि काद्वि द

निर्वर्त्यन्ते यैर्नियमाभिषेको येभ्यो निवापो जलत्ययः पितॄणां ता
न्युञ्छषष्ठांकितसैकतानि शिवानि वस्तीर्थजलानि काद्वेतु ८

नुस्सवानि किमित्यर्थः उञ्छो धान्यांशस्यादाने कणिशशोर्जनं शिलमिति यादवः षष्ठोंऽशो माभि
चेति षष्ठशब्दाद्भागार्थे प्रज्ञ अन्नप्रत्ययः पूरणार्थत्वात् पूरणगुणेत्यादिना षष्ठी समासनिषे
धः यद्वा सितत्वप्रमाणत्वादीति निर्देशस्य सामान्यापेक्षत्वात् पूरणगुणेति निषेधा
नित्यः सिकता येषु सन्तीति सैकतानि सिकताशर्कराभ्यां चेति अण्प्रत्ययः ८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. १११ नीवारेति कालेषु योग्यकालेषु उपपन्नानामागतानां प्रातिथीनां कल्पिता: भागाः यस्य तत्
तथोक्तम् वने संभवेत् वन्यशरीरस्थितेर्जीवनस्य साधनं वायुष्माकं पर्यानपूर्तिपाकः फलं यो
ममितियावत् नीवारपाकादि इत्यादिशब्दात्श्यामाकादिसंग्रहः जनपदेभ्य आगतेर्जीन

नीवारपाकादिकडंगरीयैरामृश्यते जानपदैर्न कश्चित्
कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागं वन्यं शरीरस्थितिसाधनं वः ॥ ५ ॥

पदैः नगरात् आगतैः जनैः कडंगं डेषु सम्हीतीति कडंगरीयाः कडंगरो बुसेत्की वेधा
मत्वविज्ञमानत् तथरूपमरः कडंगरं दोत्तिणन्छवेतिछ्न्नमयः नैर्गौम्हृष्टवाटिमिनी
मृश्यते कश्चित् नान्मृश्यते किंभवत्येते किमित्यर्थः ५ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ब्रवीति किंच त्वं प्रसन्नेन संतुष्टेन तेन महर्षिणा सम्यग्विनीय शिक्षयित्वा विद्यामुपदिश्येत्यर्थः गृ
हाय गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुं क्रियार्थोपपदेत्यादिना चतुर्थी अनुमतोऽपि अनुज्ञातः किं द्वितीयस्मात्तेन 214
वक्ष्यमाणानुपकारक्षममशांक्य तमेशांके हेतौ निषिद्धिमतमरः द्वितीयमाश्रमं गार्हस्थ्यं ते

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं सम्यग्विनीयानुमतो गृहाय कालो ह्ययं
संक्रमितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते १

क्रमितुं प्राप्तुमयं कालो हि विद्याग्रहणानन्तरं यौवनत्वेति भावः कालः समयवेलास्विति
त्यमरः सर्वोपकारक्षममित्यत्र मनुः यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जंतवः वर्त्तन्ते गृ
हिणस्तद्वदाश्रित्येतर आश्रमा इति १ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

.टी. ११२ ज्ञात्वत्रस्त्रविधायागमनप्रश्नविकल्पं राह नवेति ब्रूहीतः इत्यत्र सप्तका शस्यप्रईश्वरं
तायामितिशतत्वतस[illegible]यः नत्वाभिगमेनागमनमात्रेण मेमनोनत्वं नन्वहं किंतु नियोग
क्रियया याच्ञाकरणेनात्वकंसोत्वकंठ नन्वरेशसितेनासक्का विष्णुर्योग्यकमस्तु नत्वकर

न वाऽऽह ते नाभिगमेन तृप्तं मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे
स्वयं त्वधीशासितुरात्मना वा प्राप्तोऽसि संभावयितुं वनान्मां ॥

समरः शक्तिनो नत्त्वकाम्यो नत्तीया चेति सप्तम्यर्थे तृतीया शासितुर्गुरोराज्ञयापि स्वा
ज्ञया वा आत्मनात्वनो वा शकुन्तादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया मां संभावयि
तुं वनात् प्राप्तोऽसि गुरोरर्थे स्वार्थे वागमनमित्यर्थः ॥ ११ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इतीति अर्घ्यपात्रेण मृण्मयेनानुमितो व्ययः सर्वस्वत्यागो यस्य तस्य रघोरित्थंप्रकारामुदारां
औदार्ययुक्तामपि गां वाचमनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे इत्येवंरूपां स्वगैषपक्षवागवज्ञादिरूने
वृत्तिभूतलेलसहृष्टपात्रेपोपसिगौरिन्धमरः निशम्य श्रुत्वा वरतन्तुशिष्यः कौत्सः स्वार्थो 216

इतीर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य रघोरुदारामपि गां निशम्य
स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशस्तमित्यवोचद्वरतन्तुशिष्यः १२

पपत्तिं स्वकार्यसिद्धिं प्रति दुर्बलाशः सन् मृन्मयपात्रदर्शनात् शिथिलमनोरथः सन् तं
रघुमिति वक्ष्यमाणप्रकारेणावोचत् १२ राम ॥ रा
म ॥

टी॰ ११

सर्वज्ञेति हे राजन् सर्वज्ञ नोऽस्माकं वार्त्तं स्वास्थ्यमवेहि वार्त्तं वल्यमारोग्ये चेत्यमरः वार्त्तेति पाठ
वमारोग्यं मंन्वा स्वास्थ्यमनामयमिति पादद्वयस्य न चैतद्दुष्करमित्याह नाथेति त्वयि
नाथे स्वरक्षति प्रजानामशुभं दुःखं कुतः तथाहि सूर्येति रक्षस्यति सूर्ये इत्यादिना सू
र्येण तपति सति प्रकाशमाने सति तमिस्रा तमस्ततिः तमिस्रा तिमिरं रोगे तमिस्रा तमस्त

सर्वज्ञ नो वार्त्तमवेहि राजन् नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानां
सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥१२

ते कुतः पक्षे निशायां चेति विश्वः तमिस्रमिति पाठे तमिस्रं तिमिरे तमः इत्यमरः लोक
स्य जनस्य लोकस्तु भुवने जने इत्यमरः दृष्टेरावरणाय आवरणं कर्त्तुं कथं कल्पेत दृष्टिमावृ
णोतीत्यर्थः लपेरलमर्थत्वात् तद्योगेन नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी अलमिति पर्याप्त्यर्थ
ग्रहणमिति भगवान् भाष्यकारः सम्पद्येत कल्पेत समर्थः स्यात् क्लृपेः सम्पद्यमाने च चतुर्थीति व

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तदाईनकृताहिनानइकंनत्र्वित्रे हलतस्ताह भक्तिरिति प्रतीक्ष्येषु पूज्यः प्रतीक्ष्यस्तत्समरः भक्तिर
नुरागविशेषः तेन कुलोचिता कुलेभ्य आगता पूर्वेभ्यश्चागतेत्याद्यमिति यादवः हे महाभाग
सार्वभौम तया भक्त्या पूर्वान् अतिशेषे ऽतिवर्तसे किन्तु सर्वत्र वर्तनचनार्थिकर्थं वेदाविद्व
द्वहश्रुपसेऽतश्चाह व्यतीतेति अहं व्यतीतकालोऽतिक्रान्तकालः सन् अर्थिभावात्त्वामभ्युपे
तः इति मे विषादः १४ शरीरेति हे नरेन्द्र तीर्थे सत्पात्रे प्रतिपादितर्द्धिर्येन सतस्तथोक्तः तीर्थे

भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते पूर्वान्महाभाग तयातिशेषे व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपे
तस्त्वामर्थिभावादिति मे विषादः १४ शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपा
दितर्द्धिः आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिस्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः १५

मेत्रिवर्तिनि विप्रः योनौ तुलावतारे चतुर्मन्त्रघण्टादशास्त्रपि उपप
आश्वावधेरत्तेत्रोपाध्याय ... शरीरमात्रेण तिष्ठन् आरण्यकास्त्वारण्य
तेषेतत्पात्रे नीयसाहृश्यं तेषपीति हलायुधः ... आरण्यकान्नतुष्यर्त्तिवत्स्वत्त्यः तेनोपात्तफलमेवप्रसू
भवाग्मतुष्पाः मुनिप्रमुखाः आरण्या ... नेरुपात्तफलमेवप्रसू
निर्यसम्मः स्तम्बेन काण्डेनावशिष्टः प्रकृष्यादितान्ती यानीवार इवाभासि शोभसे १५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र·टी·
११७

स्थान इति भवानेकनराधिपः सन् सार्वभौमः सन् मलजं पत्तजं न विद्यते किंचन यस्येत्यकिं
चनः मयूरव्यंसकादित्वात्तत्पुरुषसमासः तस्य भावस्तत्त्वं निर्धनत्वमनाक्षिप्र कटय
ति स्थाने युक्तेहेसमप्रति स्थान इत्यमरः तथाहि सुरैरैर्देवैः पर्यायेण पीतस्य हिमांशोः कला

स्थानेभवानेकनराधिपः सन्नकिंचनत्वंमलजंव्यनक्ति प
र्यायपीतस्यसुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरोहिवृद्धेः १९
स

तयोर्वृद्धेरुपचयात् श्लाघ्यतरो हि वरः खलु न निस्वा शोभन्ते गलितविभवास्त्वार्थिषु
नराः इति भावः अत्र कामंदकः धर्मार्थे तीक्ष्णकोशस्य हीयमानस्यपि शोभनेसुरैः पीता
वशेषस्य कृष्णपक्षविधोरिवेति १९ ॥

११४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तदिति ततस्तस्मात्तावदनन्यकार्यो यावत्तावद्वृत्तसाकस्येवधोमानेवधारेणो इतिविश्वः श्रयो
जनानुररहितोहमनमते वदान्यान्तराकुर्वे गुर्वर्थं ग्रहधनमाहर्तुंभजयेत पतिष्ये उद्योहे
नेतुम्भस्वस्ति शुभमस्तु नमस्वलीतासदिनाचतुर्थी तयाहि चातकोपिधरणीपतितं
तोयचातकोनातृषाकरमिति हेतोः अनन्यगतिगोपीत्यर्थः निर्गलितोऽम्बुगर्भो

तदन्यतस्तावदनन्यकार्यो गुर्वर्थमाहर्तुमहं यतिष्ये स्वस्त्यस्तु ते निर्गलिताम्बु
ता गर्भं शरद्घनं नार्दति चातकोऽपि १७ एतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं शिष्यं महर्षेर्नृ
पतिर्निषिध्य किं वस्तु विद्वन्गुरवे प्रदेयं त्वया कियद्वेति तमन्वयुङ्क्त १८

यस्य ते शरद्घनं शरन्मेघं नार्दति न याचते अर्द गतौ याचने चेति धातुः याचनार्थे ऽर्दे
नमिति यादवः १८ एतावदिति एतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं प्रतियातुं कामो यस्य तं प्रतियातुकामं
तुंकाममनसोरपीति मल्लोपः महर्षेर्वरतन्तोः शिष्यं कौत्सं नृपतिः निषिध्य निवार्य हे
विद्वन् त्वया गुरवे प्रदेयं वस्तु किं किमात्मकं कियत् किंपरिमाणकं वा इमं वकौ
त् सम्प्रत्यन्वयुङ्क्त अपृच्छत् प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा चेत्यमरः १८ ॥

२५३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२२१

२॰ टी॰
२२५

ततइति ततोयथाव्रुयथाहँश्रद्धोयैर्वाति: विहिताध्वरायविधिवदनुष्ठितयज्ञायसदाचारा
यतस्यैः स्नयावेशविवर्जितायगर्वाभिनिवेशसन्यायानुहृतायेत्यर्थः वर्णानांब्राह्मण
दीनामाश्रमाणांब्रह्मचर्यादीनांचनेषांषत्रेवनियामकाय वर्णाश्रमोह्यपाहद्यङसम
र: ब्रह्मचारीगृहस्थोवानप्रस्थोभिक्षुचतुष्टये आश्रमोत्त्वोऽत्पमरः सर्वकार्यनिर्वाहका

या ततोयैवहिहिताध्वरायत स्मैस्नयावेशविवर्जिताय वर्णाश्रमाणांत्रष्वेसर्वर्णी
विचन्नणः ब्रह्मतनमोचचते १८ समाप्तविधेनमयामहर्षिविज्ञापितोभूर्गुरुदिति
एणायैसमैविरायासवल्तिनोपचारानांभक्तिमेवागमणयेत्त्वरलान्‌ २.

वि येत्यर्थः तस्मैरद्वैवचन्नणः कुशलः विद्वानवशीब्रह्मचारीवर्णिनोब्रसचारिणइसम
र: वर्णाद्गृहवारिणांतिशेनिश्रमयः सर्कोतसत्रहतुनंप्रकृतमोचचचत्रिनपाल्यानवाम
समोवन्‍ति समाप्तविधेनमयामहर्षिगुरुरितिएणयेदाति एणस्त्रीकायांश्वेविज्ञापितोऽस्म
न सगुरुस्त्वैरायैसवल्तिनोपचारानांडुक्करामेभक्तिमेवपुरलान्‌ अथममेगणयत
संस्थानवान्‌ मनसैवतुष्टः किंदतिएणयेमत्नुकवानित्यर्थः अथवाशक्तिमेवतांदातिएणम

म२

निर्बंधेति निर्बंधेन प्रार्थनातिशयेन संज्ञानरूपा संज्ञानबोधेन गुरुहणार्थं कार्श्यं प्रर्थं दाति त्वं 222
प्रचिंतयित्वा शिवचार्यं प्रहं वितस्य सर्वपस्य चतसो दशकोटीश्च चतुर्दशकोटीमं मया संग्रा
हरानयेति विद्यापरिसंख्या पाविद्यासंख्यानुसारेणैवाक्तः अत्र मंत्रः अंगानि वेदश्चत्वा

निर्बंधसंज्ञानरूपार्थं कार्श्यमेंचिंतयित्वा गुरुणोक्तं त्वं नः विज्ञस्य विद्यापरिसंख्या
यामि कोटीश्चतस्रो दशचाहरेति ॥ सोऽहं सपर्याविधिभाजं मनामवेते प्रभुशाहदेश नेन
वे प्रभुनाहं संप्रतिनोपरोद्धुं मल्पेन रत्नोद्भुतनिष्क्रयस्य ॥

दे

देमीमे तानायविस्तारः
कुराणे धर्मशास्त्रं च विद्याश्चेता चतुर्दशेति ॥ सोऽहमिति सोऽहं सपर्याविधिभाजनेनाहं
पात्रेण भवेन प्रभुशाहमात्र एव शेषोय स्य तमनानिःशेव निश्चिंतेनमर्थः कृतनिष्क्रयस्य वि
द्यामूल्यस्य अल्पेन रत्नादतिमूल्यत्वात् संप्रत्युपरोद्धुं निर्बंधनाभुत्सहे ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. इत्थमिति द्विजराजकान्तिश्चन्द्रकान्तिः द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः इत्यमरः तस्मात्
२२६ सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा इति श्रुतेः एनसो निवृत्तेन्द्रियवृत्तिर्यस्य सः जगदेकनाथो रघुर्वे
दविदां वरेण श्रेष्ठेन द्विजेन कौत्सेनेत्थमावेदितः सन्नेवं कौत्सं भूयः पुनर्जगाद २३ गुर्वर्थमिति
श्रुतस्य पारं दृष्टवान् श्रुतपारदृश्वा दृशेः क्वनिप् प्रत्ययः गुरवे गुर्वर्थं गुरुदक्षिणार्थं यथा

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिरावेदितो वेदविदां वरेण एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं जगाद भू
योऽज्जगदेकनाथः २३ गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वा रघोः सकाशादनवाप्य कामं ग
तो वदान्यान्तरमित्ययं मे मा भूत्परीवादनवावतारः २४

तथार्थी च याचकः विशेषणमहिम्ना प्राप्तस्याप्रत्याख्येयत्वमाह रघोः सकाशात्कामं मनोर
थमनवाप्य प्राप्य वदान्यान्तरं दात्रन्तरं गतः स्थूललक्ष्यदानशौण्डवदान्य इत्यमरः इत्येवंरूपे
ण परीवादस्यानवो नूतनोऽवतारः आविर्भावो मे मा भूत् सा तु रघोरित्तिस्य नामग्रहण
सम्भावितत्वद्योतनार्थं तथा च सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यत इति भावः २४ २२६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तरति सन्तं महिते हृत्निनेत्र शालेत्र सिद्धेम रीपेऽग्र गारे नाग्रि पालापोवृतयोः अग्निरिव वसनहिश।
लिङ्गहिनी लिवाः हानिद्रिन्नानि सर्वागासन्वेत्ति वरूथीहि वक्रब्रीरोनेसयोपैदतिङ्वप्रसपः सो 224
ढमर्हसि हेमर्हन्मान्मनदनवप्रपोजनेसाधापितृणावघतेयनिष्ठ यावत् गुरानिपानेयोर्हन्डि

सन्तं प्रशान्तं महितेम हीधे वसन्तं नुतयोगि तिर्वाग्नगारे हिन्नाल्पं ध्यान्तं दिसिसो ढमर्हन्नपा
वयनेसाधयितेत्वदर्थं २५ तयेति तत्सोविनय प्रणीतः प्रत्यग्रहीतो गिरिमेग्रजन्मा जगा
गामोजसा रोरघु रेव्यवे वस्तु निष्कर्मर्थं चकमे कुबेरात् २६

तिभविष्यर्देथेलर २५ तयेति प्रग्रज न्मा ब्राह्मणः प्रणीतः सन् तस्य रघोर्विनयेप्रमोवसेगारंप्रत
प्रत्यग्रहीत्वानि नामोसे विदायत् तमगरत्समरः नागिरमिति केचिन्नपठंति तयेति प्रत्यग्रहीत् स
रघुरपि गामभूमिं ग्नात्नसारोगरहीतधनो निम्नं वैश्रवणं कुबेरादर्थं निष्क्रमार्हं तं चकमे ऽययेष २६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वसिष्ठेति वसिष्ठस्य घनमंत्रेणोक्षणं अभिमंत्र्य सेक्षणं तज्जन्यप्रभावात् समर्थाद्धेतोः उदन्वदाका
शमहीधरेषु उदन्वान् समुद्रः आकाशं महीधरेषु वा मरुत्सखस्य मरुतः सखा इति तत्पुरुषः ब
हुव्रीहौ समासान्ताभावात् ततो वायुसहायस्येति अपते वारीणां वाहको बलाहकः पृषोद
रादित्वात्साधुः न स्येव मेघस्येव तद्रथस्य गतिः संचारो न विजघ्ने न विहता हि २७ अथेति अ

वसिष्ठमंत्रोक्षणजात्प्रभावादुदन्वदाकाशमहीधरेषु मरुत्सखस्येव बलाहक
स्य गतिर्विजघ्ने न हि तद्रथस्य २७ अथाधिशिश्ये प्रयतः प्रदोषे रथं रघुः कल्पितशस्त्र
गर्भम् सामन्तसंभावनयैव धीरः कैलासनाथं तरसा जिगीषुः २८

अथ प्रदोषे रजनीमुखे तत् काले यानाधिरोहणविधानात् प्रयतो धीरो रघुः सामन्ताद्भवः सामंतो
राजमित्रे संभावनयैव कैलासनाथं कुबेरं तरसा बलेन जिगीषुर्जेतुमिच्छुः सन् कल्पितानि
सज्जितानि अस्त्राणि गर्भे यस्य तं रथमधिशिश्ये रथे शयितवानित्यर्थः अधिशीङ् स्थासां कर्म

प्रातरिति प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै रघवे कोशागारे नियुक्ता अधिकृता भांडागारिकाः सविस्मयाः
सन्तः कोशगृहस्य मध्ये नभस्तो नभसः पंचम्यास्तसिल्प्रत्ययः पतितां हिरण्मयीं दाण्डिनायनेत्यादि
नानिपातनात् साधुः वृष्टिं शशंसुः कथयामासुः २९ तमिति भूपतिः रघुः अभियास्यमानात् अ

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै सविस्मयाः कोशगृहे नियुक्ताः हिरण्मयीं कोशगृह
स्य मध्ये वृष्टिं शशंसुः पतितां नभस्तः २९ तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं लब्धं कुबेरादभिया
स्यमानात् दिदेश कौत्साय समस्तमेव पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नं ३०

भियास्यमानात् कुबेराल्लब्धं वज्रेण कुलिशेन भिन्नं सुमेरोः पादं प्रत्यन्तपर्वतमिव स्थितं पा
दाः प्रत्यन्तपर्वताः इत्यमरः शृंगे सुमेरोरिति निकृष्टपाठः तं भासुरं भ्राजमानमिति घुरच् हे
मराशिं समस्तं कृत्स्नमेव कौत्साय दिदेश ददौ न तु चतुर्दशकोटिमात्रमित्येवकारार्थः ३०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. ११८ जनस्येति तावर्थिदातारौ द्वावपि साकेतनिवासिनः अयोध्यावासिनः साकेतः स्यादयोध्या. यो
कोशलानंदिनी चेति यादवः जनस्याभिनंद्यसत्त्वौ स्तुत्यव्यवसायौ अभूतां द्रव्यासुव्यव
सायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्त्वमरः द्वौ कौ गुरुप्रदेयाधिकेऽतिरिक्तद्रव्ये निःस्पृहोऽर्थी अर्थि
कामादर्थिनो मनोरथादप्यधिकं प्रददातीति तथोक्तः प्रदाज्ञ इति कप्रत्ययः नृपश्च ३१ अ

जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनंद्यसत्त्वौ गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृ
होऽर्थी नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ३१ अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थं प्रजेश्वरं प्री
तमना मनीषी स्पृशन्करेणानतपूर्वकायं संप्रस्थितो वाचमुवाच कौत्सः ३२

थेति प्रप्रीतमनाः महर्षिः कौत्सः संप्रस्थितः प्रस्थास्यमानः सन् आशंसायां भूतवच्चे
ति भविष्यदर्थे क्तः उष्ट्राणां क्रमेलकानां वामीनां वडवानां शतैर्वाहितार्थं प्रापितधनं
आनतपूर्वकायं विनयनम्रमित्यर्थः प्रजेश्वरं रघुं करेण स्पृशन् सन् वाचमुवाच ३२ ११८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

किंमिति हुतेस्थिनसंस्थायेनार्जनमर्पसवर्द्धनेपालनेनतथा सत्पात्रेप्रतिपत्तिस्वराजहुतेवत्
विधमितिकाम्मेरकः नास्मिन्हुतेस्थितस्यप्रजानामधिपतेर्न्नरूपस्तुभूः कामात्तत्रतद्
त्तिकास्तायदिसतन् सहिषड्रेदत्पार्दनाक्षिप्र प्रत्रकामयप्रसवनेकिंविशेनविवमित्यर्थः
किंत्वतनवशभावामहिमात्मनर्चितनीयः येनत्वयायोरपिमनीषिनमभिलषिते इत्यानु

किमंत्रविंत्रेयदिकामस्यभूर्हुतेस्थितस्याधिपतेःप्रजानां अचिंतनीयस्तुतवप्रभा
वोमनीषितंयौरपिप्रिनेडप्या २३ आशासमस्मन्पात्तनरूकर्म तस्मिन्योसिसर्वांसोधिज वर्तते
गत्सुषसेतं शवंलभस्वान्नगुणानुरूपं भवनेतमिदूशो भवनःपितेव २४

इर्देहहिकर्मकादप्रधाने
कर्मण्यक्षः प्रधानकर्मण्यखियेलादीनाहृहिकर्मकात अप्रधानेडुल्हादीनामिते कर्तृष्व
कारणेरुतिस्यत्पात् २२ आशासमितितसर्वानिश्रेयोसिशुभानिअधिजगत्सुषसेपाप्यवनले
नवास्मत्तवनिरिकेआशास्स्याशीः साध्यआशंसनीयंतनरूलमूतंतवसिद्धमित्यर्थः
किंतु ईदृशस्तंभवनेभवनःपितेवआत्मगुणानुरूपम तस्यगुणामित्यर्थः शवंलभस्वशारीह

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इत्थमिति अग्रजन्मा ब्राह्मणः अग्रजन्मा द्विजे श्रेष्ठे भ्रातरि ब्रह्मणि स्मृत इति विश्वः इत्थं राज्ञे
प्राशिषं प्रयुज्य गुरोः सकाशं समीपं प्रतीयाय प्राप राजापि जीवलोकः जीः सम्यक् जीवः प्रा
णिनो गीष्पतावपि विश्वः अर्कादालोकं प्रकाशमिव चैतन्यमिति पाठः तस्मादाशीर्वादा
त् आशु सुतं लेभे प्राप ३५ ब्राह्मेति तस्य रघोर्देवी महिषी ब्राह्मेन स्थेदृमिसमणं ब्रह्मदेवता

इत्थं प्रयुज्याशिषमग्रजन्मा राज्ञे प्रतीयाय गुरोः सकाशं राजापि लेभे सुतमाशु
तस्मादालोकमर्कादिव जीवलोकः ३५ ब्राह्मे मुहूर्ते किल तस्य देवी कुमारकल्पं सु
षुवे कुमारं अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना तमग्रजन्मानमजं चकार ३६

केऽपि जिन्नाम के मुहूर्ते किल ईश्वरसमासे कुमारं कुमारकल्पं स्कंदसदृशे ईश्वरसमासा
वितिकल्पप्प्रत्ययः कुमारं पुत्रं सुषुवे कुमारो बालके स्कंदे इति विश्वः अतो ब्रह्ममु
हूर्तेनात् पिता रघुर्ब्रह्मण एव नाम्ना तमात्मजन्मानं पुत्रं अजमजनाम चकार अ
जो ब्रह्मो हरे कामे विधौ नागे रघौ स्तने इति विश्वः ३६ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रूपमिति ओजस्वितेजिष्टं वा ओजस्तेजसि धातूनामवष्टंभप्रकारयोः ओजोबलेदीप्तौजेति 230
विश्वः रूपं वपुः अयं रूपं नपुंसके स्वाभावाकृतिसौंदर्यं वपुष्युः न दैवं पौरुषकमेव वीर्यं सा
मर्थ्यं न दैवं नैसर्गिकं स्वभावमुन्नततत्वं देवनाहत्वेवसमर्थ्यः कुमारो बालकः प्रवर्त्तितउ

ओतं ॐ ए उ
रूपं न ह्योजस्विन दैववीर्यं न दैवं नैसर्गिकमुन्नतत्वं नकारणं
स्वाङ्गमिदं कुमारः प्रवर्तितो हीप इव प्रदीपात् ३७

नपादितोदीपः प्रदीपात् स्वोत्पादकदीपादिव स्वात् स्वकार्यात् सर्वादिभ्यो चेतनित
स्वाङ्गावो वैकल्पिकः कारणाज्जनकान्नाविभिदे भिन्नो नाव भूव सर्वात्मनानाह
ष्ठापवाभूदित्यर्थः ३७

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी.
१२०

उपात्तेति गुरुभ्यो विधिवद्यथाशास्त्रं उपात्तविद्यं लब्धयौवनसोद्भेदाविर्भावाख्येनो विशेषेण
कांतं सौम्यतमजं श्रीः साभिलाषाप्यत्रीः धीरा स्थिरा तत्राजविनास्थिरा चित्ता वरनैर्यानहार्य
मिसंस्त्वित्तमिति भूपालः कन्यापितुरिव गुरोः रघोरनुज्ञामाचकांक्ष इयेष योवराज्यार्हं
भूदित्यर्थः अनुज्ञाशब्दान् पितृपारतंत्र्यउपमासामर्थ्यात् पाणिग्रहणयोग्यताव

उपात्तविद्यं विधिवद्गुरुभ्यस्तं यौवनोद्भेदविशेषकांतं श्रीः साभिलाषापि गुरोरनु
ज्ञां धीरेव कन्या पितुराचकांक्ष ३८ अथेश्वरेण क्रथकैशिकानां स्वयंवरार्थं
स्वसुरिंदुमत्याः आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ३९ आप्तीर

अथेति ३८ अथेति अथ स्वसुर्भगिन्याः इंदुमत्याः स्वयंवरार्थं कुमारस्याजस्यानयने उत्सु
केन क्रथकैशिकानां विदर्भदेशानामीश्वरेण स्वामिना भोजेन राज्ञा आप्तो हितो दूतो
रघवे विसृष्टः प्रेषितः क्रियामात्रयोगेपि चतुर्थी आप्तग्रहणमात्रवनामर्थमिति द्योत
नार्थं ३९ ॥ ॥ ॥ ॥ १२०

तमिति अथेश्वरस्तु भोजेन श्लाघ्यसंबंधमनुवानत्वात्तद्गुणयोगात् स्पृहणीयसंबंधं विचिंत्य
पुंवदारक्रियायोग्यदशं विविंसत्वैसैन्यमेनं पुत्रं ऋद्धां समृद्धां विदर्भाधिपस्य भोजस्य राजधानीं 232

तंश्लाघ्यसंबंधमसौविचिंत्यदारक्रियायोग्यदशंचपुत्रं
प्रस्थापयामाससस्सैन्यमेनमृद्धांविदर्भाधिपराजधानीं ५.

तौ पुत्रौ प्रतिप्रस्थापयामास धीयंतेस्यामितिधानीकरणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे
ल्युट्प्रत्ययः राज्ञोधानीतिविग्रहः ५.

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उपकार्या 233

र॰टी॰ तस्येति उपकारी स्वराजयोग्येषु पट्टभवनादिषु सौधोस्त्री राजसदनं उपकारिकेत्यमरः वचन
१२१ व्याख्याने क्षीरस्वामी उपक्रियते उपकार्येति च पटमंडपादि राजस्तनर्पिति रचिताः उपचाराः स म
दनादयो येषु तेन तथोक्ताः जानपदानो जनपदेभ्य आगतानां उपपदाभिरुपायनैर्वन्या वनेभ

तस्यौपकार्यारचितोपचारा वन्येतराजानपदोपदाभिः
मार्गेनिवासामनुजेन्द्रसूनोर्बभूवुरुद्यानविहारकल्पाः ४१

वा इतरे येषां ते वन्येतराः अवन्या इत्यर्थः न बहुव्रीहाविति सर्वनामसंज्ञानिषेधः तस्य
रूपे सर्वनामसंज्ञा तु वीरैव तस्य मनुजेन्द्रसूनो राजस्य मार्गे निवासाः वासतिकाः जघना
न्याः क्रीडाः उमानानाक्रीड्यानमित्यमरः तान्येव विहाराः विहारस्थानानि तत्कल्पास्तत्
सदृशा इत्यर्थः ईषदसमाप्तौ विकल्पप्रत्ययः बभूवुः ४१ ॥ ॥ १२२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स इति विलंघिताऽध्वा अतिक्रांतमार्गः सोऽजः शीकरार्द्रैः शैत्यलेशमिश्रैः मरुद्भिर्वातैः आनर्तिताः
कंपिताः नक्तमाला यस्मिन्निवेशार्हे स्थले चिरबिल्वाख्यवृक्षभेदः चिरबिल्वो नक्तमालः

स नर्मदारोधसि शीकरार्द्रैर्मरुद्भिरानर्तितनक्तमाले निवेश
यामास विलंघिताध्वा क्लांतं रजोधूसरकेतु सैन्यं ४२

करजश्च करंजकेत्यमरः नर्मदारोधसि रेवातीरे क्लांतं श्रांतं रजोभिः धूसराः केतवो य
स्य तत्सैन्यं निवेशयामास ४२ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. १२२ प्रयेति प्रयोपरिष्टाद्दूर्ध्वं उपरु उपरिष्टाद्दिति निपातः भ्रमद्भिर्मदलोभादिति भावः भ्रमरैः प्रा
गुन्मज्जनात् एवं सूचितोऽन्तःसलिले प्रवेशो यस्य निर्धौतदानेन क्षालितमदेऽतरा
वामले गंडभित्ती यस्य सतथोक्तः दानेन गजमदे त्यागे इति शाश्वतः निर्धौत दानावासौ अ
मलगंडभित्ती पश्च प्रशस्तौ गंडौ गंडभित्ती प्रशंसावचनैश्चेति समासः भित्ति शब्दः प्रशस्ता

प्रयोऽपरिष्टाद्भ्रमरैर्भ्रमद्भिः प्राक्सूचितोऽन्तःसलिलप्रवेशः
निर्धौतदानामलगंडभित्तिर्वन्यःसरितोगज
उन्ममज्ज ४३

र्थः तथागतस्त्वमहोदये मतल्लिकोसिध्यासु प्रकांडउत्थलभित्तयइति भित्तिः प्र
वेशोवास्थितिः ऊअप्रदेशोपीतिविश्वः निर्धौतदानेनामलोगंडभित्तीयस्योनितवान्वन्यःगजः
सरितोनर्मदायाः सकाशात्पंचम्यास्तसिल्प्रत्ययः उन्ममज्जउत्थितः ४३ ॥ ॥ १२२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निःशेषेति किंलक्षणेन गजः निःशेषं विक्षालितधातुनापि धौतेन गैरिकादिनापि नीलाभि
रूर्ध्वरेखाभिर्लक्षणाविधानेन नीलाभिः शबलेन कर्बुरेण चित्रेण किर्मीरकल्माषशबलैताश्च क शा 236
र्बुरे इत्यमरः अश्मभिः पाषाणैः विकुण्ठितेन अकुण्ठीकृतेन कुण्ठीकृतेन दन्तद्वयेन ऋक्षवान्ना

निःशेषविक्षालितधातुनापि वप्रक्रियामृक्षवतस्तटेषु
नीलोर्ध्वरेखाशबलेन शंसन्दन्तद्वयेनाश्मविकुण्ठितेन ४४

मकस्य गिरेः पर्वतस्य तटेषु वप्रक्रियां वप्रक्रीडामुत्खातकेलिमित्यर्थः उत्खात
केलिः शृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते इति शाश्वतः शंसन् कथयन् सूचयन्नित्यर्थः
४४ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. १२३ संहारेति संहारविक्षेपयोः संकोचनप्रसारणयोः लघुक्रियेणातिव्यापारेण लघ्वाति
प्रमरं डुलमित्यमरः हस्तेन शुण्डादण्डेन हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात्करेभकरयोरपीति विश्वः स
शब्दं सघोषं बृहतस्तरंगान् भिंदन् विदारयन् तीराभिमुखः स गजः वारिगजबंधनस्थानं

संहारविक्षेपलघुक्रियेण हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दं बभौ स भिंदन् बृहतस्तरं
गान्वार्यर्गलाभंग इव प्रवृत्तः ४५ शैलोपमः शैवलमंजरीणां जालानि कर्षं
न्नुरसा स पश्चात् पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्ज ४६

वारीति गजबंधनीति यादवः वार्यर्गलायाः विष्कंभस्य भंगो भंजने प्रवृत्त इव बभौ ४५
शैलेति शैलोपमः स गजः शैवलमंजरीजालानि वृंदानि उरसा कर्षन् स्नातस्तटमुत्सस
पि पूर्वं तेन गजेनोत्पीडितो नुन्नो वारिराशिर्यस्य सः सरित्
प्रवाहस्तटमुत्ससर्ज ४६ ॥ ॥ १२३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्येति तस्यैकनागस्यैकाकिनो गजस्य कपोलभित्त्योर्जलावगाहेन क्षणमात्रे शांता निर्वृता म 238
दुर्दिनश्रीर्मदवर्षलक्ष्मीर्वन्येतराणां ग्राम्याणामनेकपानां द्विपानां दर्शनेन पुनर्दिदीपे वृ
धे ४७ सप्तच्छदेति सप्तच्छदस्य वृक्षविशेषस्य क्षीरवत् कटुः सुरभिः प्रवाहः प्रसारो यस्य तं

तस्यैकनागस्य कपोलभित्त्योर्जलावगाहक्षणमात्रशांता वन्येतरानेकपदर्शने
न पुनर्दिदीपे मददुर्दिनश्रीः ४७ सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाहमसह्यमाघ्राय मदं तदी
यम् विलंघिताधोरणतीव्रयत्नाः सेनागजेंद्रा विमुखा बभूवुः ४८

कटुतिक्तकषायास्तु सौरभ्येनेप्रकीर्तिताः असह्यं तदीयं मदमाघ्राय सेनागजेंद्राः विलंघिताः ति
रस्कृताः आधोरणानां हस्तिपकानां तीव्रो महान् यत्नो यैस्ते तथोक्ताः संतः आधोरणा
हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिन इत्यमरः विमुखाः पराङ्मुखा बभूवुः ४८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सइति छिन्नाबंधा येस्तेछिन्नबंधाः द्रुताः पलायिताः युगं वहंतीति युग्या वाहाः यस्मिन्सः स
चासौ शून्यश्च तं भग्नाः अक्षाः रथावयवाः दारुविशेषाः अक्षोरथस्यावयवे पाशके ध्यक्षमिंद्रि
यमिति शाश्वतः भग्नाक्षा अत एव पर्यस्ताः रथाः यस्मिंस्तं रामाणां स्त्रीणां परित्राणे संरक्षणे वि
हस्ताः व्याकुलाः विहस्तो व्याकुलौ समावित्यमरः योधा यस्मिंस्तं सेनानिवेशं शिबि

संछिन्नबंधद्रुतयुग्यशून्यं भग्नाक्षपर्यस्तरथं क्षणेन रामापरित्राणविहस्तयोधं से
नानिवेशं तुमुलं चकार ४९ तमापतंतं नृपतेरवध्यो वन्यः करीति श्रुतवान्कुमा
रः निवर्तयिष्यन्विशिखेन कुंभे जघान नात्यायतकृष्टचापः ५०

रं क्षणेन तुमुलं संकु
लं चकार ४९ तमिति नृपतेः राज्ञः वन्यः करी अवध्य इति श्रुतवान् शास्त्रात् ज्ञातवान् कु
मारः आपतंतमभियांतं गजं निवर्तयिष्यन् न तु प्रहरिष्यन् अत एव नात्यायतं नाति
दीर्घं नमनमशानुरूपस्य तस्य पेत्तिसमानः कृष्टः शार्ङ्गः उपदा कृष्टचापः सन् विशिखेन बाणेन
कुंभे जघान अत्र वाग्भटः लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्यात् इभो हि श्रीरूपः करिण इति

सगुनि सगजोविद्रुमात्रः ताडितमात्रः किलननुप्रहृतः तथापि नागरूपेण गजशरीरमुत्
सृज्य तेन नहतोतेन नवोस्मितेः नहि स्मितेः सैन्यैर्दृष्टः सन् स्फुरत्प्रभामंडलस्य मध्यवर्ति 240
कांतमनोहरं व्योमचरवपुः प्रपेदे प्राप ५१ मयूखैः मयूखप्रभावोपनतैः त्रापैः कल्पद्रु

स विद्रुमात्रः किल नागरूपमुत्सृज्य तद्विस्मितसैन्यदृष्टः स्फुरत्प्रभामंडलमध्यव
र्ति कान्तं वपुर्व्योमचरं प्रपेदे ५१ ततः प्रभावोपनतैः कुमारं कल्पद्रुमोत्थैरवकी
र्य पुष्पैः उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः संवर्द्धितोरस्थलतारहारः ५२

मोत्थैः कल्पवृक्षोत्पन्नैः पुष्पैः कुमारमजमवकीर्य अभिवृष्य दशनप्रभाभिः दंतकांतिभिः
संवर्द्धिताउरस्थलोपरि तारहाराः स्थूलमुक्ताहारो येन सः वाचोऽस्य संतीति वाग्मी वक्ता
वाचोग्मिनिप्रत्ययः सगुह्यक उवाच ५२ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी.
२२५

मतंगेति अवलेपमूलात् गर्वहेतुकात् अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेपि चेति विश्वः मतं
गस्य मुनेः शापात् मतंगजत्वं गजत्वं प्राप्तवानस्मि मां प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य प्रियदर्शना
ख्यस्य गंधर्वपतेः गंधर्वराजस्य तनूजं स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूरित्यमरः प्रियंवदं प्रियंवदाख्य
अवेहि जानीहि प्रियं वदतीति प्रियंवदः प्रियवशे वदः खजिति खच् प्रत्ययः ५३ स चेति

मतंगशापादवलेपमूलादवाप्तवानस्मि मतंगजत्वं अवेहि गंधर्वपतेस्तनूजं प्रि
यंवदं मां प्रियदर्शनस्य ५३ स चानुनीतः प्रणतेन पश्चान्मया महर्षिर्मृदुताम
ऽगच्छत् उष्णत्वमग्न्यातपसंप्रयोगाच्छैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य ५४

स महर्षिश्च प्रणतेन मया अनुनीतः सन् पश्चात् मृदुतां शांतिम् अगच्छत् जलस्य उष्णत्व
मग्न्यातपस्य वा संयोगात् संपर्कात् अतएव प्रकृत्यां तत्स्वतः प्राप्तं शैत्यं हि सा प्रकृतिः स्वभावः वि
धेयप्राधान्यात् सेति स्त्रीलिंगता निर्देशः महर्षेरपि प्रणतेरेव स्व
भावो न क्रोध इत्यर्थः ५४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हो

इक्ष्वाकिति इक्ष्वाकुवंशप्रभवो यस्य सोऽजः यदा ते कुंभमयो मुखेन लौग्रेण शरेण भेत्स्यति वि
दारयिष्यति तदा स्वेन वपुषा महिम्ना उन्नतेन संयोक्ष्यसे संगच्छसे इति तपोनिधिर्मामवोचत् ५५ सं 242
मोचित इति चिरप्रार्थितं दर्शनं यस्य तेन सत्त्ववता बलवता त्वयाहं शापात् संमोचितः

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो यदा ते भेत्स्यत्यजः कुंभमयो मुखेन संयोक्ष्यसे स्वेन वपुर्महिम्ना
तदेत्यवोचत्स तपोनिधिर्मां ५५ संमोचितः सत्त्ववता त्वयाहं शापाच्चिरप्रार्थितदर्श
नेन प्रतिप्रियं चेद्भवतो न कुर्यां वृथा हि मे स्यात्स्वपदोपलब्धिः ५६

मोचितः प्रापितः भवतः प्रतिप्रियं प्रत्युपकारं न कुर्यां चेत् मे स्वपदोपलब्धिः स्वस्थानप्राप्तिः पदं
व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुष्विति अमरः वृथा स्या तदुक्तं प्रत्युपकर्तुमशक्तस्य जीविता
न मरणं वरमिति ५६ ॥ ते ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

संमोहनमिति हे सखे स्वविशादेन समग्राणानोज्ञापयोक्तम् अस्मागसहनीवंधुः सदेवानु
र.टी. मतः स हत एकाकिं यमे वल्मिवं समप्राणः स्वत्वामित्त इति प्रयोगासंहारयोः विभक्तमंत्रं गंध
१२६ र्वे वताके संमोहयने अनेनेति संमोहनं नाम माहं अस्मादत्त स्वग्रहाण यतो ज्ञात प्रयोक्तुरत्व

प्रस्वापनं नाम सखे मम ॥ त्वं प्रयोगसंहारविभक्तमंत्रं गांधर्वमाँ दत्स्व यतः प्रयोक्तुर्न
चारिहिंसा विजयश्च हस्ते ५७ अलं ह्रिया मां प्रति यन्मुहूर्त्तं दयापरो भूः प्रहरन्नपि त्वं त
स्मादुपच्छंदयति प्रयोज्यं मयि त्वया न प्रतिषेधरौक्ष्यं ५८ ॥

योगिनोऽरिहिंसा न च विजयश्च हस्ते हस्तमतो विजयो भवतीत्यर्थः ५७ वयलज्जितः क
श्चास्त्रग्रहणपरः स्यामिति चेत्तत्राह अलमिति किंच मां प्रतिक्रियाप्रहारानिमित्तया लज्जया
लज्जितः यद्यहेतोऽलं मां प्रहरन्नपि त्वं तु मुहूर्त्तं दयापरः कृपालुरभूः तस्मादुपच्छंदयति प्रार्थय
मानेमयि त्वया प्रतिषेधः परिहारः स एव रौक्ष्यं पारुष्यं तन्न प्रयोज्यं न कर्त्तव्यं ५८ १२६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तयेति नासोमस्त्रुइस्नूवनृसोमः सोमग्रोषधिर्विइयोरितिशाम्बतः श्रुरुषश्रेष्ठनृस्तर्थः उपमिनस 244
माते: सुविदस्तहे:सोऽजः तयेतिसोमउद्भवाप्रसाः सोमोद्भवायाः सरितोनर्मदायाः रेवान्तन
मदासोमोद्भवामेकलकन्यकाइत्यमरः पवित्रपयःउपस्पृश्यपीत्वाग्राचम्येत्यर्थः उन्मुख:
सन्निरगृहीतशापान्निर्वर्जितशापानसुनिग्रहशापाउत्कृतोदिगर्थः तस्मात्प्रियंवदात्सस्मत्र

तयैत्सौपस्पृश्यपयःपवित्रंसोमोद्भवायाःसरितोन्तसोमः उदन्मुखः सोऽस्त्रविदंत्व
मंत्रंजग्राहतस्मान्निगृहीतशापात् ५९ एवंतयोरध्वनिदैवयोगाद्उपेयुषोःसख्यमेव
स्नेहतः एकोययौचैत्ररथप्रदेशान्सौराज्यरम्यानपरोविदर्भान् ६०

• जग्राह ५९ एवमिति एवमध्वनिमार्गेदैवयोगादैववशात्दृर्विंसहेतः अनिर्धार्येहेतुकेसख्येस
खित्वेसत्युपेयुषोः इतिपत् प्रतयपः प्राप्तयोः प्राप्तवतोस्तयोर्मध्येएकोगन्धर्वः चैत्ररथसंज्ञंवनेगा
तस्यप्रदेशान् अस्योद्यानेचैत्ररथमित्यमरः अपरोऽजः सोराज्येनराजन्वतया
रम्यान्विदर्भान् विदर्भदेशान्ययौ ६०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. तमिति नगरस्योपकंठे समीपे तस्थिवंसं तिष्ठंतमजं तस्याजस्यागमनेनारूढो गुरुः प्रहर्षो य
१२७ स्य सः कैशिकेन्द्रो विदर्भराजः प्रवृद्धोर्मिः ऊर्मिमाली समुद्रश्चंद्रमिव प्रत्युज्जगाम ६१ प्रवेश्ये
ति एनमजमग्रयायी सेवायामग्रे गच्छन् नितरां नीचैर्नम्रः पुरं प्रवेश्याकारयित्वार्पितश्रीर्माऽ

तं तस्थिवांसं नगरोपकंठे तदागमारूढगुरुप्रहर्षः प्रत्युज्जगाम क्रथ
कैशिकेंद्रश्चंद्रं प्रवृद्धोर्मिरिवोर्मिमाली ६१ प्रवेश्य चैनं पुरमग्र
यायी नीचैस्तथोपाचरदर्पितश्रीः मेने यथा तत्र जनः समे
तो वैदर्भमागंतुमजं गृहेशम् ६२

र्पितश्रीः तथा तेन प्रकारेणोपाचरत् उपचरितवान् यथा येन प्रकारेण तत्र पुरे समे
तो मिलितो जनो वैदर्भं भोजं आगंतुमागंतुकमजं गृहेशं गृहपतिं मेने ६२ १२८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नसेति रघुप्रतिनिधिः रघुतुल्यो रघुतुल्य इत्यर्थः उक्तं च दण्डिना साहश्यवाचकप्रस्ताकल्पदेशी
यदेश्यादिप्रतिनिधिप्रतिरूपिङ्गनि सोऽजः गुणैर्नैन्यूनस्तु न वड्डिः कर्नेरिक्तः नसभोजस्याधि
काले नियोगः नसेऽगुरुपर्यायाधिकेन नेत्यर्थः प्रदिष्टान्निर्दिष्टाः प्राक् द्वारस्य वेद्यां निवेशितः अवि

नसाधिकारिगुरुषैः गुणैः प्रदिष्टां प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितहेमकुम्भो रम्भोरु रघुप्रति
निधिस्सनवोपकार्यां बाल्यात्परामिवदशांमदनोऽध्युवास ६६ ॥

प्रतिष्ठः पतिः पूर्णकुम्भो
यस्यास्तां स्थापितमंगलकलशामित्यर्थः रम्भोरमणीयोनपकार्यां नूतनराजभवनं उपका
र्यो राजसद्मन्युपकारविनिन्यवदिति विश्वः मदनो बाल्यात्परां शैशवादनन्तरां दशामिवयौव
नमिवेत्यर्थः अध्युवास अधिष्ठितवान् नवोषितवानित्यर्थः उपान्वध्याङ्वस इति कर्मत्वम् ६३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. तत्रेति तत्रोपकार्यायांस्वयंवरनिमित्तंसमाहूतः सम्मेलितोराजलोकोयेनतत् कमनीयंस्पृहणी
१२८ यकन्याललामकन्याश्रेष्ठं ललामोस्त्रीललामापिप्रभानेपुरुषेध्वजे श्रेष्ठभूषासुपुंड्रेषुशृंगपुच्छाश्ववि
ह्नाश्वलिंगिभ्रष्टनियादवः लिप्सोःलब्धुमिच्छोः लभेःसनन्तादुप्रत्ययः अजस्यभावावबोधेपुरुष

तत्रस्वयंवरसमाहूतराजलोकैकन्याललामकमनीयमजस्यलिप्सोः भावावबोधे
कलुषादयितेवरात्रौनिद्राचिरेणनयनाभिमुखीबभूव ६४

स्याभिप्रायपरिज्ञानेकलुषाऽसमर्था दयितेव दयिताइवरात्रौनिद्राचिरेणनयनाभिमुखीबभूव
राजानंकामिनंचौरंप्रविशंतिप्रजागराइतिगवाः अभिमुखीशब्दोङि. स्त्री
वेनेष्टप्रतोवा ६४ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तमिति कर्णभूषणाभ्यां निर्पीडितौ पीवरौ पीनावंसौ यस्य तं शय्यायाउत्तरच्छदस्योपर्यास्तरणवस्त्रस्य
विमर्देन घर्षणेन कृशो विरलो ऽङ्गरागो यस्य तं नवाङ्गनासंगादिति भावः प्रथितप्रबोधं प्रकृष्टज्ञानेन तम् 248

तं कर्णभूषणनिपीडितपीवरांसं शय्योत्तरच्छदविमर्दकृशाङ्गरागं ॥ वैतालि
काल्ललितबंधमनोहराभिः प्राबोधयन्नुषसि वाग्भिरुदारवाचः ६५

तमजं सवयसः समानवयस्काः उदारवाचः प्रगल्भगिरः सूतात्मजा वंदिपुत्राः वैतालि
काः स्तुतिपाठः वैतालिका बोधकरा इत्यमरः वाग्भिः स्तुतिपाठैः उषसि प्रबोधयामा
सुः ६५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रात्रिरिति हे मतिमतांवर निर्धारणे षष्ठी रात्रिर्गता शय्यां मुंच विनिद्रो भवेत्यर्थः विनिद्रत्वस्य फ
र·टी· लमाह धात्रेति धात्रा ब्रह्मणा जगतो धूर्भारः धूः स्याद्यानमुखे भार इत्यमरः द्विधैव द्वयोरेवेत्यर्थः
१२९ विभक्ता ननु विभज्य स्थापिता खलु तत्र किमत आह तां धुरं एकतः एककोटौ तव पिता विनि

रात्रिर्गता मतिमतां वर मुंच शय्यां धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता या
मेकतस्तव बिभर्ति गुरुर्विनिद्रस्तस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी ॥६६॥

द्रः सन् बिभर्ति तस्याः धुरो भवान् धुरं वहतीति धुर्यः भारवाहः तस्य पदं वहनस्थानं तस्यापरं १२९
२ यद्धुर्यपदं तदवलम्बत इति ततो निद्रो भवेत्यर्थः नहि तु उभयवाह्यमेको वहतीति भावः ॥६६॥
६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ऽपि केचनानेन त्वमंगना विकृते खंडितेर्ष्याकषायितेति द्वारूपके अनपेक्षमाणा ऽविचारयंती सती ऽपे
क्षमाणेत्यर्थः लक्ष्मीर्येन चंद्रेण त्वदाननसदृशतादिति भावः विनोदयति विनोदं सुकरो
ति विनोदशब्दात्तत्करोतीति तदाचष्ट इति णिच् सादृश्यदर्शनाद्योऽपि विरहेण विनोदस्थाना
नीति भावः सचंद्रोऽपि दिगन्तलंबी पश्चिमाशागतः सन्नत्र लंगवत्संन्निन्यर्थः अत एव त्वदानन

निद्रावशेन भवताह्यनवेक्षमाणा पर्युत्सुकत्वमबला निशि खंडितेव लक्ष्मीर्वि
नोदयति येन दिगंतलंबी सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चंद्रः ६७

रुचिं विजहाति त्यजति स्वसादृश्यं परित्यजतीत्यर्थः अतो निद्रां विहायतो लक्ष्मी अनन्यशार टि
ण्यायाः परिग्रहणं इत्यर्थः अथवा निद्रावशेन भवता ऽनवेक्षमाणाऽनिरीक्ष्यमाणा कर्मणि टि
शानच् लक्ष्मीः प्रयोजककर्त्री येन चंद्रेण प्रयोज्येन पर्युत्सुकत्वेन निद्रारहितेन अङ्गलालसम टि

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र र.टी. केयमनलापहरारिक्तहिमलेकारे विनोदयति निरासयनीतिपोज्ञनाशेषेषं सर्वेवत् नाथस्त
प्रथेपाप्यतिं प्रपश्यन्निमेयतत्तुपेतं ९७ तदिति तत्तस्याहलस्मीपरिग्रहकारणाद्दनुना
१ १६० मनोज्ञेन वलास्यानेमनोज्ञेवव लुभाषितमन्यद्दितिविस्तः फणापत्तावुडुल्लिखितेन प्रग
पेदनोन्मीलनेनसद्योहेऽयिपरस्परतलाग्रसोन्नसाहर्षपग्रथिरोहतोशानुनाश्रयेना

तदेहलुनाप्रगपडुन्मिषितेनतावदस्य यः परस्परतलाग्रथिरोहतो द्वे प्रस्पन्द
मानयरुषेतरतारमंतरश्चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरं
च पद्मम् ९८

यत्लोटद्वेकेऽन्तः प्रस्पन्दमानाचलंतीपरुषेतरास्निग्धा नाराकनीनिका यस्य तत्तयो
क्तं तारकेऽक्ष्णः कनीनिकेत्यमरः तव चक्षुः अन्तः प्रचलितभ्रमरं चलद्भृ
ङ्गं च फणापडुन्मिषिते सति संहर्षेण सहर्षपलाभ इति भावः ॥ ९८ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

द्र

दृंतेऽनिति विभातवायुः प्रभातवायुः स्वाभाविकेनैसर्गिकेनेत्वमनुस्वमारुतस्यानिः श्वासपवनसौ
रभ्येताहक्सौरभ्यमिमर्थः परगुणेन मनसीपगुणेन सा क्रामिकं ज्ञाथनैमर्थः स्पृशुरोन्नमि पा
तुरिवप्राप्तजप ऊरधामीदिनिरुकारादेशः प्रनेक नो ह्न्नाएणोश्च यंशिश्यिलवुष्य

वं.त

मिलितः सेन

व नेत

दृंजज्ञ पेर्हेतिवृष्यमेनोकहानां स्त्रज्यते सरसिजैरहणांस्तुभिन्नैः स्वाभा
विकैपरगुणेनेविभातवायुः सौरभ्यमी प्सरिवेनन्तरवमारुतस्य ॥६४॥

केन

वंधनानमसवान्हेतेमसवव्वेथनमित्समरः स्तरीतिश्चादते मरुणांस्तुभिन्नै स्वरणिकिरणोहे
यिनेस्वरसिजैः कमलैः सहननरुहषेहकौनिवकुलामिति सप्तमाल कसंस्त्र्जमनेसेगच्छनेवै
वादिकानकनैरिलरू ॥६५॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. नाम्रेति नाम्रोदरेषु म्ररुत्णाम्भेन रेषु नरुपल्लवेषु पतितेन निर्धौता पाहार गुलिका मुक्तामणयः
१११ नद्दद्विशदंहिमाभः लब्धपरभागम पाल ख्यात् कर्षन या परभागो गुणेन कर्ष इति याद

नरलोंघः मौ क क भव

नाम्रोदरेषु पतितेडुमपल्लवेषु निर्धौत हारगुलिकाविशदंहिमो
भः श्रीभाति लब्धपरभागतया धरोष्ठेलीलास्मितेस
दशनार्चिविवत्वदीये नु १०
सं ललत्पतेदशन चन्द्रिकयोन्न विद्धं विम्बोष्ठ लब्धपरिभागमिवस्मितेन ते १०

वक्ष्यधरोष्ठे त्वदीये स दशनार्चिर्दन्तकान्तिसहिते लीलास्मितमिवाभाति शोभते ७०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यावदिति । प्रतापनिधिस्तेजोनिधिर्भानुर्यावन्नाक्रमते नोद्गच्छति आङ उद्गमने इत्यात्मनेपदं
भानावनुदित एवेत्यर्थः । प्रकृष्टापकृष्टे तिष्ठाक कारिसूत्रसारूप्यात्समरः । अरुणेनानूरुणा
सूरसूतोरुणोनूरुरित्यमरः । तमो निरस्तं यावद् वीरत्वयि आयोधनेषु अग्रसरतां याते स

ऽऽक्रि

यावत्प्रतापनिधिराक्रमते न भानुरह्नाय तावदरुणेन तमो निरस्तं । आयोधनाग्रसर वर्ते
तां त्वयि वीर याते किं वा रिपूंस्तव गुरुः स्वयमुच्छिनत्ति ७१

निनत्वगुरुः पिता रिपून् स्वयमु
च्छिनत्ति किं वा नोच्छिनत्त्येवेत्यर्थः । न खलु योग्यपुत्रलाभार्णस्वामिनां स्वयं व्यापार इति
भावः ॥ ७१ आयधामिति उभाभ्यां पदाभ्यां विनीताग्रणीता निङायेषां तेऽउभयपदविनीततिङ
ङाः । अत्र समासविषये उभयशब्दस्थाने उभयशब्दप्रयोग एव साधुरित्युक्तं कैयटः ; ७१

नत्रोभाङ्हतोनिमामिनिनिमग्रहणसेदेश्रयोजनेहृतिविषयेउभशहूसप्रयोगोमाभूत उभ
र.टी. पशब्दस्यैवपथास्यात् उभपउशइत्यादिभवतीतिमुख्याएउस्यानवलनाऊद्यायमानानिष्ठ
१५२ रवलानिनिगडानिकर्षेतीनिनयोक्ताः तेनवस्तेवेरमंनीतीत्तेवेरमाहुलिनः तेभकरणयो

उभौपार्श्वेन श्रायोंजहस्तुभयपत्तविनीननिडालेवेरमाउस्वरूप्रेरवलकर्षिणाल्ले येबौविभो
तिनहरणहरणरागयोगाड्विन्वाड्गैरिकनदाश्वदनकोशाः ५५

रस्मिजयोरित्यवचनस्ययेह
त्विसूवकयोरितिवक्तव्यात् उभः तेवेरमः पश्चौत्यमरः नस्तुरुषेकृतिवङ्गत्यामितिसम
स्याः त्वकशयांजहतित्यजातियेषांतेवेरमाएणदेतोकोशाइवदन्तऊडालाः नहरणह
णरागयोगात्वालाकौहरणसंयर्कोहंमोभिन्नाद्विगैरिकनटाइवनदाहूनविभोनिधात्तरकाः

५
५
ऊँ
हि
रि
हि
हि
व

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दीर्घेष्विति हे वनजात नीरजाक्षत्वं नेनीरे च वने सत्वमिति याम्बतः दीर्घेषु पटमेडपेषु निद्यमि 256
ता: वहा: वनायुदेश्याः वनायुदेशभवा: पारसीका वनायुजा इत्यमर: अमी वाहा: अ
श्वा: निद्रां विहाय पुरोगतानि लेह्यानि अग्रख्यायानि सैंधवशिलासकलानि सैंधवैंह्री

दीर्घेष्वमी नियमिताः पटमेडपेषु निद्रां विहाय वनजात वनायुदेश्याः वक्त्रोष्मणा
मलिनयंति पुरोगतानि लेह्यानि सैंधवशिलासकलानि वाहा: ७३

प्रीतशिलाशाने वै धवसिंधुजमित्यमर: वक्त्रोष्मणा मलिनयंति मलिनानि कुर्वंति उक्तं च
सिद्धयोगसंग्रहे पूर्वाह्नकाले वाहानां प्रायशाल्लवणं हितं स्थल
दाहानिवेधनं लवणं सैंधवं वरमिति ७३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२

र.टी. १३३ भवतीति म्लानः पुष्पोपहारः पुष्पस्रजां म्लानत्वादेव विरलभक्तिर्विरलैर्वचनै भवति श
दीपाश्च स्वकिरणानां परिवेषस्य मण्डलस्योद्भेदेन स्फुरणेन शून्या भवन्ति निर्लज्जका भवन्तीत

भवति विरलभक्तिर्म्लानपुष्पोपहारः स्वकिरणपरिवेषोद्भेद
शून्याः प्रदीपाः अयमपि च गिरं नस्त्वत्प्रबोधप्रयुक्तामनु
वदति शुकस्ते मञ्जुवाक्पञ्जरस्थः ७४

ध

र्थः अपि चायं ते मञ्जुवाक् मधुरवचनः पञ्जरस्थः तेन वशुकः त्वत्प्रबोधनिमित्तेन प्रयु
क्तामनुच्चरितां नोऽस्माकं गिरं वाणीं अनुवदतीत्यर्थः इत्थं प्रभातमिदं लिङ्गानि वर्तन्ते
अतः प्रबोधव्यमिति भावः ७४ मालिनी वृत्तमेतत्

2
258

इतीति स्वयंविरचितवद्भिः वंदिपुत्रैः वैतालिकैः स्तुवद्भिर्गणैः समानवयस्कया नतनाङ्ग्या सपदि विग
तनिद्रः कुमारः तल्पशय्यायामित्यमरः उज्झांचकार विससर्ज इत्यादेशः गुरुमतोनु
त्तरस्तां प्रत्ययः कथमिव मृदुपद्ममधुरं नदद्भिः राजहंसैः बोधितः सुप्रतीकाख्यासुर

इतिविरचितवाग्भिः वंदिपुत्रैः कुमारः सपदिविगतनिद्रस्तल्पमुज्झांचकार
मदपटुनिनदद्भिर्बोधितोराजहंसैः सुरगजइवगांगंसैकतंसुप्रतीकः ७५

गजः ईशानदिग्भाजः गंगायाः इदं गांगं सैकतं पुलिनमिव तोयोत्थितं तत्तत् पुलिनं मि
ते तोयोत्थितं तत्तत् पुलिनं सैकतं सिकतामयमित्यमरः सिकता शर्करा भवे चेत्यण् प्र
त्ययः सुप्रतीक ग्रहणं प्राशस्त्यः कैलासवासिनस्तस्यानिम्नगातरवि हासभवादिमत्तु

रघु॰ ५

र.टी.
२५४

अथेति अथोत्थानानंतरंअंचितानिरुचिराण्यक्षिपक्ष्माणि सोऽजः शास्त्रे दृष्टभगावतंदिवस
मुखोचितंप्रातःकालोचितंविधिमनुष्ठानं अवसाय्यसमाप्यसनेर्णेनालंकुशलैःप्रधा
नरैर्विरचितोवेषोनुरूपोयस्यसतथोक्तःसन्स्वयंवरस्थंदितानैःसमाजंराजसमूहमगात्

अथविधिमवसाय्यशास्त्रदृष्टंदिवसमुखोचितमंचिताक्षिपक्ष्मा कुशलविरचिता
नुरूपवेषःक्षितिपसमाजमगात्स्वयंवरस्थं ७६ इतिश्रीरघुवंशेमहाकाव्येकालि
दासकृतौअजस्यानवर्णनोनामपंचमःसर्गः ५ ॥

अगमत् इणोगालुङीतिगादेशःपुष्पिताग्रावृत्तमेतत् तदुक्तं अयुजिनयुगरेफतोयकारो
युजिच नजौजरगाश्चपुष्पिताग्रेति ७६ इतिश्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणश्रीमहामहोपा
ध्यायकोलचलमल्लिनाथसूरिविरचितायांसंजीविन्यांरघुवंशव्याख्यायांपंचमःसर्गः ५ १

ज्ञाद्द्वेमद्धिपादेवा कालकंठेचतुर्थ्यपि कामारिं कामनातृत्वा किंविदेवं भजाम्यहम् स
इति सोऽजस्तत्रस्थाने उपचारवत्सु राजोपचारवत्सु मंचेषु पर्यंकेषु सिंहासनस्था
न्मनोज्ञवेषान्मनोहरवेषान् वैमानिकान् विमानैश्चरंतीति ठक्प्रत्ययः मरुता

स तत्र मंचेषु मनोज्ञवेषान्सिंहासनस्थानुपचारवत्सु वै
मानिकानां मरुतामपश्यदाकृष्टलीलान्नरलोकपालान् १

ममराणां मरुतो पवनामराविसमरः स्वीकृष्टलीलान्सौभाग्यान् आकृष्टमरुल्लीला
नित्यर्थः सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः नरलोकं पालयंतीति नरलोकपालाः क
र्मण्यण्प्रत्ययः तान्नृपालानपश्यत् १ अस्मिन्सर्गे वृत्तमुपेंद्रवज्रा उपेंद्रवज्राजत

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ र.टी. १२५

रतेरिति रतेः स्मरप्रियायां च रागे च स्त्ररते स्मृतौ इति विश्वः रतेः कामप्रियायाः गृ
हीतानुनयेन सौहार्देन प्रार्थनेन गृहीतरत्यनुनयेन सोपपत्तित्वेपि गमकत्वात्स
मासः ईश्वरेण हरेण प्रत्यर्पितस्वाङ्गं काममिव स्थितं काकुत्स्थमजमालोकयतां
नृपाणां मनः इंदुमतीनिराशं निस्पृहं बभूव इंदुमती सत्यातिमेनं विहाय नो स्मान्व
रतेर्गृहीतानुनयेन कामं प्रत्यर्पितस्वाङ्गमिवेश्वरेण काकुत्स्थमालोकयतां नृ
पाणां मनो बभूवेंदुमतीनिराशं २ वैदर्भनिर्दिष्टमसौ कुमारः क्लृप्तेन सोपा
नपथेन मंचम् शिलाविभंगैर्मृगराजशावस्तुंगं नगोत्संगमिवारुरोह ३
रिष्यतीति निश्चिक्युरित्यर्थः सर्वातिशायसौंदर्यं यस्येति भावः २ वैदर्भेति असौ
कुमारो वैदर्भेण भोजेन निर्दिष्टं प्रदर्शितं मंचं पर्यंकं क्लृप्तेन सुविहितेन सोपा
नपथेन मृगराजशावः सिंहपोतः पोतः पाकोर्भको डिंभः पृथुकः शावकः
शिशुरित्यमरः शिलानां विभंगैर्भंगिभिः तुंगमुन्नतं नगोत्संगं शैलाग्रमिवारुरो

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

परार्ध्येति परार्ध्याः श्रेष्ठाः वर्णा नीलपीतादयो यस्य तेन नलरागेण न केवलाहिना
उपपन्नं संगतं रत्नवदिन्द्रनीलरचितमासनं ग्रासेदिवान् ग्रैष्यहिनवान्न सोऽग्नः
मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन सेनान्यासह सेनानिरग्निभूर्गुहः स्कंदः मयूरः भू
यिष्ठपृष्ठस्थ उपमेयकान्तिरासीत् मयूरस्याविर्भिन्नरूपत्वात् गतस्य संवत्ता
परार्ध्यवर्णास्तरणोपपन्नमासेदिवान्रत्नवदासनं सः भूयिष्ठमासीदुप ४
मेयकान्तिर्मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन ४ तासु श्रिया राजपरंपरासु प्रभा
विशेषोदयदुर्निरीक्ष्यः सहस्रधात्मा व्यरुचद्विभक्तः पयोमुचां पंक्तिषु विद्युतेव
सनस्य तद्वापतद्वाहनं द्वयोरपीति भावः ४ तास्विति तासु राजपरंपरासु श्रिया
लक्ष्म्या कान्त्या पयोमुचां मेघानां पंक्तिषु विद्युतेव सहस्रधा विभक्तः नरनाथभूनर
ल्गारिवलयमेकमेव अन्येक सहस्रमिवनर सर्वः प्रभाविशेषस्योदयेनाविर्भाव
नदुर्निरीक्ष्यो दुर्दर्शनः आत्मा व्यरुचत् स्वरूपं प्रकटयन् अशोभतेत्यर्थः प्रकाशतोऽभूदिति

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रं. टी. १३६

तेषामिति महार्हासनसंस्थितानां श्रेष्ठसिंहासनस्थानां उदारनेपथ्यभृतां उज्ज्वलवे
षधारिणां राज्ञां मध्ये कल्पद्रुमाणां मध्ये पारिजात इव सुरद्रुमविशेष इव पंचैते
देवतरवो मंदारः पारिजातकः संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचंदनमित्यमरः स
रघुसूनुरेव धाम्ना तेजसा रराज भूम्नेति पाठे भूति शब्देन त्वर्थः अत्र कल्पद्रुमश
ब्दः पंचानामविशेषवचन उपकल्पयति मनोरथानिति व्युत्पत्त्या सुरद्रुममात्रे

तेषां महार्हासनसंस्थितानामुदारनेपथ्यभृतां स मध्ये रराज धाम्ना रघु
सूनुरेव कल्पद्रुमाणामिव पारिजातः ६ नेत्रव्रजाः पौरजनस्य तस्मिन्विहाय
सर्वान्नृपतीन्निपेतुः मदोत्कटे रेचितपुष्पवृक्षा गंधद्विपे वन्य इव द्विरेफाः ७

पल्लवकनयाप्रयुक्तश्चानुसंधेयम् कल्पा इति द्रुमाः कल्पद्रुमा इति विग्रहः ॥ ने
त्रेति पौरजनस्य नेत्रव्रजाः सर्वान्नृपतीन् विहाय तस्मिन्नजे निपेतुः स एव सर्वोत्कर्षे
णासक्तमोदृष्टिरित्यर्थः कथमिव मदोत्कटे मदेनोद्भिन्नगंडे निर्भरमदे च वन्ये गंध
प्रधाने गजे रेचिताः रिक्तीकृताः पुष्पाणां वृक्षा यैस्ते त्यक्तपुष्पवृक्षा इत्यर्थः द्विरेफा

१३६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्रयेति त्रुरेतिमनुष्येतिविभिर्विशेषकमाह श्रयान्वयज्ञैः राजवंशाभिज्ञैः वंदिभिः
स्तुतिपाठकैः वंदिनस्तुतिपाठकाइत्यमरः सोमार्कवंशप्रसोमसूर्यवंशोभवेन श्र 264
रदेवलोकेराजलोकस्तुतिस्तानितिविशेषासुनरेण संबंधः एवमुत्तरत्रापियोज्य
संचारिते श्रुगरुसारोधोनिः कारणयस्य तस्मिन् धूपे वैजयंतीः पताकाः समु
श्रयस्तुते वंदिभिरन्वयज्ञैः सोमार्कवंशपेनरदेवलोके संचारिते वागुरुसा
रयोनो धूपे समुत्सर्पति वैजयंतीः ८ उरोपकंठोपवनाश्रितानां लिखाडिप्र
नामुद्दहनन्नमहैना प्रधानशरवंपरिनोदिगंतानन्तूर्यस्वनेन मूर्छनमंगला
त्सर्पेतिसर्पति ८ किंचउरसोपकंठसमीपेउपवनान्याश्रयेषांतेषांकलापिनोव
र्हिणांउद्दहनन्नमहैतास्वेबधुनिसाहशपातोऽवकरणेप्रधानाः सविनाः शोस्व्राः
यत्रतस्मिन् मंगलार्थमंगलमप्रयोजकेतूर्यस्वनेनवाद्यघोषपरितोदिगंतानमू
र्छतिसर्पति व्याप्नुवतिसर्पति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पतिंवृणोतीतिपतिंवरा स्वयंवरा पतिंवरा च वर्या चेत्यमरः संज्ञायांभृतॄवृजीत्यादिना
र.टी. खच्मुमश्च ॥ कॢप्तविवाहवेषा कन्या इन्दुमती मनुष्यैर्वाह्यं परिवारेण परिजनेन शोभि
१३२ चतुरस्रयानं चतुरस्रं वाहनं शिबिकामध्यास्यारुह्य मंचान्तरे मंचमध्ये यो राजमा

मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयानमध्यास्य कन्या परिवारशोभि विवेश मंचान्त
रराजमार्गं पतिंवरा कॢप्तविवाहवेषा ॥ १० ॥ तस्मिन्विधानातिशये विधा विशेषकं
तुः कन्यामये नेत्रशतैकलक्ष्ये निपेतुरंतःकरणैर्नरेंद्रा देहैः स्थिताः केव २
लमासनेषु ॥ ११ ॥

र्गस्तं विवेश ॥ तस्मिन्निति नेत्रशतानामेकलक्ष्ये एक
दृश्ये कन्यामये कन्यारूपे तस्मिन्विधातुर्विधानातिशये सृष्टिविशेषे नरेंद्राः अ
न्तःकरणैर्निपेतुः आसनेषु [illegible] केवलं देहैरेव स्थिताः देहानये विसृज्य न तत्रैव दत्त
चित्ता बभूवुरित्यर्थः अंतःकरणकर्तृकोनिर्वर्तनेनरेंद्राणां कर्तृत्वव्यपदेशः अदृग

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तामिति तामिंदुमतीमतिमुग्धविभ्रममनोरथानां प्रवृद्धाभिलाषिणां महीपतीनां राज्ञां प्र
णयाग्रहतः प्रणयः प्रार्थना प्रेमवा प्रणयपत्नाभिविभ्रमयन्त्या प्रेम्णा गृहमरः प्रण
येषु ग्रहतः प्रथम इति काः प्रणयप्रकाशकेन सामान्येनेति व्यपदेशः विविधाः शृं
गारचेष्टाः शृंगारविकाराः पादपानां प्रबालशोभाः पल्लवसंपद इव बभूवुः इत्य
न्वयः अत्र शृंगाररलक्षणं रसस्तथा कविभावैरनुभावैश्च संचारिणे व्यभिचारिभिः
नायकस्य मिथ्याक्रममनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रहतः प्रवालशोभा इव
पादपानां शृंगारचेष्टा विविधा बभूवुः ११ (नीतिदसार सतनरतिः शृंगारः
स्यते रति रिच्छाविशेषः तच्चोक्तं नेत्रेवहूतो रसोऽसाविषयस्यायिनीच्छा रतिः स्म
नेति चेष्टाशब्देन तदनुभावविशेषा उच्यन्ते तेऽपि नेत्रेवोक्ताः भावं मनोगतं साक्षात्
स्वहेतुं व्यंजयति ये तेऽनुभावा इति रव्याता भ्रूविक्षेपस्मितादयः तेच नेत्रादिविन शांत
वाग्बुध्यारंभसंभसमवाः इति अत्र गात्रारंभभेदाच्चेष्टाशब्दोक्ता अनुभावानेकादिहिमा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. शृंगारचेष्टावभ्रवरिस्तुक्तेनापवदर्शयति कश्चिदितिमाह कश्चिद्राँकराभ्यामुप
१६८ गूढनालं उपगूहीतनालं आलोलैः चंचलैः पत्रैः अभिहताः ताडिताः द्विरेफाः
भ्रमरा येन तत्तथोक्तं रजोभिः परागैः अंतः परिवेषमंडलं व भातीति अंतःपरि

कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफं
रजोभिरंतःपरिवेषधामि लीलारविंदं भ्रमयांचकार १६

वेषवधि लीलारविंदं भ्रमयांचकार करस्थलीलारविंदवत् तयाप्यहं भ्रमयि
तव्या इति तस्याभिप्रायः हस्तहृणकोपि अपलक्षणमिति इतुमस्याभिप्रायः १६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रदेशः

विलसलमिति विलसनशीलो विलासी वोकषलतकस्य संभवतुनिचिनुणाद्रसयः ग्रप
देराज्ञा ग्रसानविलसं रत्नानुविद्धं रत्नरचितं यन्मांगदं केयूरं तस्य कोटिलग्नं य
प्रालं विनीनूजलविनीलवर्जनप्रालेवमस्त्रलंवीस्यादित्यमरः प्रावारपादेउत्तरी
यवस्त्रडनकृष्णउहृमसाचीकृतं तिर्यक्कृतं चारुवक्त्रं यस्य सतनयोक्तः सनयथा
कांशसस्थानं विनायशावारोत्तेपणाद्धेलेनाहं नामेव परिरथेशुनिनपाभिप्रायः
विलसलमसादपयोविलासी रत्नानुविद्धांगदकोटिलग्नं प्रावारमुत्तरीयं यथोप
दे मूर्विनायसाचीकृतचारुवक्त्रः १४ ग्राक्रैवितागृगुलिनानतोत्मः किंचित्समा
वर्जितनेत्रशोभः निर्देशविसर्पिनखवमेलपादेन हेमांविलिलेखपीठम् १५
गोयनीयं किंचिदगोऽलिनतोयशाहूरायते इतिदंडमन्तविभिप्रायः १४ ग्राकैविनेति
नतनम्रवीनादस्योराजाकिंचित्समावर्जितनेत्रशोभः ईषदवीकानितनेत्रशोभः स
नग्राक्रैविताः ग्रामग्राः ग्रग्रोगुलयोयस्य तेन नियिशिविसर्पिरूपानखप्रभायस्य तेन
नवनयोक्तः सनयोरनहेमहिरण्मयपीठं पादपीठं विलिलेखलिखितवान् पादांगुली

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निवेशपेति कश्चिद्राजा वामं भुजं प्रासनार्हे सिंहासनैकदेशो निवेश्य संस्थाप्य तेन तस
न्निवेशात्तस्य वामभुजस्य तन्निवेशात् संस्थानात् अधिकोन्नतो वामांसः एवं यस
स्तनयोर्ज्ञः स्तनविवृत्ते परावृत्ते त्रिके त्रिकप्रदेशे भिन्नहारः लुंठितहारः स्तनपृष्ठ
वंशाधरे त्रिकमित्यमरः तदुत्तमं आपाणं तन्त्रपोतस्फूत वामस्वहृतिनैवामिषे
निवेश्य वामं भुजमासनार्हे तत्सन्निवेशादधिकोन्नतांसः कश्चिद्विवृत्तत्रिक
भिन्नहारः सुहृत्समाभाषणतत्परोभूत् १८ विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रमापाण्डु
रं केतकपत्रमन्यः प्रियाललाटोचितसन्निवेशैः व्यापारयामास नखाग्रभागैः
त्वास्ते आधितिर्जहत्तत्त्वत्र्यः एतत्पत्रं विचेष्टितं कर्तकपदं तेनत्पापा वामांगे निवेशितयोस
द एवं वार्ता कोरिष्येत्येमतिन्यपाभिप्रायः परदृष्टं वापराऽऽनुपत्वोत्पनकार्यकर्त्ता इति
ऽऽ मेन्त्रार्थः १९ विलासिनीति अन्यो एवा विलासिन्याः प्रियायाः विभ्रमार्थं
दन्तपत्रभूतं आपाण्डुरं केतकं केतकदलं दलोपि च हि मित्यमरः प्रियाललाटोचि
तैः सन्निवेशैः अंगुलिनितैपसैः नखाग्रैः व्यापारयामास विदारयामास अन्य

१३८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

लो

कुशेशयेति कश्चिद्राजा कुशेशयं शतपत्रमिव ताम्रं तलं यस्य तेन शतपत्रं कुशेशय 270
मित्यमरः रेखारूपोध्वजलाञ्छनं यस्य तेन करेण अंगुलीषु भवान्यंगुलीयानि ऊ
र्मिकाः अंगुलीयकमूर्मिकेत्यमरः जिह्वामूलांगुलेश्छः इति छप्रत्ययः रत्नाना

कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित्करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन रत्नांगुलीयप्रभ
यानुविद्धानुदीरयामास सलीलमक्षान् ॥१८॥

मंगुलीयानि तेषां प्रभया अ
नुविद्धान् व्याप्तानक्षान् पाशकान् अक्षास्तु देवनकितवाक्षेत्यमरः सलील
मुदीरयामास उच्चिक्षेप अक्रूरतया सर्वैरस्पृश्य इति नृपाभिप्रायः अक्षवान्तु ये
कापुरुषा इति उत्तमस्याभिप्रायः अक्षैर्मा दीव्य इति श्रुतिनिषेधात् ॥१८॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰
१५

कश्चिदिति कश्चिद्यथाभागेयथास्थानेवस्थितेपिस्वसंनिवेशात् व्यतिलंघिनी
वस्वस्थानाच्चलितइवकिरीटेवज्रांशुगर्भांकिरीटगतानामेषांवोगर्भेयेषांतान्यङ्गु
लिरंध्रायस्मिन्नेकंकरंव्यापारयामासकिरीटवन्नमाशीर्शसिस्थितानामणिना
भावेनमन्येइतिनृपाभिप्रायः शिरसिन्यस्तहस्तायैअपलक्षणइतिइङ्गमत्स्या

कश्चिद्यथाभागमवस्थितेपिस्वसंनिवेशाद्व्यतिलंघिनीव रत्नांशुगर्भां
गुलिरंध्रमेकंव्यापारयामासकरंकिरीटे ॥१९॥ ततोनृपाणांश्रुतवृत्तवंशा
पुंवत्प्रगल्भाप्रतिहाररक्षी प्राक्संनिकर्षंमगधेश्वरस्यनीत्वाकुमारीमवदत्सु

मित्रायः ततइति ततोनृपाणांश्रुतवृत्तवंशा श्रुतावृत्तंचरणंजन्मचवंशोययासा
पेक्षत्वेपिगमकत्वात्समासः प्रगल्भावाग्मिनीपुंवत्पुरुषइवप्रतिहाररक्षतीतिप्र
तिहाररक्षीद्वारपालिकाकर्मण्यण् टिड्ढाणञ्इत्यादिनाङीप् प्राक्प्रथम
कुमारीमितिकुमारींमगधेश्वरस्यसंनिकर्षंसमीपंनीत्वा पुंवत्सुसानंदा नेनतसंनि

असावितिः असौ राजा असाविति पुरोवर्तिनो निर्देशः एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं शरणोन्
मुखानां शरणार्थिनां शरणे रक्षणे साधुः समर्थः तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः शर
णं भवितुमर्हतीति शरण्यः इति नाथनिरुक्तिर्निर्मूलैव अगाधसत्वो गंभीरस्वभा
वः सत्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोरिति विश्वः मगधाः जनपदः तेषु

असौ शरण्यः शरणोन्मुखानामगाधसत्वो मगधप्रतिष्ठः
राजा प्रजारंजनलब्धवर्णः परंतपो नाम यथार्थनामा २१

प्रतिष्ठा आस्पदं यस्य स मगधप्रतिष्ठः प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदमित्यमरः प्रजारंजनेन ल
ब्धवर्णो विचक्षणः अथवा प्रजारंजने लब्धोत्कर्षः परान्शत्रून् तापयतीति परं य
तपः द्विषत्परयोस्तापेरिति खच्प्रत्ययः खचि ह्रस्वः इति ह्रस्वः अरुर्द्विषदमिति
मुम् अरुर्द्विषदमिति मुम् नामेति प्रसिद्धो यथार्थनामा शत्रुसंतापनादिति भावः २१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

काममिति प्रश्ने नृपाः कामं सहस्रशः संति भूमिमनेन राजन्वतीं शोभनराजवतीमा

र.टी. हुः नैनाहं कश्चित्स्त्रीत्वमर्थे: सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात्ततोऽन्यत्र राजवानित्यमरः

२४१ राजन्वान्सौराज्ये इति निपातनात् साधुः तथाहि नक्षत्रैः राश्विस्थादिभिः तारा

भिः साधारणैः ज्योतिभिर्ग्रहैर्भौमादिभिश्च संकुलापि रात्रिश्चंद्रमसैव ज्योतिरस्या

कामं नृपाः संति सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिं नक्षत्रताराग्रहसंकु

लापि ज्योतिष्मती चंद्रमसैव रात्रिः २२ क्रियाप्रबंधादयमध्वराणामजस्रमाहू

तसहस्रनेत्रः शच्याश्चिरं पांडुकपोललंबान्मंदारशून्यानलकांश्चकार २३

लीति ज्योतिष्मती नान्येन ज्योतिषेत्यर्थः २२ क्रियेति प्रबंधः परंपरा तयोध्वराणां क्रतूनां क्रि

याप्रबंधात् अनुष्ठानसातत्यात् अविच्छिन्नानुष्ठानादित्यर्थः अजस्रं नित्यमाहूतस

हस्रनेत्रः सन् चिरं शच्याः अलकान् पांडुकपोलयोर्लंबान् स्रस्तान् पत्या च मंदारैः

कल्पद्रुमजातकुसुमैः शून्यांश्चकार प्रोषितभर्तृकास्तिहि प्रसाधनं न कुर्वंति प्रोषितभ ४२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मुनेनेदृति वरेण्येन वरुणी येन हृत्पोनेनैणादिकः हृत्पुण्यप्रत्ययः मुनेन राज्ञा मर 274
हस्तोग्रं पाणिं येन पाणि ग्रहणामिकृसि चेदित्यर्थः प्रवेशो वत्रेशाकाले प्रसादवात
यन संश्लिनानाराजभवनगवाक्षस्थितानां पुष्पपुरंगणानां पाटलीपुत्रांगनानां
नेत्रोत्सवकृत् सर्वासामंगनानां सामपि दृष्टीनां पात्रभाविष्यसीत्यर्थः २४ एवमिति एव

मुनेन तु चेदिह्यसि गृहस्तोग्रं पाणिं वरेण्येन कृतस्य प्रवेशे प्रासादवातायनसंस्थि ह
तांगनेत्रोत्सवं पुष्पपुरांगनानाम् २५ एवं तयोक्तेन मवेदस्त किंचिद्विहिस्ताग्रसि
हूर्वाकमधूकमाला ऋजुप्रणामक्रियये वन्नोपसमादिदेश ग्रीवनमभावमा

या तथा स्तु नेदशुत्ने त्तनिनेपरेनपमवेदस्त किंचिद्विहितं सितो हूर्वाकाहूर्वाविस्रामधू
कमालाग्रुडपुष्पमालायस्याः सामधूकेन गुरुत्वात् अमयुक्तमाविष्ममरः वरुणे
शिथिलप्रयत्नेतिभावः तन्वी हृडमनीषनेन्द्रमभावमाणऋज्वाभावस्यून
याप्रणामक्रियये वप्रसादिदेशपरिजहार २५ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी.
१५२

तामिति सैव नान्या वित्तत्त्वादि निभावः वेत्रग्रहणे नियुक्ता दौवारिकी सुनंदा तां राजसु
तां राजान्तरे अन्यस्मिन्राजनि निनाय नयतिर्द्विकर्मकः यमिव समीरणोत्थया वातोत्थया त
रंगोर्मिपंक्तिः मानससरसि या राजहंसी तां पद्मान्तरमिव २६ जगादेति एनामिंदु
मतीं जगाद किमिति अयमंगनाथः अंगदेशाधीश्वरः सुरांगनाभिः प्रार्थिता कांक्षि
ता यौवनश्रीर्यस्य स तथोक्तः पुरा किल नैमिषे सत्रयागे इंद्रः अंगराजमिन्द्रमकामय

तां सैव वेत्रग्रहणे नियुक्ता राजान्तरं राजसुतां निनाय समीरणोत्थेव तरंगलेखा
पद्मान्तरं मानसराजहंसीं २६ जगाद चैनामयमंगनाथः सुरांगनाप्रार्थितयौव
नश्रीः विनीतनागः किल सूत्रकारैरैन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुंक्ते २७ तामरसइति प्रसि

द्धिः किंच सूत्रकारैः गजशास्त्रकर्तृभिः पालकाप्यादिभिर्महर्षिभिर्विनीतनागः शिक्षि
तगजः किल सोऽयमिति शेषः भूमिगतोऽपि ऐन्द्रं पदं ऐश्वर्यं भुंक्ते भूलोके एव स्वर्ग
सुखमनुभवतीत्यर्थः राजाङ्गरो देवर्षिसंवादे इत्यपदशब्दार्थः पुरा किल कृत
स्मितरूपा पकारणाङ्गु वमवतीर्णं दिग्गजान् वर्गमालोक्य स्वयमशक्तेरिंद्राय अनुज्ञया प्राची

१५२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अनेनेति शत्रुविलासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलस्य स्खलनमात्र अस्रुविंदून् अस्तु
मग्नो निविष्टः पर्यायं सयनात् अस्त्रात् स्यंदनात् भर्तृवधादिति भावः अनेनागमनार्थं

अनेन पर्याप्तं स्यनात् अश्रुविंदून् मुक्ताफलस्थूलतमान् स्तनेषु अर्प
पिताः शत्रुविलासिनीनामश्रूण्युच्यन्ते एव नैवहाराः २८

नो न मुक्ताफलस्य स्थूलत्वेन विना हारस्य एव अमर्पिताः अविच्छिन्नाश्रुविंदुश्रवणे
नात् उत्तमहारारोपणमेव तस्तु तस्मेत्ता गम्यते २८ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. निसर्गेति निसर्गतःस्वभावतोभिन्नास्पदंभिन्नाश्रयंतत्तदवस्थानविरोधीस
१७३ र्यः श्रीश्चसरस्वतीचेति द्वयमस्मिन्नेगनायेएकत्रसंस्थास्थितिर्यस्यतदेकसंस्थ
उभयमिहसंगतंदृश्यते: हेकल्याणिवह्वादिभ्यश्चेतिङीष् कांसांस्तनतयास्त

वर्तते

निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वयेश्रीश्चसरस्वतीच कां
न्यांगिरास्तन्नतयाचयोग्यमेवकल्याणिनयोस्तृतीया २५

असि

सपिश्रियशांगिराचयोग्यासंसर्गोऽस्तमेवतयोः श्रीसरस्वत्योस्तृतीयासमानगु
णयोः पुंस्त्वयोर्दोषतेपुंस्त्वमेवेतिभावः दाक्षिण्यनायकत्वंचास्यध्वन्यते नडङ्के ह
ल्यानेकत्वदाक्षिण्यमिति २५ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अयेति अथ कुमारीं भैमीं राज्ञा वक्तुरेवतीर्थं अपनीयेत्यर्थः जन्यो मातृसदृशी सखी तेनोक्ता हि गच्छ त्वं वद त अथवा जनीं वधूं वहतीति जन्याः जन्या वधूबन्धु स्नेहात गच्छ त्वं वदत जन्या मातृसदृशी सुहृदः जन्या वधूबन्धुज्ञातिप्रियभृत्यस्निग्धेपि च इति पत्त हर्षविषः अथवा जन्यावधूजनेन्याः भृत्याः स्त्रिाणि नवोढायां इति केशवः सख्या या जन्या इति यत्त्वमा

अथो नराज्ञा द्वितीयं चतुर्याते ति जन्याम् एवं वदत् कुमारी नासौ न काम्यो न च वेद सम्यक् द्रष्टुं न सा भिन्नरुचिर्हि लोकः ॥ १ ॥ अथेति निपातः पदत्रयाद्व्यतिकारः जनीं वधूं वहतीति जन्या जामातुर्वयस्या इति यत्तु अमरः जन्याः स्निग्धा वरस्य च इति नत्स्वव अपुरलाभार्थे इत्यविशेषः न चायमेतद्राज्ञो निषेधो हृदयदोषाद्वेत्याह नेत्यादिना असौ वराः राजः काम्यः कामः कमनीयो न इति न किंतु काम्य एवेत्यर्थः सा कुमारी च सम्यक् द्रष्टुं विविक्तुं न वेद इति न वेदेत्यर्थः किंतु लोको जनो भिन्नरुचिर्हि विरमणे किं चित्तसैपि चिन्त्यं

र. टी. २५४

ततइति ततोनेनरंशति द्वारभूमौ द्वारदेशे नियुक्ता दौवारिकी स्त्री द्वाद्वारे प्रतीहारश्च त्यमरः
हिबाहुः श्मश्रुभिः ऊः प्रसन्नः ऊः सस्मेरमित्यर्थः विशेषेण दृश्यदर्शनी प्रत्यक्षवर्ततान्मित्यर्थः
परमस्मरूपं नवैवान्यान्नवोदयहेतुमन्यैर्निदर्शयामास ॥ १ ॥ प्रवर्तीति उग्रबाहुः दीर्घ
बाहुः विशालवक्षाः स्तनुवृत्तमध्यः कुशवृत्तलमध्योयंराजा प्रवर्तितनाथः प्रवर्तिदेशा कटिः

ततः परेद्युः प्रसन्नहृष्टबाहुर्दृष्टेर्दर्पैनियुक्ताश्चिति द्वारभूमौ निदर्शयामासविशेषदृश्यमि
दं नवैवान्यानमितैदमन्यै ॥ १ ॥ प्रवर्तिनाथोयमदृग्बाहुर्विशालवक्षाः स्तनुवृत्तमध्यः
प्रारोप्यचक्रभ्रमम्भुलतेजाः त्वष्टेवयंत्रोल्लिखितोविभाति ॥ २ ॥

धीश्वरः त्वष्टा विश्वकर्मणा भर्त्रा तेजोवेगमसहमानया तुहिन्त्रा संज्ञादेव्या प्रार्थितेनेति
शेषः चक्रभ्रमं चक्राकारे शाणे तेजनं यंत्रभ्रमावुनि शाणे भ्रान्तो कुओऽप्यासीत् लिपियंत्रक
त्वनिविश्वः प्रारोप्ययत्नेनोल्लिखिताऽस्य तेजः त्वष्टेव च विभाति प्रवर्मार्कौऽयः विश्वक
र्मणा तनुत्वात्तनुः शाकद्वीपे विवस्वता भ्रमम् आरोप्यते तेजः शातनाय उपचक्रम इति ॥ २ ॥ २५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अस्येति समग्रशक्तेः शक्तित्रयसंपन्नस्यावंतिनाथस्य प्रयाणेषु जैत्रयात्रास्वग्रेसरैर्वा
जिभिरुत्थितानि रजांसि सामंतानां समंताद्भवानां राज्ञां ये शिखामणयः चूडाम
णयस्तेषां प्रभाप्ररोहास्तमयं घनतेजोंकुरनाशं कुर्वंति नासीरैरेवास्य शात्रवः पराजीय

अस्य प्रयाणेषु समग्रशक्तेरग्रेसरैर्वाजिभिरुत्थितानि कुर्वंति सामंतशिखामणी
नां प्रभाप्ररोहास्तमयं रजांसि ३३ असौ महाकालनिकेतनस्य वसन्नदूरे कि
ल चंद्रमौलेः तमिस्रपक्षेपि सह प्रियाभिर्ज्योत्स्नावतो निर्विशति प्रदोषान् ३४

तदुक्तिर्भावः ३३ असाविति असाववंतिनाथः महाकालेनाम स्थानविशेषः तदेव नि
केतनं स्थानं यस्य तस्य चंद्रमौलेः ईश्वरस्यादूरे समीपे वसन् अत एव हेतोस्तमिस्रप
क्षे कृष्णपक्षेपि प्रियाभिः प्रियाभिः सह ज्योत्स्नावतः प्रदोषान् रात्रीन्निर्विशत्यनुभवति कि
ल नित्यज्योत्स्नाविहारत्वमेतस्यैव नाम स्यादितिभावः ३४ । । ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. १५५

अनेनेति रंभेकदलीस्तंभाविवरू ऊरू यस्याः सा रंभोरूस्तस्याः संबोधने हे रंभोरु ऊरूत्तरपदा
दौपम्ये इत्यूङ् प्रत्ययः नदीत्वाद्ध्रस्वः एतादृशेन पार्थिवेन सह शिप्रानामनद्यास्तत्तोत
स्याल्लरंगाणां गुनिलेन कंपितासु उद्यानानां परंपरासु पंक्तिषु विहर्तुं तेन ते मनसो रु
चिः कोऽपि तस्य हारित्वं किमित्यर्थः अभिषंगे स्पृहायां च ग अभिलाषो रुचिस्त्रियामित्यमरः ॥ १५

अनेन यूना सह पार्थिवेन रंभोरु कच्चिन्मनसो रुचिस्ते शिप्रातरंगानिलकंपिता
सु विहर्तुमुद्यानपरंपरासु ॥ १५ तस्मिन्नभिद्योतितबंधुपद्मे प्रतापसंशोषितशात्रुपं
के बबंध सा नोत्तमसौकुमार्या कुमुद्वती भानुमतीव भावं ॥ १६ तस्मिन्निति उत्तमसौ
कुमार्या उत्कृष्टं गमार्दवं यस्याः सा इंदुमती कुमुद्वती वा अभिद्योतिता उल्लासिता बंधवएव प
द्माये येन तस्मिन् प्रतीपे ननेन सा संशोषिताः शत्रवएव पंकाः कर्दमाः येन तस्मिन्नवलिना
ये कुमुद्वती उत्तमकुमुद्वती कुमुदवनत्वेन सेव्या पद्मघातकत्वादिति भिन्नत्वनुचयः भानुमत्यंशुमती
व भावं चित्तेन बबंध न तत्त्वानुरागमकरोदित्यर्थः वेदनोपघात्वेन शात्रूणां पंकत्वेन वर्णनिरू १५५

तामिति त्वं नेदानीं तामरसोत्तरां भैमीं पद्मोदरां नलस्य कोतिं कनकगौरीमितसर्यं गुणैरनूनामधिकामि 282
मर्थः यो भनोरमाप स्याः सा त्वद्दूती वपति देन स्वदुत्तमुतिरत्नादेशः उगिते श्रुतिर्द्धीव
तां भ्रंकृताग्रसिद्दोवां विधानलेलिता द्दष्टिमधुरति मां एण त्विषमितसर्पः श्रनुगता ग्राणा
येभुते ऽन्नपानामे दृशाः स्तकरदध्नः पद्यानानदेश्यति प्रभ्रमयः समानाताः ऊरस्रो द
शेरु स्वदादेशः तयाताङ्गोऽन्नपराजसग्रगुताविधायकेवस्थाप्य भूयः भुनर्जगाद ॥१४॥ स
तोमगुतलामरसोतरां भीमनन्दपराजसगुणैरनूना विधायदृष्टिं ललितो विधाने जे
गारे भूयः त्वदन्तोश्वनश ॥१५॥ स्वगामतिहिष्ट सहस्रबाउरेछ्नादशाद्दीपतिलितानरूपं
श्रुनमसाधारणाराजशब्दोवभवयागी किलकार्तवीर्यः ॥१६॥ ग्रामेति तेगामेष्ठुष्ठेष्ठ
निर्दिष्टानुभूताः सहस्रबाहवोपमसततयोकः पुद्दारन्नग्रहिभुजपव दृश्यतडन्मते: श्रेष्ठार
मा त्वद्दिपेष्ठुनिराजाना: स्याप्पिताः दृपाः पेनसततयोकः सर्वकतपाजोसावे भीमस्युतेमावः
जयापुत्रादिसर्वभूतरञ्जनानस्मसाधारण्णेराजशब्दाय सततथाकः पोगीवृत्ताविद्दानिसद्य:
सकिलभगवतोदत्तात्रेयाल्लब्धयोगइतिप्रसिद्धिः कृतवीर्यस्यापत्यंपुमानकार्तवीर्योना
मराज्ञाव भवतीति किलप्रयचोमसमाहिमासवोपिदत्तात्रेयवरप्रसादलब्ध इति भारतेहरुपते ॥१८॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

283

प्रकार्यैति विनेताशितकोपः कान्तवीर्यः प्रकार्यस्यासत्कार्यस्य चिंतयाग्रहं चौर्यादिकं क
र.टी. रिष्यामीति बुध्यासमकालमेककालमेवयथानयाऽऽरत्नादग्रे चापपरः प्रादुर्भवन्न
१४६

प्रकार्यचिंतासमकालमेव प्रादुर्भवंश्चापधरः पुरस्तात् प्रेतः श
रीरेष्वपि यः प्रजानां यत्नादिदेशाविनयं विनेता १५ ॥

नप्रजानां प्रजास्यात तस्तनोजनेस्सपरः प्रेतः शरीरेषु प्रेतः कस्येषु शरीरप्रादेवेतिं
द्वियलक्ष्यते अविनयमपि प्रयत्नादिदेश मानतापराधमपिनिवारयामासेत्यर्थः प्र १४६
मेतवाककायापराधमात्रप्रतिकर्त्ता रहति भवः १५ ॥

ज्ञावंधेति ज्ञापामोक्षं बंधेन तिरस्कं दाति क्लेशाभुज्ञायस्यतेनविनिः स्वमतोज्ञावंधोय
रोधाहीर्वलिः स्वमतोवज्रपरंपरादशाभुवोयस्यतेनानिर्जितवासवेनेइविज्ञाति 284
नाग्रेशारेयोप्यनेनजितप्रापवेतिभावः लोके स्वरेणदशास्येनयस्यकान्तवीर्यस्य

ज्ञावंधनिरस्तदभुजेनयस्यविनिः स्वमदवज्रपरंपरेण कारागृ
हनिर्जितवासवेनलोकेष्वरेणोषितमोप्रसादात् ४०

कारागृहे बंधनागारे कारास्याद्बंधनालये इत्यमरः प्राप्रसादात्तद्गृहपर्यंतं तुषि
तस्थिते नपुंसके भावे क्तः यत्तत्प्रसादपवनस्य मोहोपायो न तत्स्तोत्रमितिभा
वः ४० हरे हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. तस्मिन्निति आगमवृद्धसेवी श्रुतवृद्धसेवी प्रतीपइतिख्यातइतिशेषः एषभूपतिस्तस्यकार्तवी
१५१ र्यस्यान्ववायेवंशेजातः येनप्रतीपेनसंश्रयस्याश्रयस्य पुंसोदोषैर्व्यसनादिभिः रूढमु

तस्मिंकुलेभूपतिरेषजातः प्रतीपइत्यागमवृद्ध
सेवी येनश्रियःसंश्रयदोषरूढं
स्वभावलोलेत्ययशःप्रमृ
ष्टं ४१

तत्तुश्रियःसंबंधिस्वभावलोलाप्रकृतिचंचलाइत्येवंरूपमयशोऽकीर्तिःप्रमृ
ष्टं निरस्तं दुष्टाश्रयत्यागशीलायाःश्रियःप्रकृतिचापलप्रवादोरूढजनपरि १५१
कल्पितइत्यर्थः अयंतुदोषराहित्यात्कदाचिदपित्याज्य इतिभावः ४१

286

प्रायो धनुभृते प:॥ श्लोप: प्रायोधनेभ्रुदेहस्यगतिकृत्स्नवर्त्मीन समग्रितरुणायमवाप्यत्तातिथाल्प
कालरात्रिसंज्ञत्वराशिमिन्नर्षे: रामपरस्वधस्य जामदग्न्यपरशोः हुधो: कुठारस्वधितिः पु
रश्नु स्वपरस्वधपरशुमवः। शितौ तीक्ष्णधाराम्बुरव हुणाहीनाचनिशितमनु रेवधारामकीर्ति
तैर्विष्व: उमलपत्रस्मारसृवसारोपस्पालात यामृतासे भावपतिमनम्रनेयनेत्रैगारजितो
यथा गतानाराहेतस्वपमेधस्त्रमोतिभगवतो वेष्वानरेणदत्तवरोयराजा दसवनेनया

प्रायोधनैकृत्स्नगतिसतहायमवाप्य: तत्रियकालरात्रिधारोशितां रामपरस्वधस्य
संभावयत्नुमलपत्रतारा ४२ अस्यांकलक्ष्मीर्भव दीर्घबाहोर्माहिष्मतीवप्रनितंब
कांची प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ४३ गता: शत्रु

वरर तिभारतेकयानुसंधेया ४२ अस्येति दीर्घबाहोरस्य प्रतीपस्य अंकलक्ष्मीर्भव प
नेहृणोव्हेमर्षः अनेनापविलुत्रलक्ष्णनिधनमने माहिष्मतीनाम्नास्यनगरीनस्याः
वप्र: प्रकारपवनितंब: तस्य कांचिरसनाभूतां जललानैवणाम्बवाहेनरम्या प्राय: प्र
वाहेवणी वति हलायुधः रेवांनर्मदां प्रासादजालैर्गवाक्षैः जलं तरत्वङ्गाश्वनायेगवा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ १५८

287

तस्या इति प्रकामं प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यस्य सोपि दर्शनीयोपीत्यर्थः स क्षितीशः शार
दाभ्रस्येवाम्बुधरोपरोधः निरलमेघावर्णः पर्याप्तकलः पूर्णकलः शशीन लिप्यादिव त
स्याः इंदुमत्याः रुचये न बभूव रुचं नाजीजनदित्यर्थः लोको भिन्नरुचिरिति भावः ४४

तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोपि न स क्षितीशो रुचये बभूव शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरो
धः शशीव पर्याप्तकलो नलिन्याः ४४ सा तु रसेनाधिपतिं सुषेणमुद्दिश्य
लोकान्तरगीतकीर्तिम् आचारशुद्धोभयवंशदीपं शुद्धान्तरक्ष्या जगदे कुमारी ४५

सेति लोकान्तरे स्वर्गेहावपि गीतकीर्तिमाचारेण शुद्धयोरुभयोर्वंशयोर्मातृपितृकुल
योः दीपं प्रकाशकं उभयवंशोत्तन्तामयपत्तन्नि वोढ शूरसेनानां देशानामधिपतिं
सुषेणं नाम नृपतिमुद्दिश्याभिसंधाय शुद्धान्तरक्ष्या अन्तःपुरपालिकया कर्मण्य
ण् टिड्ढेति ङीप्प्रत्ययः सा कुमारी जगदे ४५ ॥

१५८

नीपेति यज्ञाविधिविदयिष्टवान् स्तु यज्ञोर्द्दः निविशतेर्वा निवसत्यः पुष्पार्थिवो नीपानाम
न्वयो यस्येति नीपान्वयः नीपवंशजः यस्तु गुणमात्रिसर्ग्य गुणो ज्ञाने मे नादिभिः श्री
तमसत्वासिद्धाश्रमज्ञज्ञप्या श्रमनेत्प्रशाप्य सत्वैः राज्ञासिंहादिभिः श्वाणिभिरिवैन
सर्गिकः स्वाभाविकोपि परस्परेण विरोधः उत्सन्नेमन्तः ४५ यस्येति हिमांशुः
नीपान्वयः पार्थिव एषयज्ञा गुणैर्यमाश्रित्य परस्परेण सिद्धाश्रमे शान्तमिवै
त्यसत्वैर्नैसर्गिकोपि उत्ससृज्ये विरोधः ४६ यस्यात्मदेहेन यनाभिरामा कान्तिर्हि
मांशोरिव सन्निविष्टा हर्म्याग्रसंरूढतृणाङ्कुरेषु तेजोविषह्यरिपुमंदिरेषु ४६
कान्तिः चेन्दुकिरणा इव नयनयोः अभिरामा यस्य तु हे यस्य कान्तिः शोभा आत्मगेहस्य
भवने सन्निविष्टा संक्रान्ता प्रविसह्या विसोढमशक्या तेजः प्रतापस्तु हर्म्याग्रेषु धनि
कमंदिरश्रान्तेषु हर्म्यादिधनिनां वासा भवनागारमंदिरमित्यमरः संरूढा तृणाङ्कुरा
येषां तेषु रूढोत्थितत्वर्थः रिपुमंदिरेषु नगरे रहेत्वितिविषयः सन्निविष्टस्तजनाङ्कुरके

रघु. टी. स. १९

र॰टी॰
१५५

नो यस्येति यस्यां सौधेषु स्यवारिविहारकाले जलक्रीडासमये ऽवरोधानामंतःपुराङ्ग
नानां नेपथ्यचंदनानां मलयजानां प्रक्षालनात् हेतोः कलिंदो नाम शैलः तत्कन्या यमु
ना कालिंदी सूर्यतनया यमुना श्यामत्वसेसमरः मथुरां गतापि गतानां गंगाभावे त्व
यत्यापि शब्दः कालिंदी नीरमथुरा लवणासुरवधकाले शत्रुघ्नेन निर्मापितेति

यस्यां वरोधस्तनचंदनानां प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले कलिंदकन्या मथु
रां गतापि गंगोर्मिसंसक्तजलेव भाति ४८

तत्र तत्कथं मधुनाम असुरासंभवद्
ति विंसमथुरामथुरापुरीति शाब्दभेदो यद्वा सा नैव मथुरानामा सराज्ञो नगरी
गतापि गंगा या विप्रकृष्टापीत्यर्थः गंगायाः भागीरथ्या ऊर्मिभिः संसक्तजलेव भा
ति यवलचंदनसंसर्गात् गंगायमुनासंगतेव भातीत्यर्थः सितासिते रिङ्गा १५

त्रस्तेनेति नाह्मीत गरुडात्त्रस्तेन यमुनाप्रोक्तः स्थानं यस्य तेन कालियेन नाम्ना नागेन
विसृष्टं किल अभयदानं निक्षिपतेन तद्दत्तं किल सैति स्ववक्षःस्थल आपि हृत्वं मणि
इधानो यः स्वर्पणः सकौस्तुभं विलंकुपयतीव ब्रीडयतीव अतिशोभ्यादिनाप्रुगा

त्रस्तेन तु नाम्ना किल कालियेन मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः वक्षःस्थलव्या
पि स्वं विदधानः सकौस्तुभं ह्रेपयतीव विस्तं ४८ संभाव्य भर्तारममुं युवानं मरु
प्रवालोत्तरपुष्पशय्ये वृन्दावने चैत्ररथादनूने निर्विश्यतां सुन्दरि यौवनश्रीः ४८

रामः कौस्तुभमणेरपि ठाकुरोयं मणिरिति भावः ४९ संभाव्येति युवानममुंपु
रुषेण भर्तारं संभाव्य मत्वा पतितेनाङ्गीकृतेनार्थः मरुत्प्रवालोत्तरा व पारिप्लावित
कोमलपल्लवोत्तरपुष्पशय्या यस्मिन् स चैत्ररथात्कुवेरोद्यानादनूने न्यूने वृन्दावने वृन्दावन
नामके उद्याने हे सुन्दरि यौवनश्रीः यौवनफलानि निर्विश्यतां भुज्यतां ५०

रा.टी. १५० सुप्रयासेति किंच प्राप्तविवर्षा स्तु कान्तास्तु गोवर्द्धनस्याद्रेः कंदराश्च दरी तु कंदरो वा स्त्री
त्यमरः प्रभवः एषु तैर्विनिर्भुग्नैः उल्लितानि शिलाभवं शैलेयं शिलाजतु शैलेयमि
त्याद्यः घट्टा शिला उपाख्याश्चौषधिविशेषः कालानुसार्यं वृद्धाश्मपुष्पशी
तशिवाः स्त्रीतु शैलेयमित्यमरः शिलापाठ इत्यत्राशिलापामिति पाठविभागादि
प्रयासवेगा भः एषु तैरालितानि शैलेयनद्धानि शिलातलानि कलापिनोऽपि
ह्यपि पद्मपत्रमेकान्ताः स्तु गोवर्द्धनकंदरा स्तु ५१ त्वपतमावर्त्तमनोज्ञनाभिः सा
व्यन्यगाढ़ सवपूर्भविश्री महीधरं मार्गवशादुपेतं स्रोतोवहा सागरगामिनीव ५२
वार्ष्ये पश्यः तद्वं पवति शैलेयगंधानि शिलातलानि यथा स्याचिद्यात कलापिनो
वर्हिणास्तेष्वपद्य ५१ त्वपामिति सावर्त्तमसंभ्रमइत्यमरः आवर्त्तइवमनोज्ञा
नाभिर्यस्याः सा ह्रदवनदीसामर्थ्यं मुक्तं अन्यवधूरन्यपत्नीभविश्रीभाविनी साक्षात् सा
रीतेन्त्यपं तासागरगामिनीसागरगा श्रोतोवहा न दो मार्गवशादुपेतं प्राप्तं महीधरं प १५०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Ihitiative

अथेति अथ भुजिष्या किंकरी सुदेष्णा भुजिष्या किंकरी मता इत्यमरः अंगदाश्लिष्ट
भुजं केयूररत्नहैं वा कुमारित शत्रुपक्षं विलासिनि शत्रुगर्वहं हेमांगदं नाम कलिंगना
थं आसेदुषीं प्राप्तवतीं अबालेंदुमुखीं हसोंदुमुखीं वालामिंदुमती वभाषे ५३ असा

अथांगदाश्लिष्टभुजं भुजिष्या हेमांगदं नाम कलिंगनाथं आसेदुषीं सादित
शत्रुपक्षं वालामवालेंदुमुखीं वभाषे ५३ असौ महेंद्रादिसमानसारः पतिर्म
हेंद्रस्य महोदधेश्च यस्य क्षरत्सैन्यगजछलेन यात्रासु यातीव पुरो महेंद्रः ५४

विति महेंद्राद्यैः समानसारः तुल्यस्थामा ऽसौ हेमांगदः महेंद्रस्य नाम कुलपर्वत
स्य महोदधेश्च पतिः स्वामी महेंद्र महोदधी पर्वतसमुद्रौ इति भावः यस्य या
त्रासु क्षरन्मदस्राविणां सैन्यगजानां छलेन महेंद्राद्रिः पुरो यातीव अद्रिकल्पा
अस्य राज्ञो हस्त्यश्वाः ५४

ज्याघातेनेति तु भुजस्थापभृतोत्तुरो रोगो धनुर्द्दंडोग्रस्तरः येन वंदीकृतानां शत्रूणां नेत्रोद्गते
यद्ग्रहोवेधान्वितसमरः रिपुस्त्रियां स्तां जनेनावाष्पसेके पयो लकज्जलमिश्राश्रुसि
क्तेस्तर्पः पदृतीव दृढ ज्याघातानां मौर्वीकिरणानां रेखेराजीभुजाभ्यां विभर्त्ति हि
वचनात्तत्समस्तावित्वगम्यते रिपुस्त्रियाभुजाभ्यामेव दृढणान दृढनरेखयोलक्ष
ज्याघातलेखेव तद्भुजोभुजाभ्यां विभर्त्ति पक्षापभृतोत्तुरोगः रिपुस्त्रियः स्तां जन
वाष्पसेकेवंदीकृतानां दृढवपदृतीद्दं ५५ यस्मात्मनः सद्यस्तिमितं किशोमर्द्दधनि
स्तां जितयामन्तस्वर्गः प्रासादवातायनेन दृष्यवीथिः ज्वोपयमग्लीवपवस्तनं ५६
तिलेनडसेत्तानयोः पणमतास्तां जनाक्षसेकोक्तिः ५५ यमिति आत्मनः सद्यस्तिस्तु
नेयहेमागादस्तमभितस्तन्निकृष्टः समीपस्थः प्रत एव प्रासादवायनेः दृष्यवीथिः मिदे
णगंभीरेण ध्वनिनानत्यजितोविवर्जितः यामसान्तः प्रहरावसानस्तच्चकवायवेनस
तयोक्तः मन्दोलिगंधस्तु गंभीरं इत्यमरः द्वौ यामप्रहरौ समावित्यमरः अणेवपववेवा

ता

१५१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

धुनेनेति धुनेन राज्ञा साई तालीवने मर्म्मरे इति धुनन्त्वम्पर्यम्मर्म्मरः स्वनितेव स्वपर्णाना
मितिस्मरवचनात् गुणपरस्यापि मर्म्मरशब्दस्य गुणिपरत्वेप्रयोगादवसेयं धुनु 294
राज्ञेः स्वनुइस्य नीरेभुद्वीपान्तरेभ्य आनीतानि लवङ्गगुच्छानि देवकुसुमानि येन सः
लवङ्गं देवकुसुमम् इत्यमरः महाद्रिर्वातेरपाकृताः स्वेदस्य लवाः विन्दवो यस्याः सा

धुनेन तस्मात् हं विदर्भसुता शोभालीरेषु तालीवनमर्म्मरेषु द्वीपान्तरानीतलवङ्गगु
च्छैरपाकृतस्वेदलवा महाद्रिः ५७ फलेभिताय्या कान्तिलोभनीयापाविदर्भराजा
वरजातयैव तस्मादेणावर्ज्जनीति दूरगकष्टानीता त्वं वल्लभो प्रतिकूलदैवात् ५८

तया भूता सति त्वं विदर्भक्रोड ५७ फलेभितेति प्राकृतसारूप्येण लोभनीया प्राक
र्षणीया ननु वर्णनामात्रेणोत्पत्यर्थः विदर्भराजावरजा भाजा अनुजा भूमती तया सु
नेरूपायवेफलेभिनाप्रचोदितापिनीता पुरुषकारेण दूरगकष्टा दूरमानीता लल्लभो
प्रतिकूलदैवं यस्य तस्मात् तेसद्भवतस्मात् हेमाङ्गदारूपावर्ज्जनेनप्रतानिहता ५८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रेषेति अथद्वारे नियुक्ताद्दौवारिकोक्तेनेत्यनेन नियुक्त इति ठक्प्रत्ययः द्वारादीनां चेत्यै
र.टी. जगागमः प्रकारेण देवस्तत्रूपं देवन्तं लम्बउरगाख्यस्य वरस्य पोऽसदेशोकापङ्क्तटाद्रती.
१५२ रवर्तिनागवरस्य नाथमेतस्मात्पहेव कोराशिं श्रुतो विलोकयेति एवोत्तुशिष्टा

अथोरगाख्यस्य वरस्य नायं दौवारिको देवस्तत्रूप
मेतं श्रुत्वास्य कोराशिं विलोकयेति एवो
तुशिष्टो निजगाद भोजम् ॥५॥

एवमुक्तं भोजस्य राज्ञो गोत्रापतेस्त्रिये भोज्यामिंदुमती क्रोडादिभ्यश्चेत्यत्र भो
जात्तत्वविगद्भ्युपसंख्यानात् ष्यङः यङश्चापिति चापनिजगाद इतां विलोक १५२
येति एवमुक्तापश्चाद्दत्तं वाजागादेत्यर्थः ॥५॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पांशुरिति ॥ अंसयोरर्पितालेखिन इति लेखाहारायस्य सकृद्विवंदनेन गोशीर्षाख्येन चं 296
दनेनैतेलपर्योविकरगोशीर्षे हरिचंदनं मित्यमरः ॥ कुंकुमागरागः ॥ मिष्टानुलेपनः ॥ प्रथ
पोऽङ्गनाजनपदानां राजा पांशुः पाशुजनपदस्याह्यातत्वविद्याच -- वत्साख्य इति विषयान
उत्क्षेपः प्रव वर्णवारि स्मरं जनपदं वदतीति वचनात् बालातपेन रक्ताभ्रहतमासानवोपमस्य ॥ निर्जरोद्गारः प्र
वाहस्सदनं स्यन्दनं ॥ श्वार्तो निर्झरो वारिप्रवाहः स्यादित्यमरः ॥ अद्रिराजइवाभाति ६० विंयस्येति विं
ध्यस्यायमंसार्पितलेखहारः ॥ कुंकुमरागो हरिचंदनेन ॥ आभाति बालातपरक्त
समेरुः सानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः ६० विध्यस्य स्तनभयिनाम्यताडै निष्पृहपी: ॥१
नोक्रिनसिंधुराजैः श्रीसोप्यमेधावम्यधाईमनैः सास्तातिकोपस्यभवन्मगास्यः
ध्यस्यनाम्नामहराइः तपनमार्गनिरोधाय वर्द्धमानस्यानिशेषः सतंभयितानि ॥ शोषं
पीतः कुक्षितः उनलक्ष ॥ सिंधुराजः समुद्रो यथनस ॥ अगस्त्य अम्बमेधसाव म्य छेदी ॥
तातेकर्माणि दीनानावम्यचायज्ञ इत्यमरः ॥ आईमनैः स्नानस्यन्थैः पस्य पाउअस्यश्री
स्याविहननन तु दाक्षिण्येन सस्नातपछनीति सास्नातिको भवति एछनोनुस्नानादिम्य

ग्रस्तमिति पुरा एवं जनस्थानस्य खरालयस्य विमर्दशंकी हृतः उद्धतो लंकाधि
र.टी. पतिः रावणः पुरा पञ्चुलेभमसौ ब्रह्मर्षिरेनामकेन राज्ञा अवताप्येन पाशेन संधा
२५२ यं इह लोकाय जयाय इह लोके जेतुं प्रवृत्तस्य इंद्रविजयिनो रावणस्यापि विजितेमर्षः
६२ अनेनेति महाकुलीनेन महाकुले जातेन महाकुलादमेव जातीति खञ्प्रत्य
य खे हरादीनवताद्वरापेपेने इह लोकाविजयाय इदमः पुराजनस्थानविमर्द गर्वितः
शंकी संधाय लंकाधिपतिः प्रतस्थे ६२ अनेनेन पाणौ विधिवद्गृहीते महाकुलीने ही ६२
नेन महीव गुर्वी रत्नानुविद्धार्णवमेखलायाः दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः
नेन पाणौ अनेन पाणौ वदीये विधिवद्गृहीते यथाशास्त्रं स्वीकृते सति गुर्वी गुरुः बो
तो गुणवचनादिति ङीप् मही व रत्नैः अनुविद्धो व्याप्तो अर्णव एव मेखला यस्या
स्तस्या दक्षिणस्या स्तम्भितुमत्वाच्च योऽस्या दक्षिणस्याः दिशः सपत्नी भव अने
न सपत्न्यन्तराभावात्मतो ते ६३
॥ ॥ ॥

ताम्बूलेति ताम्बूलवल्लीभिर्नागवल्लीभिः परिणद्धाः परिरब्धाः पूगाः क्रमुकाः यास्ता 298
म्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्ल्यपि द्वयोरिति घोण्टा तु पूगः क्रमुक इति चामरः एलालताभिः
आलिङ्गिताश्चन्दनाः मलयद्रुमा यासु तास्तु गंधसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोस्त्रि
त यामित्यमरः मलयस्थनापि कस्य पत्रालतास्तरणा यासु तास्तु कालस्कंधस्तमालस्ता

ताम्बूलवल्लीपरिणद्धपूगास्वेलालतालिंगितचन्दनासु तमालपत्रास्तरणा
सु रन्तुं प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीषु ॥ १४ इन्दीवरश्यामतनुर्नृपोसौ त्वं रोचनागौ
रशरीरयष्टिः अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ॥ १५

तापिच्छेयेत्यमरः मलयस्थलीषु शश्वन्मुहुः सदा वा रन्तुं प्रसीद प्रसन्ना भव ॥ १४
इन्दीवरेति असौ नृपः इन्दीवरश्यामतनुः त्वं रोचना गोरोचनेव गौरी शरीरयष्टिर्य
स्याः सा अन्योन्यस्तडित्तोयदयोरिव विद्युन्मेघयोरिव वां युवयोर्योगः समागमोऽन्योन्यशो
भायाः परिवृद्धये अस्तु ॥ १५ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्वस्त्विति विदर्भाधिपतेः भोजस्य स्वसुरिंदुमत्याः चेतसि तदीयः स्तनेहासंबंधिउ
र०टी० परदेशो वाक्यं दिवाकरस्यादर्शनेन बद्धकोशे मुकुलितेऽरविंदे नत्तत्रनाथांशुः चंद्र
१५४ किरणांकुरेणांतरमवकाशं न लेभे ६६ संचारिणीति पतिंवरा सा इंदुमती राज्ञो संचा

स्वसुर्विदर्भाधिपतेस्तदीयो लेभेंतरं चेतसि नोपदेशः दिवाकरादर्शनबद्धको
शे नत्तत्रनाथांशुरिवारविंदे ६६ संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय
पतिंवरा सा नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ६७

दीपशिखेव रात्रौ यं यं भूपालं व्यतीयाय अतीत्य गता स स भूमिपालः स सर्व इत्यर्थः नित्यवीप्स
योरिति वीप्सायां द्विर्वचनं नरेंद्रमार्गे राजपथे अट्टः क्षौमगृहभेद इव सा अट्टः क्षौममस्त्रि
यामित्यमरः विवर्णभावं विच्छायत्वं प्रहृष्टत्वं तमोहततत्वं प्रपेदे ६७ ॥ ॥ १५४

300

तस्याम्विति

तस्यामिंदुमत्यामुपस्थितायामासन्नायां समीरघोः सत्नु रजोमोह पणीतनवेतिस
माकुलाः स शयितोऽभूत् प्रयास प्रजस्य वामेतरो वामादितरो दक्षिणो बाहुः के
यूरस्य बंधने प्रदेशे तिके यूरस्य बंधस्थानं गदस्यानंतरं संतरं स्फुरति स्म तेः स्फुरणेः स शयं नु नोद १६ त
मिति कुमारी सवेषवयवेषु प्रनवघनदाघन प्रजंप्राप्यामोपगमात् राजांतरो

तस्मोरघोः सत्नु रूपस्थितायां पणीतमोनेतिसमाकुलोऽभूत् वामेतरः संश
यमस्य बाहुः केयूरबंधा स्फुरितेन नुनोद १६ तं प्राप्य सर्वावयवानवधमेव नं ता
स्माद्यामात्कुमारी नोऽप्रकाश समन्हकारमेमनुर्हत्वा नरे कांतानि षट्पदाली १५

पगमात् व्यावर्तते निवृत्ता नयाहि षट्पदाली भ्रमरावलिः प्रफुल्लं विकसितंबु
चितमितस्पृर्धः फलते पचाघव फलेन तत्तु ब्रकुलमिति पठित व्याम श्रनुपसर्गा
दिति निषेधादित्यभयस्यापि कदाचित्स्त्वपतिरित्युक्तम् शकसहकारं चनुविश
यमेतमग्रामस्वतीरसालो सहकारोस्ति सौरभमधुभ्रमरः हृत्वा नरे नकांता नि नीरि

ग. टी. १५५ तस्मिन्निति तस्मिन्नने समावेशिता संमिनाचित्तवृत्तिर्येन सः तोऽहं हरेः श्रमेवश
भागवतस्याल्लोकाद्दकत्वादिडमनीमवेस्य श्रवणमनुजमन्तार्वकायोर्वा पर्याभित्तास्र

तस्मिन्समावेशितचित्तवृत्तिर्मिंडुश्रभामिंडम
नीमेवेह श्रवक्रमेवत्तोमनुक्रमज्ञासवि
त्तर्ववाक्यामितस्सनदा १० ॥

नेदा वेवह्यमाणेसविस्तरं सप्रपंचं प्रथमेवावशब्देचज्ञोनिषेधात् अहोरविस
प्रसमयः विस्तारोविग्रहोव्यासः सत्रशाह्वस्यविस्तरश्चन्यमरः वाकोवत्तेःश्रवक्रमे १० १५५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इक्ष्वाकुवंश्यपंति इक्ष्वाकोर्मनुपुत्रस्य वंशे भवो नृपाणां ककुदं श्रेष्ठः ककुदं ककुदः श्रे
ष्ठे वृषांगे राजलक्ष्मणीति विश्वः श्लाघितलक्षणः इत्यानुगुणः गुणैः श्लाघितेनुक्ष
तलक्ष्णाहितलक्षणाविस्मरः ककुदि वृषांसे स्थित इतीति ककुत्स्थ इति प्रसिद्धः क
श्चिद्राजाभूत यतः ककुत्स्थादारभ्य नृपाः महाशयः महोक्षस्तु महाशयइत्यम
रः उत्तरकोशलेश्वरा राजानः दिलीपादयः श्लाघ्यप्रशास्ते काकुत्स्थस्यापत्यं पुमान
इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणां ककुत्स्थइत्याहितलक्षणोभवत् काकुत्स्थशब्दं
यतउन्नतेच्छाः श्लाघ्यं दधत्युत्तरकोशलेन्द्राः ॥१८॥ काकुत्स्थस्य काकुत्स्थ इ
तिशब्दं संज्ञां दधतीति विभ्रति तन्नाम तेस्य शौर्यादिवंशस्य कीर्तिकरइतिभावः पुरा कि
ल पुरंजयो नाम सातादिगवतो विस्तारेशः अवतारः कश्चिदिक्ष्वाकुराजा देवैः स
हसमयं बद्ध्वा देवासुरयुद्धे महोक्षरूपधारिणो महेन्द्रस्य ककुदि स्थित्वा पिनाकिली
लया निखिलमसुरकुलं निहत्य ककुत्स्थसंज्ञां लेभे इति पौराणिकी कथा अत्र नु
संधेया वक्ष्यते चायमेवार्थः उत्तरश्लोके ॥१९॥ ॥ ॥

302

श्री

म॰टी॰ महेंद्र इति यः कृत्रस्य: संचलितुं इमं महान्तं तामहोत्र: प्रवतरेति निपातः तस्य रूपमिव रू
१५६ पं यस्य तेन महेंद्र ग्रास्याप ग्राफरूप्रतपवप्रामाणिनाकिन: ईश्वरस्य लीलायेन न
तयोक्तः सन् वाणेरस्वरंगनानां गेंडस्थली: प्रोषितपत्रलेखानिहृत्तपत्ररचनाप्र
कार तन्नस्तेन रानवधीहि नर्थ: नहिविधवा: प्रसाध्या तदितिभाव: २२ ऐरावतेति
यः कोकुत्स्थः ऐरावतस्य गजस्य आस्फालनेन विक्षय शिथिलमंगरं अंगदे नस्वकी
मेंद्र ग्रीस्याघमनोनत्रूपंयः सपतिग्रामपिनाकिनीन: चकार वाणेरस्वरांग
नानां गंडस्थली: प्रोषितपत्रलेखा: २२ ऐरावतस्फालनविक्षयंयः संघट्टयन्नंग
दमंगदेन उपेंद्रुषः स्वामी पिनस्ति म ग्रामं भ्दोमने नगोत्रभिदो धिनष्टां २३
येन संवेदयत्नसं वर्षयत् तस्याम प्रोत्प्रेक्षां नर्तिमुपेयुषोपि प्रात्तस्यापि च गोत्रमिदंड
स्याहं मामनस्यार्थीतने ग्रहं त्वं तकमितिनमास: प्राथितप्रो प्रथिाहितवानस्या
दिप्रभ्यासेन चाभ्यासस्येति प्रभ्यासप्रत्वयोपि सतेन केवलं महोत्तरूपधारिणपव
इंद्रस्य कउदमारूढत्वं किंतु निजरूपधारिणोपींद्रस्यासौ तन्नामित्यपि शाब्दार्थ: अ १५६

महिम्नस्तवव्याख्यापत्र ११

ज्ञातइति उरुकीर्त्तिर्महायशाः जलप्रदीपको दिलीपइति नृपतिः तस्य कउन्नतस्यस्यकुले
ज्ञातः किलयो दिलीपः शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये नत्वशङ्क्येतिभावः एकेनोनाशतं
क्रतवो यस्य स एकोनशतक्रतुस्तस्य भावेनतत्वेस्थितिः इदृशो नये शततमक्रतुमव
रोधितवानित्यर्थः १४ यस्मिन् दिलीपे महीं शासति सति विहारस्यार्द्धेनिविहारः क्री

यस्मिन्निति

ज्ञातः जलेनतस्य किलोरुकीर्त्तिः जलप्रदीपो नृपतिर्दिलीपः स्थितिदृढेकोनशत
तक्रतुत्वे शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः १४ यस्मिन्महीं शासति वाणिनीनां नि
द्रां विहारार्द्धपथे गतानां वातो पि नास्रंसयदंशुकानि को लंबयेदाभरणाय हस्तं १५

ड्ङास्थानेतस्यार्द्धपथेनिद्रांगतानां वाणिनीनां मत्तांगनानां वाणिनी नर्त्तकी मत्ताविल
दग्धावनितास्वेतिविश्वः वाणिन्यो नर्त्तकी मत्ताः उत स्मरस्य अंशुकानि वस्त्राणि
वातो पि नास्रंसयत् न कंपयत् आभरणाय हर्त्तुं को हस्तं लंबयेत् तस्य धारात्तासिद्दतार
कुतो भयसंचाराः प्रजा इत्यर्थः अर्द्धस्वासो पंथाश्चेति विग्रहः समस्य भविभागे श्रमाणामा

रघुवंशटीका ॥ १५

पुत्रमृते विश्वजिन्नाक्रियनेनयोक्तः विश्वजिता विश्वजितो नाम महाक्रतोः प्रयोक्ता अनुष्ठा
र.टी. तातस्य दिलीपस्य पुत्रो रघुः परं पैत्र्यमेव शशालि पालयति यो रघुस्तं तस्मो हिरण्य
१५७ अवर्जिता हन्तासं भृताम अवार्हिताचयातं चतुर्दिगावर्जितं संभृतो विभूतिसंपदं स
सात्रमेव शेषो यस्य तां नाम करोति विश्वजिद्यागस्य सर्वदातिणाकत्वादित्यर्थः ॥ अ
पुत्रो रघुर्लसंपदं यशाति महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता चतुर्दिगावर्जितसं
भृतो यो रमात्रशेषामकरोदिभूतिं ॥ १६ ॥ आरूढमद्रीनुदधीन्प्रतीर्णान्भुजंगमा न
नो वसतिं प्रविष्टं ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुबंधि यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालं ॥
रूढमिति किंच अद्रीनारूढं उदधीन्प्रतीर्णं प्रवगाढं सकलभूगोलव्यापकमित्यर्थः
भुजंगमानां वसतिं पातालं प्रविष्टं ऊर्ध्वं स्वर्गादिकं गतं व्याप्तं इत्यं सर्वदिग्व्यापीत्यर्थः
अनुबध्नातीत्यनुबंधि च अविच्छेदकालत्रयव्यापकं चेत्यर्थः अत एव एवंभूतं यस्य रघ
शद्गयनं यादृशं तत् कालतो वा केन चिन्मानेन परिच्छेत्तुं परिमातुं नालं शक्यमं ॥ १५७

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रसाविति प्रसावृजात्यः कुमारस्त्विविहिपस्य स्वर्गस्य पतिमिंद्रं जयंतं इव जयंतः पाकशा
सनिरिसमरः नेरस्तुप्रतुजातलस्माज्जातस्त्वथः तज्जातेपितरं तुजातोभवति नान्यज
नकयोगनतयोतेः गामश्रीकर्मकृत्किषशीड्स्याशेतिक्तः सोपस्पष्टत्वात् सकर्म
कत्वमाहवाश्ववसन्निहातिकारः क्विणरुपः सोपस्पष्टाः सकर्मकाभवंतीति दृक्यः
मितरोगीयावेरूयाशोत्रः उर्वीभृद्वनस्पधुरंधुर्यलघुरंधुरेणाविराति इति नाधिकासह
प्रसौकुमारस्तमजोनुजातं त्रिविष्टपस्येवपतिं जयंतं उर्वीधुरं यो गुरुवनस्पोप्रा
धुर्यैलरसः सहशोविभर्ति २८ कुलेन कान्त्या वयसा नवेन गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः त्वमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन १९
शेनस्यचयातयाविभर्ति यथा कश्चिद्दक्षतरोपिधुर्येलामहतोतांसमेव हनीश्च पमा
लकारोधुर्तेनदृशस्वत्मनेरासमाविसमरः २८ कुलेनेति कुलेन कान्त्यालावण्येन नवे
न वयसा यौवनेन विनयः प्रधानेषुवातैः गुणैः श्रुतशीलादिभिश्च आत्मनस्तुल्यं सदृ
रूपममुं अजं वृणीष्व किं बहुना रत्नं काञ्चनेन समागच्छतु तस्यां गच्छतां श्लार्थनायोलो
हरत्नकांचनयोरिवानयोः समभावः शोभ्यानमुग्धः १९
नैः

र.टी.
१५८

तयेति सख्यामिंदुमत्यां तयागतायां तया भृतायां दृष्टानुगायां सत्यामित्यर्थः तया
गतेस्तिसख्यौ सहचरी सख्याशिष्वीति भावा यामिति पानना ऽनुरीषु वेत्रभृत्
सुनंदादयोर्य्येषुजेषु मनोता सुशतिष्ठ ज्ञामसुतिपरिहासपूर्वं भाव भाषे ग्रथवधूरि
दुमती पतां सुनंदां अस्ययपणो रोषेणाकुटिलं ददर्श अतो गमनेस्य सहायतादिति भावः

तयागतायां परिहासपूर्वं सख्यां सखी वेत्रभृदाबभाषे आर्ये व्रजामोन्यत इत्य वेत्रभृता
थैनां वधूरसूयाकुटिलं ददर्श २० ततः सुनंदा वचनावसाने लज्जां तनूकृत्य
नरेंद्रकन्या दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारं जग्राह तस्य वरणस्रजेव २१

२० ततइति ततः सुनंदाया वचनावसाने अनंतरं इंदुमती लज्जां तनूकृत्य
संकोच्य प्रसादेन मलः प्रसादेनामलया प्रसन्नया दृष्ट्यां स्वयंवरणस्रजेव स्वयं वर
णार्थं स्रजेव कुमारमजं अग्रहीत् स्वीचकार सस्पृहं सानुरागमपश्यदित्यर्थः २१ १५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सेति सौकुमारीपुनितास्मिनजे अभिलाषबंधेऽप्यनुरागाग्रेऽपि शालीनतया धृष्टतयासौ
रहष्टस्तु शालीनस्तु समरः शालीनकौलीनप्रहृष्टाकार्ये योतिति निपातः वक्तुं नश
शाक नत्यापि धृष्टालकेषणाः सोभिलाषवंधो रोमाचलस्येण कुलकव्याजेन
व्याजोपदेशो लक्ष्यचेत्समरः गात्रयष्टिमितानिराक्रामत् सात्त्विकाविर्भावलि

सा यतिनास्मिन्नभिलाषवंधे शशाक शालीनतया न वक्तुं रोमांचलक्ष्येण ८
स गात्रयष्टिं भित्वा निराक्रामदरालकेशाः ८२ सा चूर्णगौरं रघुनंदनस्य धा
त्रीकराभोकरभोपमोरूः आसज्जयामास यथाविधि स्रग् कंठे गुणं मूर्त्तमिवानु

रागं ८३ सेति करभः करप्रदेशो विशेषः मणिबंधादाकनिष्ठं कर
स्य करभो बहिरिस्मरः करभोपमा यस्यो रूरुस्सा करभोपमोरूः उरूत्तरपद
दौपम्ये ऊरुत्तरपदा ऊङ्प्रत्ययः सा सुकुमारी धात्रीकरेण धारितं रघुनंदनस्य कंठे लोहितगुणं सज्जमि
त्यर्थः मूर्त्तं मूर्तिमंतमनुरागमिव धात्र्या उपमातुः स्वनेदाया करांभोरुघुनंदनस्याज

ॐकारप्रमाप्रनवसवप्रमाप्रसंसजसप्रौसिमाप्र ८५

सकेशाः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नयामृति सर्वरेलवर्तिकेयोज्वः वरेलः प्रधानः पुत्रः नयास्तनामालया विदर्भराजस्य प्रवर
जातेरं विदर्भराजावरजो भाजनराजलंत्रुभति नीकेठापिते वाक्रूपाशा शुमेत्तत्रजास्तेनकंठेन.
लेपिता गिनिवेशितो वा कूपाशा भुजया साकंठापिते वाक्रूपाशा तो किं इथा तया सजाम
गलतुष्यमस्यामे गतुष्यालिमयूकतुष्यादीनि विघ्नतेय स्पासा मे गलमपीनया उनः किं
इयं स्वजा विशालवक्षः स्थललेव या विशालवक्षसः स्थललं वा विशालवक्षस्थलेवं

नयास्वजा मे गलतुष्यमस्या विशालवक्षस्थललंबपाशः। प्रलंबकंठापितबा-
हुपाशो विदर्भराजावरजो वरेण्यः ॥ ८४ ॥ शाखानमत्तु पगतेय कोमलदीमहुमक
जलनिधिमध्रु रूपं नकुकमोवतीलीं इति समस्तुणयोगशीनयल्लर्वसंशः ।

शालवक्षस्थलेन लंबा वा विशालवक्षस्थल- वराकंठन्पाणामिकवाक्यावेवतुं ॥ ८५ ॥
लंबानया ८४ शोषितममिति नवनास्मिन्नवयं वरमिडयपोरानागविकाः इतिप्रस्तनाप्र
कारेणाकवा वराविन्नुः वदंतिस्म किं इपकवावचन्पाणा राज्ञां स्ववणकटकणकूरो
स्ववणयोः कणपतत्रवणकिंपाः पराः समगुणे गुणयोगशीनयंः समानानां
सहशानां गुणानां योसो योगस्तेन शीनि ऐषांलेसगुणसमायेगुणाड्भयाः साहेमबूपला

प्रमुदितमिति मुदितानाभाहूतं ततः क्षितिपतीनां मंडलः क्षितिपतिमंडलं तत्क्षितिमंडलमे
कतः एकस्मात् प्रमुदितवरपक्षं प्रमुदितः हर्षितो वरस्याजस्य पक्षो वर्गो यत्र तत् प्रमुदि
तवरपक्षं तत् दृष्ट्वा मानात् वैरं गम्यतः अन्यस्मिन् परे देशे क्षितिपतिमंडलं नृपसमूहं वितानं
विच्छायं यमनोरथं आसीत् बभूव क्षितिपतिमंडलं कमिव सर इव तडागमिव यथा

प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्क्षितिपतिमंडलमन्यतो वितानं उषसि सर इव प्रफुल्लपद्मं
कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रमासीत् ८६ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदा
सकृतौ स्वयंवराभिधानो नाम षष्ठः सर्गः ६॥

सरो वरः उषसि प्रभाते एकतः
प्रफुल्लं च ततः पद्मं च प्रफुल्लपद्मं विकसितकमलमन्यतः कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रं
मीलितकुमुदवनैः प्रतिपन्ना प्राप्ता निद्रा संकोचो यस्मिंस्तत् कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रं ८६
इति श्रीकोलचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीविन्यां षष्ठः ६

310

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी भञ्जेन महेन्द्रियामैकं सुकुरन्मयपयोधरं मार्गान्तरवालमालोक्याश्चर्यमयं नौहि देवपती ।
१६० अथेति अथ विदर्भनाथो भोजः सदृशेनोपयन्त्रा वरेण युक्तां तां अत एव साक्षात्प्रत्यक्षम
न्तं साक्षात्त्वमस्तु न येतिस्मरः स्कन्देन युक्तां देवसेनामिव देवसेनां त्वां देवसेनां पत्नीमिति
व स्थितां स्वसारं भगिनीमिन्दुमतीमादाय गृहीत्वा पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव । सेनेति

अथोपयन्त्रा सदृशेन युक्तां स्कन्देन साक्षादिव देवसेनां स्वसारमादाय विदर्भनाथः
पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव । सेनानिवेशान्पृथिवीक्षितोऽपि जग्मुर्विभातग्रहम
न्दभासः भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वाद्रूपेषु वेषेषु च साभ्यसूयाः २ भोजस्यापत्यं

स्त्री भोज्या तामिन्दुमतीं प्रति व्यर्थमनोरथत्वात् रूपेष्वाकृतिषु वेषेषु ने
पथ्येषु च साभ्यसूयाः सेर्ष्याः अत एव विभाते प्रभातकाले ये ग्रहास्तद्वन्मन्दभा
सः क्षीणकान्तयः पृथिवीक्षितः पृथिवीपतयोऽपि सेनानिवेशान् निवासस्थानानि जग्मुः स्वया

१६०

ननुकुत्स्थमुद्दिश्यंतांनत्राह सान्निध्येति तत्र स्वयंवरदेशे शच्या इंद्राण्याः सान्निध्ययोगेव सा 312

न्निध्यतस्संयोगात्सद्भावहेतोः स्वयंवरस्य क्षोभकृतां विघ्नकारिणामभवः किलेति कि

लेति स्वयंवरविधानकाः शच्याः विनाशयंत इति प्रागागमसूचनार्थः तेन हेतुना का

कुत्स्थमजमुद्दिश्य समत्सरोपि क्षितिपाललोकः शशाम नात्तुभ्यत ३ तावदि

सान्निध्ययोगात्किल तत्र शच्याः स्वयंवरक्षोभकृतामभावः काकुत्स्थमुद्दिश्य

समत्सरोपि शशाम तेन क्षितिपाललोकः ३ तावत्प्रकीर्णाभिनवोपचारमिं

द्रायुधद्योतिततोरणांकं वरः स वध्वा सह राजमार्गं प्राप ध्वजच्छायनिवारितोष्णं ४

ति यावत्तावत् शाकस्य ३ समरः तावत्प्रकीर्णाः शाकल्येन प्रसादिताः अभिनवा नू

तना उपचाराः पुष्पप्रकारा यस्य तं इंद्रायुधवद्योतितानि प्रकाशितानि

तोरणान्येव अंकं चिह्नानि यस्य तं ध्वजानां छाया वा कृत्स्नश इति नक्तं स कात्र तेन निवारित

उष्णातपो यस्य तं राजमार्गं स वरो वध्वा सह प्राप विवेश ४ ॥ ॥

र॰ टी॰ १६१

ततइति ततस्तदनंतरं तदा तस्मिन् समये चामीकरजालवत्सु सौवर्णगवाक्षभेदे
षु सौधेषु तस्यालोकनदर्शने तत्पराणां संक्रांतो उरस्तदर्शीणा इत्थं वक्ष्यमाणं
संक्रांत स्वकार्याणि केशबंधादीनि येषां तानि विचेष्टितानि व्यापारा बभूवुः तान्येवा
ह पंचभिः श्लोकैः ५ आलोकेति सहसा आलोकमार्गं प्रति व्रजंत्या कयाचि

षु ततस्तदालोकनतत्पराणां सौधेषु चामीकरजालवत्सु बभूवुरित्थंपुरसुंद
रीणां त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ५ आलोकमार्गं सहसा व्रजंत्या कया
चिदुद्वेष्टनवांतमाल्यः बद्धुं न संभावित एव तावत् करेण रुद्धोपि च केशपाशः ६

उद्वेष्टनवांतमाल्यः उद्वेष्टने द्रुतगते विशेषेण जीर्णमाल्यः उत्सुकत्वेपुनः श्र
व नय वांतमाल्यः उद्गीर्णमालाचयः करेण रुद्धो गृहीतोपि केशपाशः केश
समूहः तावदालोकमार्गप्राप्तिपर्यंतं बद्धुं बंधनापन्न संभावितः न वेतितः ६ १६१

॥ ॥ ॥ ॥

प्रसाधिकेति काचिन्मुक्ताधकपाशंलेकायेपाशंलविनिंतरजनांयेधृतेइवरागमेवग्र
ग्रस्तामेपादस्तुतिकर्मधारयसमः हलाग्राग्रहलादयोगुणगुलिनेमेदाम
शम्भामितिमन्तामनः नमादित्याकृष्णउत्तस्थलीलागतिस्मकमदगमनामति 314
सागवाहपर्यनेपरवीपयानेप्रलक्ककाकोलालाणेविरुानाचकारविस्तार
प्रसाधिकालंविनंमंग्रपारंमौनिप्णकाविहद्वरागमेवउत्तस्थलीलागति
वकार संगवालाशेलक्ककाकोपरवीननान १ विलोचनेदक्षिणंमंजनेनसंभाव्य
नंहृचिनवामनेत्रा नथैववानायनसन्निकर्षेयपोशलाकामपरावदनी ८
यामस १ विलोचनमिति प्रपराक्षीदक्षिणंविलोचनमंजनेनसंभाव्यालेकृत्स्न
हविनेनेनांजनेनवर्जितेवामनेत्रेयस्याः सातथैवशलाकांगृजनकलिकांवदं
नीवातायनसंनिकर्षंगवाक्षसमीपंययौदक्षिणग्रहणसंभ्रमात्सुत्रक्रमकरण
योनिनार्थेसंव्यवहिएवंमनुष्याश्रुंजनहनिश्रुते: ८ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

जालेति अस्यास्त्रीजालांतरप्रेषितदृष्टेः गवाक्षमध्यप्रसारितदृष्टेः सतो रवस्याबेन
र॰टी॰ मिंन्नानीवीवस्त्रग्रंथिं नीवी परिधानग्रंथेर्वस्त्रीणां जघनवाससीति विश्वः नवबं
१६२ धश्चापि तु नाभिप्रविष्टाभरणानां कंकणादीनां प्रभा यस्य तेन प्रभैव नाभेराभ
रणमत्र द्वितीयार्थः हस्तेन वासोवलंब्य तस्थौ ४ अर्धेति सत्वरंशीघ्रं उ
जालांतरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्नां न बबंध नीवीं नाभिप्रविष्टाभरणप्र
भेण हस्तेन तस्थाववलंब्य वासः ४ अर्द्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः पदे पदे
दुर्निमिते गलंती कस्याश्चिदासीद्रशना तदानीं अंगुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा
स्थितायाः कस्याश्चित् अर्धाचिता मणिभिरर्धगुंफिता पिदुर्निमिते संभ्रमात् उ
त्क्षिप्तेषु भिन्नप्रक्षेपणेषु इत्येथातोः कमीति निक्षेपः पदे पदे प्रतिपदं वीप्सायां द्विर्वच
नं गलंती गलंती रशना मेखला तदानीं अंगुष्ठमूलेऽर्पितं सूत्रमेव
शेषो यस्याः सा तथा आसीत् १०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तासां मुखैरिति तदानीं सांद्रकुतूहलानां तासां स्त्रीणामासवगंधो गर्भे येषां तैर्वि-
लोलनेत्राण्येव भ्रमरा येषां तैः मुखैर्व्याप्तांतराः छन्नावकाशा गवाक्षाः सहस्र-
पत्राभरणा इव कमलालंकृता इव सहस्रपत्रकमलेनाभिनवमप्रासन् ॥ ताइ-
ति । ता नार्यो रचितापरस्य राघवं दृष्टिभिरापिबंत्योऽनन्यविषयाः पश्यंतो विषयांतरा-

तासां मुखैरासवगंधगर्भैर्व्याप्तांतराः सांद्रकुतूहलानां । विलोलनेत्रभ्रमरै-
र्गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ता राघवं दृष्टिभिरापिबंत्यो नार्यो न ज-
ग्मुर्विषयांतराणि तथाहि शेषेंद्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥

णि । मुग्धा न विषयान्न जग्मुर्नेतरविषयं । तथाहि आसां नारीणां शेषेंद्रियवृत्ति-
श्चक्षुर्व्यतिरिक्तश्रोत्रादींद्रियवृत्तिः सर्वात्मना रूपकांत्येन चक्षुः प्रविष्टेव श्रो-
त्रादींद्रियाणि स्वातंत्र्येण ग्रहणाशक्तेः चक्षुरेव प्रविश्य कौतुकातिशयमस्येन
लभंते किंतु यतः शेषेंद्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा यस्मात्तस्माद्विष

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰
१६३

स्य एवं कथयानिवक्तानिना: कथा दर्शयति स्थानमुमादिभिः स्थानमिति भोजोऽइन्दुम
तीपरोक्षैरदृष्टैर्भूपतिभिः वृतानामभेवेयमिति शार्यितास्वयंवरमेव साधु हितमन्तलमेनेन
तपरोत्तमेवं किं विस्मार्थिकेव वेस्याने घुक्रमेवेनतदुज्जेर्देसाप्रतस्थानमिममरः कृतः
प्रमयास्वयंवराभावेष्यसाविंदुमती यद्यमस्याल्लोनिपयालक्ष्मीप्रशादिनादवना
स्थाने वृतानां भूपतिभिः परोक्षैः स्वयंवरं साधुममंस्त भोज्या पद्मेव नारायणमन्यथा
सौ लभेत कांतं कथमात्मतुल्यं १३ परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वंद्वमयोजयि
ष्यत् अस्मिन्द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् १४ (नारायणं वि
ष्णुमिव आत्मतुल्यं समानं तुल्यरूपं कांतं पतिं कथं लभेत न लभेतैव १३ परस्परेणेति स्पृहणी
यशोभमभ्याशाः स्पृहसौंदर्यं इदं द्वंद्वं मिथुनं परस्परेण नायोजयिष्यच्चेत् यदि प्रजानां पत्युः
विधातुः अस्मिन्द्वये द्वंद्वे रूपविधानयत्नः सौंदर्यनिर्माणप्रयासः वितथो भविष्यत् व
ताहतासुरूपस्त्रीपुंसानतराभावादिति भावः लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ विति लिङ्

रतीति रतिस्मरौ नित्यसहचराविति भावः नूनं त्वावेत्तु इदंपदं वाऽयं चेद् इमौ दंपती एतद्
पेक्षा अभूतां अनुरूपत्वादुक्तः तथा हि इयं बाला राज्ञां सहस्रेषु राजसहस्रमध्ये आ 318
त्मप्रतिरूपमेव गता आत्मविलक्षणमनुरूपं वरं गतेत्येतेनर्व्यं ज्ञानमित्यतश्चाह

रतिस्मरौ नूनमिमावभूतां राज्ञां सहस्रेषु तथा हि बाला।
गतेयमात्मप्रतिरूपमेव मनो हि जन्मान्तरसंगतिज्ञं ॥ १५

हि यस्मात् कारणात् मनः जन्मान्तरसंगतिज्ञं जन्मान्तरसंगतिज्ञमिति नीचभवति अयमर्थः तदेवेदमिति
प्रतिभिज्ञाविशेषवशात् अननुभूतार्थेषु मनः प्रवृत्तिरस्तीति एतावता अत्र संगति
ज्ञमिति अनीव प्रवर्तत इत्यर्थः १५ ॥ ॥
॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. इतीति स्यानरत्नाद्युत्तमप्रकारेण धौरेयधर्मसुतेभ्यः उद्गताः श्रोत्रयोः सुखाः मधुराः स्व
१६४ स्वशाद्वोविशेष्यानिम्नः पापप्रणायकस्वानिवेत्समरः कृपाणीरः स्फुरत्कुमाराजेः
मंगल्यसंविधाभिः मंगलरचनाभिः उद्भासिते शोभमाने संवेशिनः कंन्यादायिनः

उद्गीतैः धौरेयधर्मसुतेभ्यः स्फुरत्कन्यकाः श्रोत्रसुखाः कुमारैः उद्भासिते
मंगल्यसंविधाभिः संवेशिनः सद्मसमासमारं १६ ततो व तीर्थ्य करेण का
याः सकाममनूपेम्बरदंहलः वैदर्भनिर्दिष्टमथो विवेशनारीमनोसौ वचनक्षमेः २
नः

सद्मगृहं समासमासारं प्राप १६ ततइति ततोः नेतरं करेण कायाः हस्तिसाः
सकाशात् प्राप्रुषीत्ते प्रवतीर्य काममनूपेम्बरो दतो दलायेन सोऽजः प्रथो
नेतरं वैदर्भनिर्दिष्टं प्रदर्शितं सनः चतुष्कं व
तरं नारीगणसीव विवेश २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

महार्हेति महार्हसिंहासने संस्थितोसौ जनः भोजेनोपनीतै रत्नैः सहितेन सरत्नेन मधुपर्केण मि
श्रं चर्च्यं एतत्साधनं इव ... दुकूलयोः क्षौमयोर्युगं मच्च वनितानाकटाक्षैः ग्रहणस्वीकारस
णगदर्शनैः सर्वं जग्राह गृहीतवान् ॥१८॥ दुकूलेति दुकूलवासाः जनः विनीतैः नम्रैः रव

महार्हसिंहासनसंस्थितोसौ सरत्नमर्घ्यं मधुपर्कमिश्रं भोजोपनीतं च दुकू
लयुग्मं जग्राह सार्द्धं वनिताकटाक्षैः ॥१८॥ दुकूलवासाः स वधूसमीपं निन्ये
विनीतैरवरोधमुख्यैः वेलासकाशं स्फुटफेनपंक्तिर्नवैरुदन्वानिव चंद्रपादैः ॥१९॥

रोधरक्षकैरन्तःपुराधिकृतैः वधूसमीपं निन्ये नीतः स्फुटफेनराजिः उदन्वान्समु
द्रः नवैर्नूतनैश्चन्द्रपादैश्चन्द्रकिरणैः वेलासकाशं समीपमिव प्रापितो यम् ॥१९॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तत्रेति तत्र सद्मनि अर्चितः पूजितः अग्निकल्पः अग्नितुल्यो भोजपतेः भोजदेशाधीश्व
र.टी. रस्य पुरोहितः आज्यादिभिः द्रव्यैः अग्निं हुत्वा तमेव चाग्निं विवाहसाक्ष्येऽधाय साक्षिणं कृ
१६५ त्वेत्यर्थः वधूवरौ संगमयांचकार योजयामासेत्यर्थः वचाधाय विवाहसाक्ष्ये वव

तत्रार्चितो भोजपतेः पुरोधा हुत्वाग्निमाज्यादिभिरग्निकल्पः तमेव चाधाय विवा
हसाक्ष्ये वधूवरौ संगमयांचकार २० हस्तेन हस्तं परिगृह्य वध्वाः स राजसू
नुः सुतरां वभासे अनंतराशोकलताप्रवालं प्राप्यैव चूतः प्रतिपल्लवेन २१

धूवरौ संगमयांचकार २० हस्तेनेति सः राजसूनुः अजः हस्तेन स्वकीयेन वध्वाः ह
स्तं परिगृह्य अनंतरायाः संनिहितायाः अशोकलतायाः प्रवालपल्लवं प्रतिपल्लवे
न स्वकीयेन प्राप्य चूत आम्र इव सुतरां वभासे इत्यर्थः २१ ॥ ॥ १६५

आसीदिति वरः कंटकितः पुलकितः प्रकोष्ठको यस्य स तथासीत् रोमहर्षे च कंटकः कंटकउ
मरः कुमारी तु स्वमतीव घर्मसिक्तेव समरस्तितिष्ठः पस्विन्नांगुलिः स्वेदयुक्तेव भूव प्रत्येकास्येन
नेतस्मिन्द्वयेमिथुनेन लक्षणमात्मवृत्तिः सात्विकोदयभूयापवृत्तिः मनोभवेन कामे
नतत्वं विभक्तेव समीकृतेव पृथक्कृतेव पुष्पराईस्य पाठेन तरे व्याख्यानं न रूपणेषणाः
समागमेन तत्स्पर्शेन कचोतपोवेधवरयोमनोभवस्यवृत्तिः प्रवस्थितिः समवे

आसीद्वरः कंटकितप्रकोष्ठः स्विन्नांगुलिः संववृते कुमारी तस्मिन्द्वयेतल्ल
ग्नमात्मवृत्तिः समं विभक्तेव मनोभवेन २२ ॥ ॥ ॥

विभक्तेव समीकृतेव शाकलिदस्यानुरागरसस्य संभतितत्कार्श्यदर्शी सात्त्विकिसे
स्पर्शीकृतेनवगुनयेतत्ते प्रवृत्तास्मापनः रोमांचितस्त्वरुकपः कन्यास्विन्नांगुलिर्भ
वेदिति प्रवृत्तात्रुरूपयोः स्वेदरोमांचाभिधान सात्त्विकमात्रापलक्षणेनतुनियमो
विवक्षितः एवंमतिरोमोद्गमः प्राङ्रम्भङ्कमायाः स्विन्नांगुलिः पुंगवकोत्नासीदिति
व्युत्क्रमकथनेन दोषाय २२ ॥

322

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

323

र.टी. तयोरिति प्रयोगेषु नेत्रप्रान्तेषु प्रसारितानि क्रिययोर्विपरीतयोः समापसाप्रवृत्तानि
१६६ वर्त्तितानि प्रत्याकृष्टानि अन्योन्यस्मिन् लोलाचलसत्त्वयोविस्मरः तयोर्दम्पत्यो
र्विलोचनानि हृष्टयोर्मनोज्ञानि रम्याणि ह्रियानिमीलितेन पत्रेण संकोचमानशिरश्च:

मु तयोरपांगप्रतिसारितानि क्रियासमापत्तिनिवर्त्तितानि ह्रीयंत्रणामानशि
मु. रे मनोज्ञामन्योन्यलोलानि विलोचनानि १३ प्रदक्षिणप्रक्रमणात्कृ
ॐ शानोरुदर्चिषस्तन्मिथुनं चकासे मेरोरुपान्तेष्विव वर्त्तमानमन्योन्यसंसक्त म

१२ प्रदक्षिणेति तस्मिन् क्षणे उदर्चिषः ऊर्ध्वशिखस्य कृशानोरग्नेः प्रदक्षिणप्रक्र
मणात् मेरोरुपान्तेषु समीपेषु परिवर्त्तमाने प्रदक्षिणीकुर्वदित्यर्थः अन्योन्यसंस
क्तं संगतं तन्मिथुनं स्याप्येतादृशं शोभनं अहश्च त्रियामा च अहस्त्रियामं दिवारात्री इव आस
माहारे द्वंद्वैकवद्भावः चकासे दिदीपे संसक्तमहस्त्रियामं २४ १६६

नितंबेति नितंबेनगुर्वी इहहेरालघुनोगुर्वीतिपाठः विधातृप्रतिमेनब्रह्मतुल्येनतेन 324
नगुरुणायाजकेनप्रयुक्ताज्ञाहितिप्रेरितामत्तचकोरस्येवनेत्रेयस्याः लज्जावतीसा
वधूः अग्नौलाजविसर्गंचकार २५ हविरिति हविषआज्यात्शमीपल्लवानांलाजा

नितंबगुर्वीगुरुणाप्रयुक्तावधूर्विधातृप्रतिमेनतेन चकारसामत्तचकोरनेत्रा
लज्जावतीलाजविसर्गमग्नौ २५ हविःशमीपल्लवलाजगंधीपुण्यःकृशानो
रुदियायधूमः कपोलसंसर्पिशिखःसतस्यामुहूर्तकर्णोत्पलतांप्रपेदे २६

नांचगंधोयस्यास्तीति हविः शमीपल्लवलाजगंधीशमीपल्लवमिश्रालाजाञ्जलिनाव
वतीतिकायमानः पुण्योधूमः कृशानोरग्नेउदियायउद्गतः कपालयोः संसर्पिणी
प्रसरणशीलाशिखायस्यसतथोक्तः सधूमः तस्याःवध्वाःमुहूर्तकर्णो
त्पलतांप्रपेदे २६ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नरिति तद्धूमत्वं प्राचारेणशान्नधूमग्रहणात् धूमंजनस्लोदोंजनस्लेदग्रेंजनसिग्धवाष्पो
र॰टी॰ दकदृव इत्यर्थः तेनसमाकुलाग्रेण शस्तानवीजांकुरोपदांकुरपवकर्णपूरोवतंसोपस्य
१६२ तन् पाटलगंडले संघूहणाँगंडस्थलेवभूव २७ ताविति कनकासनस्थौतौकन्याकुमा
रौस्नातकैर्गृहस्थविशेषैः स्नातकस्नाप्तुत्राब्रतीत्यमरः बंधुमताबंधुपुरःसरेणोस

तदंजनश्लोकसमाकुलाग्रंशस्तानवीजांकुरकर्णपूरं वधूमुखं पाटलगंडलेखं
मांचारधूमग्रहणाद्बभूव २७ तौस्नातकैर्बंधुमताचराज्ञापुरंध्रिभिश्चक्रमशः
प्रयुक्तं कन्याकुमारौ कनकासनस्थावार्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् २८

र्थः राज्ञापुरंध्रिभिः पतिपुत्रवतीभिर्नारीभिश्चक्रमशः क्रमेणप्रयुक्तं स्नातका
दीनांसर्वेषाम्एवंविशिष्यात् क्रमेण कृतमार्द्राक्षतारोपणमन्वभूतामनुभूतवंतौ
त्रिविधाहि स्नातकाः विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातकश्चेति तथाचयाज्ञ १६०
वल्क्यः गुरवे तु वरं दत्वा स्नायीततदनुज्ञया वेदव्रतानिवापारंनीत्वाह्युभयमेव चेति

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इतीति पृथिवीश्रीः पृथिकसंपन्नो भोजकुलप्रदीपः स राजा स्वसुरिंदुमत्याः पाणिग्र
हणं विवाहं संपाद्य कारयित्वा महीपतीनां राज्ञां पृथग्भेदेन एकैकशः पृथगर्हणार्थं पूजार्थं अधिकृता
नधिकारिणः समादिदेश आज्ञापयामास २९ लिंगैरिति मुदः संतोषस्य लिंगैर्विह्नैः

इति स्वसुर्भोजकुलप्रदीपः संपाद्य पाणिग्रहणं स राजा महीपतीनां पृथगर्हणार्थं
समादिदेशाधिकृतानधिश्रीः २९ लिंगैर्मुदः संवृतविक्रियास्ते ह्रदाः प्रसन्ना इव
गूढनक्राः वैदर्भमामंत्र्य ययुस्तदीयां प्रत्यर्प्य पूजामुपदाछलेन ३०

कपटहास्यादिभिः संवृतविक्रिया निगूढमत्सराः अत एव प्रसन्नाः स्वच्छा निर्मला गूढनक्रा
अंतर्लीनग्राहा ह्रदा इव स्थितास्ते नृपाः वैदर्भं भोजं आमंत्र्य तदीयां वैदर्भीयां पूजां उपदाछ
लेन नानोपायनव्याजेन प्रत्यर्प्य ययुः गतवंतः ३० ॥ ॥

र.टी. सत्युक्ति आरंभसिद्धौ कार्यसिद्धौ विषये पूर्वं कृता तत एवोस्तुपमुपेति समासः कृतपू
र्वा संवित् संकेतो मागधीवरो यत्र तृपुङ्याणेन सतथोक्तः संविद्युद्धे प्रतिज्ञायां संकेता
१६८ चारनामसिंति केशवः स राजलोकः समयोपलभ्यम् अजप्रस्थानकाले प्राप्तं तदा

स राजलोकः कृतपूर्वसंविदारंभसिद्धौ समयोपलभ्यं आदास्य
मानः प्रमदामिषं तदावृत्य पंथानमजस्य तस्थौ ३१ ॥

तत्सैकलातस्य वैशामने कृतंभवात्साध्यमित्यर्थः समयोपलभ्यमिति पाठे पुरहस्ता
ध्यमित्यर्थः प्रमदैवामिषं भोग्यवस्तु आमिषं चास्त्रियामोसतथास्याद्भोग्यवस्तु
नीति यादवः अर्थः समयोपलभ्यमिति दास्यमानः ग्रहिष्यमाणः सन् अजस्य प
थानं मार्गं आवृत्यावरुध्य तस्थौ स्थितवान् ३१ ॥ ॥ १६८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भैमेति प्रतुष्टितः कृतज्ञतेन राज्ञा धार्या प्रतुजायाविवाहो येन स तथोक्तः क्रथकैशिकानां देशा
नां भर्ता स्वामी भोजोऽपि तावत् तथा सत्तानुरूपपय्यात तथा प्र्याप्तमतानादिस्मतेन. प्रमित
वस्तुदानमिसमर्थः हरिणाक्षमा गृहे इपस्थनं येन तेन कादित्तपहेहृपसदापाहरणं वनदि
स्मरः ग्रहतिमहविणिकृताश्रीर्येन न तथोक्तः सन् रावतवमेजब्रस्यापयत प्रविश्य पि

भर्तापि तावत्क्रथकैशिकानामनुष्ठितानेन रजाविवाहः सत्वानुरूपाहरणी
कृतश्रीः प्राप्यापयद्राघवसंनगाव ११ तिस्मस्रिलोकीशपिते नतामेमेजुने
मार्तौ वसतौ हि पिवेत्ता तस्मादपावर्तत कुण्डिनेशः पर्वान्तसेतोमहवोल्लरश्मे ११

तवानल्पमलं गावं प्रतुजगाम च ११ तिस्मेति कुण्डिने विदर्भनगरे नसये शोभोजः त्रि
भुलोके शुत्रपिते नाङ्गेन सार्धं मार्गे पस्थिते सा वसतौ उषित्वा वसती सावे शमनो
नित्स्मरः पर्वन्तमयेरशं तेऽडस्मरपेमः स्यातसकाशानसोमस्त्रइमाइवनस्मादजा
दपावर्तनेविसृज्जानिवर्जेइमर्थः ११

प्रमन्यव इति नृपाः राजानः प्रागपि प्रत्येकं पूर्वं तस्य दिग्विजये गृहीतधनत्वेन को

शेन्द्रे रघोः आश्रमसंबोधे परस्परं वैरा बभूवुः प्रीताहेतोः समेताः संगताः संतः तदात्म
जस्याजस्य स्त्रीरत्नलाभेन चक्षमिरे न विवेहिरे ३४ तमिति हेमः उद्धतः स राज

प्रमन्यवः प्रागपि कोशलेन्द्रे प्रत्येकमात्तस्वतया बभूवुः अतो नृपाश्चक्षमि
रे समेताः स्त्रीरत्नलाभं न तदात्मजस्य ३४ तमुद्वहंतं पथि भोजकन्यां रुरोध
राजन्यगणः स दृप्तः बलिप्रदिष्टां श्रियमाददानं त्रैविक्रमं पादमिवेन्द्रशत्रुः ३५

पाद

सदृप्तः भो
जकन्यामुद्वहंतं तमजं बलिना वैरोचनिना प्रदिष्टां श्रियमाददानं स्वीकुर्वाणं त्रि
विक्रमस्यायं त्रैविक्रमः पादः तमिंद्रशत्रुरिव प्रह्लाद इव न रोधनवान् विरोचनविरो
धोपि प्रह्लादः आहूते समरनावि सोल्लंघमानस्य पादे भोजकरोध इति वसंतोऽत्रगतो

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

330

तस्या इति सकुमारोऽज्ञः तस्याः संकुमसमारवत्वार्थं प्रश्नः तस्य योधे वरुत्वमहं पितृराणां तेषिशामात्र
मिसर्युः सविवमादि प्रश्नात्तापत्तेण पार्थिववाहिनी राजसेनान योत्लवाहिनीत्समरः भा
गीरथी उन्नतरंगाः शोणः शोणमत्योनदश्च व प्रमगृहीत शुभि प्रवृत्तवान् ॥१६॥ पत्तिरिति प
तिः पादचारी योद्धा पदातिपादचारी शुभ्य पतन परा भ्यामन नीतिपदातिः पादापदि

तस्याः स्वरनार्थं संनत्तयो यो धर्मादि प्रपपि अतविवेकुमार ः प्रत्यग्र हीमार्थिववाहि
नीतो भागीरथी शोणश्चोन्नतरंगाः ॥१६॥ पत्तिः पदातिरथितेरथेश स्तुरंगसादीतरमा
यिस्तु देयेतागजस्यो भप्तक्षजस्यन्तुलप्रतिहै हि वभूवेत्रुर ॥१८॥

तिपदादेशः पदा
तिपत्तिपदगपदातिक पदाजपदसमर ः रथेशो रथिकः रथिनेरथारोहसम्भ्यपतन तुरे
गसादी प्रच्छारोहः रथिनेस्पन्दनारोहाश्वारोहात्तुसादिन इत्समरः तुरगारोहस्तुभ्यप
तन गजस्य यतारहस्त्यारोहा गजस्य पुरुषप्रभ्यपतन इत्थमनेन प्रकारेण त्रस्यपतिहैं दयेत
जातीयघ्रातिमहत्तु हैं वभूव प्रामोमहहयेषामत्ता नि हादनः यो धाः त्वस्याः समवलाः प्रतिह

र.टी.
१८

नदद्भिरिति तूर्यैश्च नदद्भिः सद्भिश्च प्रविभाव्यवाचः अनवधार्यगिरः चापभृतो धानुष्काः
कुलमपदेश्यते श्राव्यते येन ये ते कुलोपदेशास्तान्कुलनामानि नोदीरयन्ति स्म श्रोतुम
शक्यत्वाद्वाचो नाब्रुवन्नित्यर्थः। किन्तु बाणान्तरैर्बाणे भुलिखितान्तरैरेव तन्नृपाव
दैरित्यर्थः परस्परस्यान्योन्यस्य ऊर्जितं प्रख्यातं नामयशो ह्रुत्तः ३८

नदत्सु तूर्येष्वविभाव्यवाचो नोदीरयन्ति स्म कुलोपदेशान्‌ बाणाक्षरैरेव परस्पर
स्य नामोर्जितं चापधरः शशंसुः ३८ ललाटबद्धभ्रुकुटीतरङ्गैस्तनुत्रमज्जाटवानि
पीडितोऽपि: श्वानस्तरैर्भल्लनिकृत्तकण्ठैर्हुङ्कारगर्भैरवनिःशिरोभिः ३९

उत्थापित इति संघातिष्ठुहंद्युप्येकस्थापितः स्पंदनवेगान्नां रथसमूहानां चक्रैः रथांगैः सां 332
द्रीकृतः वेगाः रहस्तानि यस्य धांकारैः वैगौरातेकुञ्जलदंतिकचावः कुञ्जरकर्णतालैर्ला
दुनैर्विलासितः प्रस्तावितो वेगः नेत्रक्रमेण पुस्तकपरिवाग्रसाङ्गलांस्तुकयोनेत्र

उत्थापितः संघतिरेणुरङ्घैः सांद्रीकृतः स्पंदनवंशचक्रैः विलासितः कुंजरक
र्णतालैर्नेत्रक्रमेणोपजहार धूलीः ४८ मत्स्यध्वजा वापिषु वंशा हि दीर्घैर्मृणालैः प्र
हृष्टध्वजिनीरजांसि बभुः पिबंतः परमार्थमत्स्याः पर्याविलानीव नवोदकानि ४९

क्रमेणोत्थोपरि पारिचेतसमूहः तुर्यं तु उपजहारो धूल्यादर्शयामास ४८ मत्स्यध्वजा इति
वापीषु वंशा हि दीर्घैर्विहितैर्मृणालैः प्रहृष्टध्वजिनीरजांसि सैन्यरेणवः पिबंतः गृहीतः म
त्स्याकारा ध्वजा पर्याविलानि परितः कलुषितानि नवोदकानि पिबंतः परमार्थम
त्स्याः इव बभुः भांति स्म ४९

र.टी.
१७१

रथ इति सान्द्रे घने रजसि रथः रथाङ्गध्वनिना चक्रस्वनेन विजज्ञे ज्ञातः नागो हस्ती
विलोलानां चञ्चलानां घण्टानां क्वणितेन नादेन विजज्ञे आत्मपरावबोधः स्वपरविवेकः स्वभ
र्तृणां स्वामिनां नामग्रहणेन नामोच्चारणेन बभूव रजोऽन्धतया सर्वशब्दादनु

रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे विलोलघण्टाक्वणितेन नागः स्वभर्तृनामग्रह
णाद्बभूव सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः ४१ आवृण्वतो लोचनमार्गमाजौ र
जोऽन्धकारस्य विजृम्भितस्य शस्त्रक्षताश्वद्विपवीरजन्मा बालारुणोऽभूद्रु
धिरप्रवाहः ४२

मापयञ्जकुत्यर्थः ४१ आवृण्वत इति लोचनमार्गमावृ
ण्वतः दृष्टिपथमुपरुन्धतः आजौ युद्धे विजृम्भितस्य आप्रसृतस्य रजःएवान्धकारस्य श
स्त्रक्षतेभ्यः अश्वद्विपवीरेभ्यो जन्म यस्य स तथोक्तः रुधिरप्रवाहः बालारुणोऽभूत्
बालसूर्योऽभूत् अरुणो भास्करेऽपि स्यादित्यमरः बालविशेषणं रुधिरस्य वर्णसाम्यार्थं ४२ १७१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सञ्छिन्नः क्षतजेन रुधिरेण संछिन्नमूलः स्थगितमूलतलसंवेधरजः सर्थः तस्य क्षतजस्योपरिष्टा
त्पवनावधूतो वातेनाहतः रेणुः अङ्गारशेषस्य कृताशनस्याग्नेः पूर्वोत्थितो धूम
इवाबभासे दिदिपे ४४ प्रहारेति रथस्थाः रथिनः प्रहारेण या मूर्छा तस्या अपगमे

संछिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्योपरिष्टात्पवनावधूतः अङ्गारशेषस्य हुता
शनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवाबभासे ४४ प्रहारमूर्छापगमे रथस्था यन्तॄनुपाल
भ्य निवर्तिताश्वान् यैः सादिता लक्षितपूर्वकेतूंस्तानेव सामर्षतया निजघ्नुः

सति मूर्छितानां यन्तॄन् सारथीनां संरक्षणं सारथ्यधर्म इति कृत्वा यन्तॄन् सारथीनुपालभ्य
अस्मान् कुत निवर्तितवन्त इति निवर्तिताश्वान् पूर्वं यैः स्वशत्रुभिः सादिताः इदानीं सामन्ता
लक्षितपूर्वकेतून् पूर्वं दृष्टैः केतुभिः ध्वजैः लक्षितानित्यर्थः तानेव सामर्षतया सको
पत्वेन हेतुना निजघ्नुः प्रजह्रुः ४५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. १७२

अपीति अर्धश्चासौ मार्गश्च तस्मिन्नर्धमार्गे परेषां बाणैर्लूना अपि हस्तवतां कृतहस्तानां
धनुर्भृतां पृषत्काः शराः आत्मजवानुवृत्त्या स्ववेगानुवेधेन हृतेन फलिभिः लोहाग्रवद्भिः
तस्य बाणाग्रयोः फलमिति विश्वः पूर्वार्द्धभागैः शरव्यं लक्ष्यं प्रापुः गवादिभ्यो यदिति यत्प्र
त्ययः वेध्यं लक्ष्यं शरव्यं च इत्यमरः संप्रापुरेव न तु मध्ये पतिता इत्यर्थः ४५ आधोरणानां

अप्यर्द्धमार्गे परबाणलूना धनुर्भृतां हस्तवतां पृषत्काः संप्रापुरेवात्मजवानुवृ
त्त्या पूर्वार्द्धभागैः फलिभिः शरव्यं ४५ आधोरणानां गजसन्निपाते शिरांसि चक्रै
र्निशितैः क्षुराग्रैः हृतान्यपि श्येननखाग्रकोटिव्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः ४६

मिति गजसन्निपाते गजयुद्धे निशितैस्तनुपत्रवत्क्षुराग्रैः क्षुरस्याग्रमिवाग्रं येषां तैश्चक्रा
युधविशेषैर्हृतानि छिन्नान्यपि श्येनानां पक्षिविशेषाणां पत्री श्येन उलूकस्तु इत्यम
रः नखाग्रकोटिषु व्यासक्ताः केशा येषां तानि आधोरणानां हस्त्यारोहाणां आधोरणा
हस्तिपका इत्यमरः शिरांसि चिरेण पेतुः पतितानि शिरःपातानन्तरं [illegible] पश्चादु

१७२

एवंमिति एवं प्रथमे प्रकल्पितो गुप्त्वसादीनोरंगिकः प्रतिप्रहारे प्रवृत्तमं प्रसक्तैस्तु रंगमसा 336
मर्यासस्कंधनिषण्णदेहः मरुद्धेतामितमर्थः रिपुम्नूर्योनजज्ञानेत्र नतेप्रहारकिंतु शस्त्रा
स्त्रसंततंपुनरुज्झोवंतंप्राचकाज्ञनापुहं मसज्ञप्राप्तं नाजेनातिपरिछिन्नमितिनिषेधस्म
रणादितिभावः ५८ ननुतज्ज्ञामिति ननु तज्ज्ञानन्तपुनिस्सुहृदामितिमर्थः चमंमृतो

एवं प्रकल्पितो निजहस्तान्तं मृत्युः प्रतिप्रहारात्तमसम्वसादी तुरंगस्कंधनिषण्णदे म
हः मन्नाम्बसंतेनरिपुस्मावकोच ५८ ननु तज्जो वमिम्नतो विकोशैर्विहस्तदन्तेश्व
रासिभिः पतद्भिः उद्यन्तमश्चिस्समयांतमप्युरीजाविविग्राः करशीकरेण ५९ ।।

कवचिनां संवृधिभिः स्फुरद्भिर्दन्तैरुपनद्भिः प्रतिपदं विकोशैर्वितानविधानकैः कोशा
कुसुमेखद्गरुपयानेमभरः असिभिः खड्गैः उद्यन्तं उद्गतं मश्चिं विप्रिचिविविग्राभीनाग
जः करशीकरेण शुण्डादंडजलकणेन शमयांबभूवुः शान्तेचकुरित्यर्थः ५९ ।।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

337

र.टी. १९२ शिलीमुखैरिति शिलीमुखैर्वाणैः कृत्तानि छिन्नानि शिरांस्येव फलानि तैराढ्या संपन्ना च्युतैः भ्रष्टैः
शिरस्त्रैः शिरस्त्राणैरिति शिरस्त्राणानि शीर्षण्यानि शीर्षे ऽपि च शिरस्त्रीणामित्यमरः तैश्चषके
त्तरापानपात्रमुत्तरे उपस्थिता चषकोऽस्त्री पानपात्रमित्यमरः शोणितान्येव मधूनि तस्य कु

शिलीमुखैः कृत्तशिरःफलाढ्यो च्युतैः शिरस्त्रैश्चषकोत्तरेव रणक्षितिः शोणितम
घकुल्या रराज मृत्योरिव पानभूमिः ४९ उपान्तयोर्निष्कुषितं विहङ्गैराक्षिप्यते भ्यः पि
शितप्रियोपि केयूरकोटिक्षततालुदेशा शिवा भुजच्छेदमपाचकार ५०

स्यापवाहाय
सोसाकुल्याकृत्रिमासरिदित्यमरः रणक्षितिः युद्धभूमिः मृत्योः पानभूमिरिव रराज ४९
उपान्तमिति उपान्तयोः प्रान्तयोर्विहङ्गैः पक्षिभिः निःकुषितं खंडितं खंडितानि निष्कुषितानि
तिहृस्वागमः भुजच्छेदं भुजखण्डं तेभ्यो विहङ्गेभ्य आक्षिप्य आपाद्य पिशितप्रियापि पिशिताशी
वा क्रोष्टा केयूरसंगादस्य कोटिना ततनाल्तु देशा यस्याः सा तथाति अपाचकार अपसा १२४

कश्चिदिति द्विषतः खड्गेन हृतोत्तमांगः छिन्नशिराः कश्चिद्वीरः सद्यो विमानप्रभु
तां देववत्तनुपेत्य प्राप्य वामांगसंसक्तां सव्यो संगासंगिनीं स्वर्गांगनायस्स तनयो
न्तः सत्समरे नृत्यमानं स्वं कबंधं प्रशिरस्कं कलेवरं ददर्श कबंधो निर्मस्तकः पाशुक्तम

कश्चिन्नद्विषतः खड्गहृतोत्तमांगः सद्यो विमानप्रभुतामुपेत्य वामांगसंसक्त
सुरांगनः स्वं नृत्यत्कबंधं समरे ददर्श ५२ अन्योन्यसूतोन्मथनादभूतां
तौ वैवस्वतौ रथिनौ च कौचित् व्योम्नो गदाव्यापतनस्वरूपरौ भग्नरथौ पृथ्वीं वा
जुविमर्दनिष्ठौ ५२

पन्नर्थकलेवरमित्यमरः ५२ अन्योन्येति कौचिद्द्वौ अन्यो
न्यसूतोन्मथनात् परस्परसारथिनाशनात् वैवस्वतौ सारथिनौ च यौ द्वौ एव
भूतानां नावेवव्योम्नोगतनवाहौ अपि च गदाभ्यां व्यापतनस्वरूपरौ भग्नरथौ भूतेनर
भग्नरथौ वाजुविमर्दनिष्ठौ नाशोपयौ स्तो अन्मतानि निष्ठा निषध्यातिनाशांतः इत्यमरः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

परस्परेणेति परस्परेणान्योन्यं प्रहृतौ रतप्रवृत्तयोः तन्तन्वोः समकालमेकका
र.टी. १७८ कालयथा तथा उत्क्रांतवायोः युगपद्गतप्राणयोः प्रकाशरसः प्राप्तितोनयोः प
काम्बरसः प्रार्थितयोनैकाम्बरसोरित्यर्थः वाहिनाग्न्यादिषिति प्राप्तितशाहस्यप

परस्परेणात्तयोः प्रहृतौ हृत्क्रांतवायोः समका
लमेव प्रमर्त्यभावेपिकपोस्थितासीदेकस्परः प्रार्थितयोर्वि
वादः ५५

रनिपातः प्रथवापकस्यामस्परस्मिप्रार्थितेप्रार्थनायप्रोरितिविग्रहः स्त्रियोवक्रूष्म
रसतु इति वक्रुताभिधानेऽपिकोमिशायेकपोस्थितप्रहृतोः योधयोः प्रसत्यभावेपिस्व
त्वेपिविवादः कलहश्रासीत् एकाभिलाषोमहद्वैरवीजमितिभावः ५०॥ १०८

कुहाविति ताउभौ ख्यहौसेनासंग्रामेख्यहसुवलाविस्मासहमसरः पश्चात्तुरश्व
धैनयोर्माहतयोः पर्योपहृस्माक्रमहूस्माप्रहृस्माप्रहृङ्गौ महार्णवोर्मीरुवमुतरेत
रस्मादप्यवस्यमवस्यारात्रिंतपुनिघनजयंचघापतः योगत्तुवंतो ५५ परेणेति वले

कुहाबुभौतौवितेरेनतस्माङ्गेगोजयंचाँपुतरंभवस्य पश्चात्तुरोमारुतयोःप्र
वृद्धौपर्योपहृतेवं महार्णवोर्मी ५५ परेणामग्रेपिविलेमहोजोयपोवजः शम
रिसेन्यमेव धर्मोनिवर्तेतेनसमीरणेनयनाहिकत्तस्ततपवेवाङ्गिः ५६

स्वसैन्येपरे रणेपविवेनमग्रेपिमहौजामहोवनोजः प्ररिसैन्यंभस्मेवधयोतथा
ह्रिसमीरणेनवायुनाधूमोनिवर्तेनएणनाकमेणिलिङ्. वाङ्गिस्तप्रग्निस्तघतोय
त्वकृतः कत्तान्तरणकैतोत्तत्त्रणवीरुधाविस्मरः ततपेवनचैवप्रवर्त्तनेश्रुति
प्राप्तः सार्वविभक्तिकतसिः ५७ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

341

र.टी. रथीति रथी रथाधिरूढः निषंगी तूणीरवान् तूणोपासंगतूणीरनिषंगा इषुधिर्द्वयो

१७५ रित्यमरः कवची वर्मधरः धनुष्मान् धनुर्धरः दृप्तः उद्धतः एकवीरः असहायशूरः

सोऽजः राजन्यकं राजसमूहं गोत्रोक्षेत्यादिना वुञ्प्रत्ययः महावराहः वराहावतारो

विष्णुः कल्पक्षये कल्पान्तकाले उद्वृत्तमुद्वेलं प्रवृद्धमर्णवाम्भ इव विलोडयामास निवारया

रथी निषंगी कवची धनुष्मान् दृप्तः स राजन्यकमेकवीरः विलोडयामास महाव

राहः कल्पक्षयोद्वृत्तमिवार्णवाम्भः ५६ स दक्षिणं तूणमुखेन वामं व्यापारयन् द्वी²

हस्तमलक्ष्यताजौ आकर्णकृष्टा सकृदस्य योद्धुर्मौर्वीव बाणान् सुषुवे रिपुघ्नान् ५७

मास ५६ स इति सोऽजः आजौ युद्धे दक्षिणं हस्तं तूणमुखेन निषंगविवरेण वामम

पि इतरं वामं सव्ये धनुषि च व्यापारयन् विशेषेण चातिसंदधदिति विग्रहः व्यापारयन् अलक्ष्यत

शरसंधानादरयस्तु इत्यलक्षताज्जात्होह सकृदाकर्णकृष्टा आकर्णकृष्टा धनुषोऽस्य योद्धुरजस्य मौ ५ १७५

र्वी ज्या रिपून् हन्तीति रिपुघ्नान् बाणान् प्रसमनुष्यकेऽरे केचाति कृतत्वः बाणान्सुषुवे इव जन्मे द्वा

स्मृति सोऽज्ञः शेषैर्लोहद्दृष्टायुधकः अत एव लोहितानि सुप्तानि येषां तानि तैर्व्यक्ताङ्
घ्रेरत्वापीताः भ्रुकुटीः भ्रूभंगान् दधद्भिः भल्लैर्बाणविशेषैरलीकृताः छिन्नाः क
ण्ठपीठानि कुकरणाभैः कुण्डलैर्विभूषितमस्यैः हिण्वतामत्रुणाशिरोभिः तां भूमिमतल्लार
छादयामास ५१ सर्वेति हिरदग्रधानगजमुख्यैः सर्वबलाग्रैः सेनाग्रैः हल्लस्वर
सैराग्रदष्टाधरलोहितानां हैमं ज्ञाना हेरेखा भ्रुकुटी वहद्भिः नलारंगामल्लनिकृन
कैठैः कुकारणाभैर्हिण्वतां शिरोभिः ५१ सर्वेर्वलाग्रैर्हिरदप्रधानैः सर्वायुधैः कट
कभेदिभिश्च सर्वेऽपत्तनचमूमिपालाः स्मिन्नजन्मुधृष्टिवपुच्च ६०
यपाण्डुतासेनागसाश्च ततः पुस्तिन्नमरः कटकभेदिभिः उरच्छदः कटकोऽजगरः क
वचोस्त्रियामित्यमरः सर्वायुधैश्च वाहावलम्बुत्का प्रान्तरमाहसमवेश्पत्नेन सर्वपेभ
भिपालाः येऽजनाः पुधिष्ठुहेनास्मिनजन्मेपञ्जरूः नेश्नजरूरित्यर्थः सर्वज्ञसर्वशक्तिकार
कसंभवान कर्मणोऽप्यधिकरणाविवक्षायां सप्तमी तज्जन्मेऽप्यनेकशक्तिपुत्रसविस्मया

नै० सु० टी० स० २४ ... 342

र॰टी॰ १२९ सइति परेषां द्विषामस्त्रव्रजैः छन्नरथः सोऽज्ञः नीहारे हिमे मग्ने दिनस्य पूर्वभागः प्रातः
कालः किंचित्प्रकाशेन शुबलन्हेम्णविवस्वानेव ध्वजाग्रमात्रेण लक्ष्यो बभूव ध्वजाग्राद
मत्किंचित् न लक्ष्यत इति भावः ६१ प्रियंवदादिति प्रथिराजसूनुः महाराजपुत्रः ऊ

सोऽस्त्रव्रजैः छन्नरथः परेषां ध्वजाग्रमात्रेण बभूव लक्ष्यः नीहारमग्नो दिनपूर्वभा
गः किंचित्प्रकाशेन विवस्वानेव ६१ प्रियंवदात्प्राप्तमसौ कुमारः प्रायुंक्त राजस्वधि
राजसूनुः गांधर्वमस्त्रं कुसुमास्त्रकांतः प्रस्वापनं स्वप्ननिवृत्तलौल्यः ६२

स्वमाद्युकांतो मदनसुंदरः स्वप्ननिवृत्तलौल्यः विरसजागुरुकरमर्थः प्रसौ कुमारो
जः प्रियंवदात्प्रियंवदनामकात् गंधर्वात्प्राप्तं गांधर्वं गंधर्वदेवताकं कास्मेरवनेस्यम्
स्वापयतीति प्रस्वापनं निद्रादायकमस्त्रं राजसूनुः प्रायुंक्त प्रयुक्तवान् ६२ ॥ १७

ततइति ततो धनुराकर्षणेन मूढहस्तं धनुष्कर्षणमूढहस्तं एकस्मिन्नंसे पर्यस्तं स्रस्तं शी
रस्त्राणां शीर्षाणानां जालं समूहो यस्य तत् नरदेवानां राज्ञां सैन्यं वसैन्यं स्वाध्य
नृपम् शीर्षण्यं च शिरस्त्राणमित्यमरः ध्वजस्तम्भे भुग्ने निषण्णः प्रविष्टो देहो यस्य तत
यः निद्राविधेयं निद्रापरतन्त्रं तस्थौ ६३ ततइति ततः कुमारो रघुजः प्रियायाश्च म

ततो धनुष्कर्षणमूढहस्तमेकांसपर्यस्तशिरस्त्रजालं तस्थौ ध्वजस्तम्भनिषण्ण
देहं निद्राविधेयं नरदेवसैन्यं ६३ ततः प्रियोपात्तरसेऽधरोष्ठे निवेश्य दध्मौ जलजं कु
मारः तेन स्वहस्तार्जितमेकवीरः पिबन्यशो मूर्तमिवाबभासे ६४

सोऽपात्तरसे आस्वादितमाधुर्ये प्रतिज्ञाह्वय इति भावः अधरोष्ठे जलजं शंखं निवेश्य
जलजं शंखपद्मयोरिति विश्वः दध्मौ अनुस्वमारुतेन पूरयामास ध्मातेः कर्तरि लि
ट् तेन तोषस्थितेन शंखेन एकवीरः सोऽजः स्वहस्तार्जितं मूर्तं मूर्तिमद्यशः पिबन्निवा
वभासे यशसः शुभ्रत्वाद्धृष्टनादिति रुपमेषा ६४ ॥ ॥ ॥

२.टी. णं त्वेति शोणस्त्वन स्याजशोत्वधने: प्रभिन्नतनया शस्त्रभिन्नानन्वान्निवृत्ता शाकुपलाग्यसंश
१३३ मागता: स्वयोधा: सेनया शत्रुनिद्राणशत्रुतम जेति मीलितानां मुकुलितानां पंकजानां म
ध्ये स्फुरंतं प्रतिमा वा सौ शशांकश्चेतनन्नत्ति वह्निमिव दहन्स्तु: ६५ तशोणितैरिते सपाति

शोणस्त्वनाभिन्नतया निवृत्तानल्पेन शत्रुं दहनेस्तुः स्वयोधाः निमीलितानामिव
पंकजानां मध्ये स्फुरंतं प्रतिमाशशांकं ६५ तशोणितैस्तेन शिलीमुखाग्रैर्निवे ६६
शिताः केतुमुपार्थिवानां यशोहतं संप्रतिराघवेणन जीवितेनवः कृपयेतिवर्णाः

राघवेणरघुवेणसर्वै रघुणैवेतिभावः हेराजेनः कुसुमाकेयशोहतंतत्कृपयाजीवितं
हतंननशप्तमिति भावः इसवरूपावर्णाः नदर्थप्रतिपादकं वाकमित्यर्थः सशोणितैः शो
णितह्रद्ये: शिलीमुखाग्रे: सायके: तेनाजेनप्रयोजकर्त्रा पार्थिवानां राज्ञां केतुषुध्वजेषु

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सइति चापकोट्यांनिहितएकोबाहुर्येनसः शिरस्त्रस्यनिष्कर्षणेनभिन्नमौलिः श्लथ
केशबंधः चूडाकिरीटंकेशाश्च संयतेमौलयस्त्रियामरः ललाटेबद्धाः श्रमवा
रिबिंदवोयस्यसोऽग्रतः भीतांप्रियामित्यमतीमेत्यागत्यवचोबभाषे ६७ किमित्यत
आह इतइति हेवैदर्भिइहमनिःइतःइदानींममअर्भकहार्यशस्त्रान् बालकापहा

स चापकोटीनिहितैकबाहुः शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः ललाटबद्ध
श्रमवारिबिंदुर्भीतांप्रियामेत्यवचोबभाषे ६७ इतःपरानर्भकहार्यशस्त्रान्वै
दर्भिपश्यानुमतामयासि एवंविधेनाहवचेष्टितेनत्वंप्रार्थ्यसेहस्तगताममैभिः
६८

र्यशस्त्रान्परान्शत्रून्पश्यमयात्वमनुमतासि इदंद्रष्टुमितिशेषः पश्यन्तीये एवंवि
धेनविशारूपेणआहवचेष्टितेनरणकर्मणाममहस्तगतात्वंशात्रवैःप्रार्थ्यसेया
च्यायामभिधानेचप्रार्थनाकथ्यातेबुधैरितिकेशवस्वामी एवंविधेनमदस्त्रहस्त
निदर्शनपूर्वकंसोपहासमुवाचेत्यर्थः ६८ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

347

र.टी.
१७८

तस्मात् इति । इति हे हिमवान् तरिउ ज्ञातानान विषादादैन्यात् सद्यो विमुक्तं तस्य स्तवेति निः
श्वासस्य यो वाष्पः नेत्रजलं वाष्पान्नेत्रजलं लोभारेणा विततिविस्त्वः तस्मात् प्रणामाद्धेतोः प्रा
प्तोऽयं प्रपन्नः प्राप्तः आत्मस्वरूपं दृष्टवते इत्यात्मदर्शी आदर्श इवाव भासे ६९ हृष्टे
ति संतुष्टमतो हृष्टोऽपि प्रपन्नः पौरुषकारणमुदिताऽपि ह्रिया विजितमायनः श्रोतः को

तस्याः प्रति हे हिमवो हि षादात्सद्यो विमुक्तं तव मौ व भासे निःश्वासवाष्पा
प्रणामात्प्रपन्नः प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शी ६९ हृष्टोऽपि सा ह्रीविजितान
साक्षान्नवाग्भिः सखीनां प्रियमभ्यनन्दत् स्थली नवाम्भः पृषतोऽभिवृष्टा म
यूरकेकाभिरिवाभ्रवृन्दम् ७० रणान्न प्रियेसा साक्षात्स्वयं नाभ्यनन्दत् न प्रशंस

किं तु नवैः रम्भः पृषतैः पयोबिन्दुभिः अभिवृष्टा सिक्ता स्थली अकृत्रिमा भूमिः ज्ञान
परकं इत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीप् अभ्रवृन्दं मेघमण्डलं मयूरकेकाभिरिव केका मयूरवा
णी इत्यादि अमरः यद्यपि केकाशब्देनैव मयूरध्वनिर्लभ्यते तथापि मयूरशब्दस्य करि
कलभादिवत् क्रियोतकत्वान्न दोषः सखीनां वाग्भिः अभ्यनन्दत् तुतोष ७०   १७८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इतीति नोद्यतेनोव्यनश्नवर्षेण संख्यवघपणेत्यादिना निपातनः कृष्णपङ्क्तिसिता वद्धखेट
गर्त्ताग्निकाः समारूसमरः तस्मा दृत्तो निर्देषवस्त्वर्थः सोऽज्ञः राज्ञांशिरसि वामेण
दूमाधायसुनेववद्याम शेषाणामिङ्गमतीमुद्वहन् श्मानयत तस्य रोहोरथ्यतुरमाणाख्व

इति शिरसि स वामं पादमाधाय राज्ञामुदवहदनवद्यां तामवद्यादपेतः
रथतुरगरजोभिस्तस्य रूक्षालकाग्रा समरविजयलक्ष्मीः सैव मूर्ता बभूव
७१

रोहूतरजोभिः रूक्षाणि धूसराणि अलकाग्राणि यस्याः सा रूढमत्सेवमू
र्त्तामूर्त्तिमती समरे विजयलक्ष्मी सैव बभूव तल्लाभात् अन्यः को विजयलक्ष्मीला
भ इत्यर्थः ७१
॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ १७५ प्रथमेति प्रथममजागमनात्प्रागेव पतिना चारैर्विज्ञातो विवाहवृत्तान्तो येन सः प्र
थमपरिगतार्थो रघुः विजयिनं श्लाघ्यजायासमेतं सन्निवृत्तं सूनुमभिनंद्य तस्मिन्तने
उपहितकुटुंबः सुतन्यस्तपत्नीकः इति याज्ञवल्क्यस्मरणादिति भावः शांतिमार्गे

प्रथमपरिगतार्थस्तं रघुः सन्निवृत्तं विजयिनमभिनंद्य श्लाघ्यजाया
समेतं तदुपहितकुटुंबः शांतिमार्गोत्सुकोभून्नहिसतिकुलधुर्ये
सूर्यवंश्या गृहाय ७१ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदास
कृतावजविवाहो नाम सप्तमः सर्गः ७

मोक्षमार्गे उत्सुकोभूत् नह्यादि सूर्यवंश्याः सूर्यकुलोद्भवाः कुलधुर्ये कुलधुरंधरे
सति गृहाय गृहस्थाश्रमाय न भवंति ७१ इति श्रीमहोपाध्यायकोलचलमल्लिना
थसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीविन्यां सप्तमः सर्गः ७ ॥ १७

ॐ हेरंबमंबरं चेदं पासि स्मानलकेलिषु इतेमोहस्मतिहेतांशो विश्रासं तनि फणीश्वराः॥ अ
थेति पार्थिवो रघुर्ललितं विवाहकौतुकं विवाहमंगलं हर्षाद्विवाहसूत्रं बिभ्रत एव
कौतुकमंगले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले इति शाश्वतः। तस्याजस्यापरामिंदुमतीमि
व वसुधामपि हस्तगामिनीं हस्तगतामकरोत् प्राप्तिसर्गे वैतालीयं छंदः॥१॥ दुरितै

अथ तस्य विवाहकौतुकं ललितं बिभ्रत एव पार्थिवः। वसुधामपि हस्तगामि
नीमकरोदिंदुमतीमिवापरां॥१॥ दुरितैरपि कर्तुमात्मसात्प्रयतंते नृपसूनवो
हि यत्। तदुपस्थितमग्रहीदजः पितुराज्ञेति न भोगतृष्णया॥२॥

रिति नृपसूनवो राजपुत्राः यद्राज्यं दुरितैरपि विषप्रयोगादिभिर्निषिद्धोपायैरपि आत्म
सात्स्वाधीनं कर्तुं ननु स्वाधीनं करोतु इति सातिप्रत्ययः कर्तुं प्रयतंते तत् प्रयतंत एव
स्वयं हि हेतावधारणे वा इत्यमरः। उपस्थितं स्वतः प्राप्तं राज्यमजः पितुराज्ञेति हेतो
रग्रहीत्स्वीचकार भोगतृष्णया न॥२॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. १८० अनुभूयेति मेदिनी भूमिर्हि वीवर्द्धमानेन वसिष्ठेन संभृतैः राजितैः सलिलैस्तेनाजेन सह
अभिषेचनं अनुभूय विशदोच्छ्वसितेन स्फुटं उच्छ्वसितेन प्राणदानि मेलोच्छ्वासितेन चेति वर्द्ध
मानेन कृतार्थतां गुणवद्भर्तृलाभस्य फलं कथयामास इव न चेतनाया वेदाम अपकर्षः वर्ण
वृक्षमारोपयतीति सर्वत्र जयमानि वसंतशार्दूलराजयशमित्यंगीकृतवान् ३ स बभूवेति अथ
र्ववित् अथर्ववेदाभिज्ञेन गुरुणा वसिष्ठेन कृतक्रियः अथर्वविक्रियाविधिना कृताभिषेकसंस्का

अनुभूय वसिष्ठसंभृतैः सलिलैस्तेन सहाभिषेचनं विशदोच्छ्वसितेन मेदिनी कथया
मास कृतार्थतामिव ३ स बभूव दुरासदः परैर्गुरुणाथर्वविदा कृतक्रियः पवना
ग्निसमागमो ह्ययं सहितं ब्रह्म यदस्त्रतेजसा ४ रघुस्तथा सोऽजः परैः शत्रुभिर्दुरासदः
दुर्द्धर्षो बभूव तथाहि अस्त्रतेजसा शस्त्रतेजसा सहितं युक्तं ब्रह्म तेजो यत् अयं पवनाग्निसमाग
मो हि तत्सदृशः अर्थः पवनाग्नी अत्र पूर्वनिपातशास्त्रस्यानित्यत्वात् इद्वयोरिति अग्निशब्द
स्य न पूर्वनिपातः तथा च काशिका प्रथमं कललल्लक्षणं हन्तोरिति निर्देशात् सर्वो निपा
तोऽनित्य इति लिंगमिति शास्त्रेऽप्येव स्यादर्थः किमप्येतन्न वसिष्ठमंत्रप्रभावः सत्तोऽर्थः अथ मनुः १८०
नाक्षत्रं ब्रह्म भवति ब्रह्मक्षत्रविप्रोपपन्नं तत्क्षत्रं ब्रह्म वर्द्धते ब्रह्म क्षत्रेण संपृक्तो इहामुत्र च वर्द्धते इति ८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रत्नुमिति रत्नाः नरेश्वरं तं पुत्रं निवृत्तयौवनं शत्रा रत्नयौवनं रत्नुमेवाप्नसंतत नयोर्निकिं विंडे दवास
नोन्यः पुनः हियस्मात्सोऽनलस्य रत्नाः केवलामेकां विंशतिपदे किंतु सकलान्गुणान्सो
पहात्रिणप्पादीन प्रतिपदे यत्नलक्षणापायान् न तु हि पुत्रेक्ष्यः ५ अधिकमिति शुभमुद्ध
यमवस्तु शुभमयुनाभवता शुभं पुत्र मुभां शितरुमेव रः पुत्र शुभं यथा शुभमिति प्रतस्य रत्नस्यः हित
येनस्तगतं तु रत्नं हृदयमेवाधिकं शुभं ६ किंकनानसूर परमिति परं कांपितरागानं पितृश्च
रत्नमितिवृत्तयौवनं तमसत्ययनतरेश्वरे प्रजाः सहितस्य नकेवलो ह्यपि प्रतिपदं सकला
न्तु राणन्वपि ५ अधिकं शुभं शुभमेशुभं शुभाहितयेन हृदयमेवृतं राजानं यद्यद्ध सत्येन यत्तक
विनयेनापूतनवं च यौवनं ६ सरयंतु भुजेन सुभुजः सह तां हृतं नासिके च जातीति प्रविश
यनतां तमेदिनीं नवयाणिग्रहण वधूमिव ७ क्षितिमतत्थस्य : सद्दं सनहं परे राज्ञमनेन
प्रांस्तां जस्यनवं यौवनं विनयेनाद्विपजेयेन न च विनयो हि दिपलघुत्तः शास्त्रमर्हतीति कामंदकः
राजस्या विशाहृतन वतनहं मेभिः रिसर्यः ६ सदयमिति महाभुजः सोऽजः प्रविश्य पनतामनवोप
गतामेदिनीं नवेयाणिग्रहणात् विरहोयस्यां लानवोढां वधूमिव सहसा वलात्कारेणाचलं सत्ते
वलसहा मागेंद्र्म्य रः दयमेदिनीवधूवोढ़ गभे पब्बे दितिहेतोः सरयंतु भुजे सजेन वतर

र.टी.

१८१

प्रसयः वितिविशेषप्रवणीविषयगत्वबिविषयेषुप्रसा एवप्राप्मविनाशग्रामजलेनविसहेलमभवत्

अस्तमिति प्रकृतेषुप्रजासुमध्येसर्वोजनः प्रकृतिषुश्विस्सस्तमितमनेनान्वयः अवधानेसत्यं स
र्वोजनः प्रकृतिषुअहमेवमतः महीपतिनामन्यस्यान्नः मतिबुद्धिप्रजार्थेमस्त्रेतिवतेमानोऽकः हे
स्वर्त्तमानस्तुतिष [illegible] शतेषुविवासन्नुपस्यकर्तृकर्मणो कृती
तिकर्त्तरिषष्ठी कोपिदपिजनेविषयेविमानानाभवात् यतोनकिंचिदवमन्यतपरतः सर्वोप्यहमेवा
स्मनदूतममन्तेरुत्सर्थः ८ नवरद्युति सन्तपोभूयसाखरस्ली हगोनभूयसास्तुरभिगम्योपिन
प्रहमेवमतोस्मभूपतेरितिसर्वः प्रकृतिषुचिंतयत् उदयेरविनिम्नगाशतेषुभवन्नास्यवि
माननाकचित् ८ नखरेणनचभूयसामृदुः पवमानः पृथिवीरुहानिव सृदुरस्कृतमध्य
मध्यमक्रमोनमयामासतपान्नुहरन् ४ अथवीत्यरघुः प्रतिष्ठितेप्रकृतिषात्मजन्मा
त्मवनया विषयेषुविनाशधर्मिषुत्रिदिवस्थषपिनस्पृहोभवत् १०
किंतुपरस्कृतमध्यमक्रमः मन्मध्यमपरिपाटीमवलंबयन् पवमानोवायुः पृथिवीरुहान्नूतर
निवतपानतुहरन्ननुत्पाटयन्नेवनमयामास अत्राकूः मृदुरप्यवसमेतनीत्याउद्धजतेजनः
नीत्याश्चैवमृद्वश्चैवप्रजानासचसमतइतिस्मरणात् ४ अथेति अथरघुः आत्मजेपुत्रेआत्म
वत्तयानिर्विकारमनस्कतयेत्यर्थः उदयाद्धिषुविकृतिमनसः सतमुच्यतेआत्मवान्सत्त्ववानुक्त
इत्युत्पलमालाया प्रकृतिषुप्रजासुप्रतिष्ठितं दृढवलंवोस्पत्तावनाशोधर्मोयेषांतेषुविनाश

पर्णज एकस्मिन्नेवकेवलमनशिश्चिमानोर्थः पवनदृष्टान्तेनशिक्षितयेव

१८१

कुलधर्मश्चायमेषामित्याह गुणवदिति दिलीपवंशजाः परिणामे वार्द्धके गुणवत्सु तनयेषु रोपितश्रि- 354
यः स्थापितलक्ष्मीकाः प्रयताः संतः तरुवल्कमेव वासांसि येषां तेषां संयमिनां यतीनां
योगीनां पदवीं प्रपेदिरे यस्याः तस्याः कस्यापीदं तुच्छमिति मत्वेत्यर्थः ॥ ११ ॥ तमिति अरण्यसमाश्र-
योन्मुखं वनवासोद्युक्तं पितरं रघुं सुतोऽजः वेष्टनशोभिना उष्णीषवता हरेण शिरसा पादयोः

गुणवत्सुतरोपितश्रियः परिणामे हि दिलीपवंशजाः । पदवीं तरुवल्कवाससां
प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥ ११ ॥ तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ।
पितरं प्रणिपत्य पादयोरपरित्यागमयाचतात्मनः ॥ १२ ॥ रघुरश्रुमुखस्य तस्य तत्कृ-
तवानीप्सितमात्मजप्रियः । न तु सर्प इव त्वचं पुनः प्रतिपेदे व्यपवर्जितां श्रियं ॥ १३ ॥

प्रणिपत्य आत्मनोऽपरित्यागमयाचत मां परित्यज्य न गंतव्यमिति प्रार्थितवानित्यर्थः ॥ १२ ॥
रघुरिति आत्मजप्रियः पुत्रवत्सलो रघुरश्रूणि मुखे यस्य तस्याश्रुमुखस्य तस्याजस्य तदपरि-
त्यागरूपमीप्सितमभिलषितं कृतवान् किं तु सर्पः त्वचमिव व्यपवर्जितां त्यक्तां श्रियं न तु पुनः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सद्गुनि सरन्तुः किलात्ममात्रमेवतद्योऽस्त्रममात्रितः पुराहादेः अवसथे स्थाने निवसन् अविकृतें
द्रियः अतिशयेनविरुद्धानिकृतानीन्द्रियाणि येन स जितेन्द्रियः स नित्यर्थः अतएव तत्तुषये व चष्टे
वस्तुत्र भैक्ष्ययानस्वाभोग्ययाश्रियासमुपास्यते शुश्रूषितः जितेन्द्रियस्त तस्तुष्याद्वावस्थ्रियापि
पुष्पफलोदकाहरणादिव्यतिरेकेण न किंचिदपेक्षितमासीदित्यर्थः अत्र यद्यपि ब्राह्मणः प्र
व्रजेतीति श्रुतेः आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेत् गृहादिति मनुस्मरणात् मुख्यं ज्ञानानां
मयधर्मो यद्विसोलिंगधारणं वाङ्ज्ञानोऽहज्ञानानामये धर्मो न विहन्यते इति निषेधात् ब्राह्म

सवृत्तिः स्तिनिपालवेश्मनो निवसन्नावसथे यतिप्रियः समुपास्यते उत्र भोग्यया स्तुषये वावि
कृतेन्द्रियः स्त्रिया १४ एवं सेवन्व वज्रज्यानन्तौ त्रिपादे रिम्माऊः न पाषिपद्दहरे वविरंजेन दह्रे वप्रव्र
जेदिमादिष्कृते सेवर्णिके साधारणात् त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा इति सूत्रका
रवचनात् ब्राह्मणक्षत्रियो वापि वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहादिति स्मरणाच्च समुखमानामपधर्मो
वैस्त्रवं लिंगधारणं वाङ्ज्ञाङ्गज्ञानानां चत्रिदंडे न विधीयत इति त्रिदंडविषयत्वदर्शनाच्च कोचित्
सब्राह्मणस्योपलक्षणतामाश्रित्याणः केचित्त्रैवर्णिकाधिकारं प्रपेदिरे तथा सति सा किलाश्र
ममंत्यमाश्रित इति ग्रहापिकविनाश्यमेव पत्नी विवत्तित इति प्रतीमः अन्यथा वानप्रस्थाश्रमम

यावास्त्रोने विरोधः स्यात् अग्निसंस्काररहितस्य वान
प्रस्थस्य विद्ये विधिमस्तने ह्रिकं यतिभिः साईं मन

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रशमेति प्रशमे स्थितः पूर्वः पार्थिवो रघुर्यस्य तत् अभ्युद्यतोऽभ्युदितो नूतन ईश्वरोऽजो यस्य तत्कुलं। निभृतेन्दुना अस्तमयासन्नचन्द्रेण उदितार्केण उग्रकठिनसूर्येण नभसा तुलां साम्यं शाम्या रुरोह प्राप न चेन नभसा तुलायोगे विरोधादिना प्रतिषेधः तृतीयापायः न स्यात् सह शब्दाविवि लायां हि विषयत्वात् कुलस्य तुलानालीति प्रयोगात् स्य च तात् शब्दाविवत्वादि समर्थः

प्रशमस्थितपूर्वपार्थिवं कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरं नभसा निभृतेन्दुना तुलामुदितार्केण समारुरोह तत् १५ यतिपार्थिवलिंगधारिणौ ददृशाते रघुराघवौ जनैः अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्मयोर्गतौ १६ अजिताधिगमाय मंत्रिभिर्युयुजे नीतिविशारदैरजः अनपायिपदोपलब्धये रघुराप्तैः समियाय योगिभिः

यतिपार्थिवेति यतिर्भिक्षुकः यतिपार्थिवलिंगधारिणौ रघुराघवौ रघुतत्सुतौ अपवर्गमहोदयकालयोः धर्मयोः निवृत्तिप्रवृत्तिकरूपयोः भुवं गतौ भूलोकमवतीर्णौ अंशाविव जनैर्ददृशाते १६ अजितेति अजः अजिताधिगमाय अजितपदलाभाय नीतिविशारदैर्मंत्रिभिः युयुजे संगतः रघुरप्यनपायिपदोपलब्धये मोक्षस्योपलब्धये आप्तैर्यथार्थदर्शिनो योगिया

र॰ टी॰ १८३

नृपतिरिति युवा नृपतिरजः प्रकृतीः प्रजाः कार्यार्थिनीरवेक्षितुं द्रष्टुं द्रष्टानार्थमिव
र्थः व्यवहारासनं धर्मासनं आददे स्वीचकार प्रवयाः स्थविरो नृपती रघुः प्रवयाः स्थ
विरो वृद्धो दशमः इत्यमरः धारणां चित्तस्यैकाग्रतां परिचेतुमभ्यसितुं उपांशु विजने उपांशु
विजने प्रोक्तमिति हलायुधः कुशैः पूतं विष्टरमाददे पद्मासनादिगुणसंयुक्तमासनं॥

नृपतिः प्रकृतीरवेक्षितुं व्यवहारासनमाददे युवा परिचेतुमुपांशु धारणां कु
शपूतं प्रवयास्तु विष्टरम् १८ अनयत्प्रभुशक्तिसंपदा वशमेको नृपतीननन
तरान् अपरः प्रणिधानयोग्यया मरुतः पञ्चशरीरगोचरान् १९

स्थितिं शान्तात्मनि या प्रोच्यते सद्भिर्योगशास्त्रविशारदैरिति वसिष्ठः १८ अनयदिति एको
ऽन्यतमेऽजस्तु तयोः अनन्तरान्समीपेन तान् नृपतीन् यानव्यपार्ष्णिग्राहादीन् प्रभुश
क्तिसंपदा कोशदण्डमहिम्ना वशं स्वायत्ततां अनयेत् अपरो रघुः प्रणिधानयोग्यया
समाध्यभ्यासेन योग्याऽभ्यासः कथ्यते शिक्षिता इति विश्वः शरीरगोचरान् शरीरस्थ
यान् पञ्चमरुतः प्राणादीन् वशमनयत् १९ ॥ ॥ १८३

प्रकरोति इत्यविरेश्वरो ऽर्जुनः ज्ञानेद्धिपतामारंभाः कर्माणि तेषां फलानि भस्मसात् प्रकरोत्
कात्स्न्येन भस्मीकृतवान् विभाष्यसाति कात्स्न्ये ऽलमानि समयः अपरो रत्नुः ज्ञानमयेन प्रान्मित
नज्ञानरूपेण वह्निना पावकेन स्वकर्मणां भवबीजभूतानां दहनेन भस्मीकरणे वह्नि ते स्वकर्मा
णि दग्धुं प्रवृत्ते तदुक्तमर्थः ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते ऽर्जुन इति गीतायां ॥ एवं विधे
अकरोदविरेश्वरः ज्ञानेद्धिपदारंभफलानि भस्मसात् अपरार्द्धेन स्वकर्मणां वह्नि
ते ज्ञानमयेन वह्निना ॥ एवं वंधमुक्तान्गुणान् जनः षड्यायुक्त समीदितमफल रत्नु
रथजयधर्मुणान्यथप्रकृतिस्थः समलोष्टकांचनः ॥ इति एवं विधः सचिविनिकोटिस्थाः अ
र्जुनः एवं वंधमुक्तान्गुणान् संचिनोति विग्रहोयायान् अमान् सन्नद्धः धर्मो ऽश्वः षड्गुणान् सन्नरः
नेत्रागुरुत्वानाफलनमस्ते तमोर्त्वंडपायफलि तमेव गुणप्रयुक्ते ऽनर्थः ओपाम्यायुक्तेस्थ
यत्नपात्रेष्विमात्मनेपदे समनलत्वानयाभाविनो लोष्टाश्मादि कांचने चयस्य समलोष्टा
श्मकांचनो निःस्पृहश्चार्थः सत्त्वरपि गुणाः वयसलादिक गुणाः सत्वरजस्तमस्समम
रः प्रकृतो साम्यावस्थायामेव तिष्ठतीति प्रकृतस्थ उत्तविकारप्रपंचयया भवति तथा प्रजयत ॥

र॰टी॰ १८५ नेति स्थिरकर्मा आफलोदयकर्मा नवः प्रभुरजः आफलोदयात् फलसिद्धिपर्यन्तं कर्मण आरंभा
त् न विरराम न निवृत्तः जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानमित्यपादानात्पंचमी व्याङ्परिभ्यो
रम इति परस्मैपदम् नवेतरो रघुः आपरमात्मदर्शनात् परमात्मसाक्षात्कारपर्यन्तं योगविधेरे
कान्तानुसंधानात् नविरराम २२ इतीति इमावेवं प्रतिसिद्धः प्रसरः स्वार्थप्रवृत्तिर्येषां तेषु शत्रुषु
चेंद्रियेषु च जाग्रतौ अप्रमत्तौ उदयापवर्गयोरभ्युदयमोक्षयोः प्रसितावासक्तौ तत्परे प्रसितास

न नवः प्रभुराफलोदयात् स्थिरकर्मा विरराम कर्मणः न च योगविधेर्नवेतरः स्थिरधीरा प
रमात्मदर्शनात् २२ इति शत्रुषु चेंद्रियेषु च प्रतिसिद्धप्रसरेषु जाग्रतौ प्रसितावुदयापवर्ग
योरुभयीं सिद्धिमुभाववापतुः २३ अथ काश्चिदजव्यपेक्षया गमयित्वा समदर्शनः समाः
तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना रघुः २४ (क्तावित्यमरः उभावजरघू उभयीं
द्विविधां अभ्युदयमोक्षरूपां उभौ उभयसिद्धिं यथासंख्यमवापतुरित्यर्थः २३ अथेति अथ रघुः स
मदर्शनः सर्वभूतेषु समदृष्टिः सन् अजव्यपेक्षया अजाकांक्षानुरोधेन कांश्चित्समाः कतिचिद्वर्षा
णि समा वर्षसमे तत्समिति विश्वः गमयित्वा नीत्वा योगसमाधिना ऐकान्त्यानुसंधानेन संयोगो योग इ
त्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोरिति वासिष्ठः तमसः परे अविद्यायाः परं पुरुषं परमात्मानं अवापत् प्रापसायु १८५

श्रुतेति पितुः श्रुतदेहविसर्जनः प्राक्कर्णितनत्वमार्गः राघवः चिरमश्रूणि वाष्पान्विमुच्य विर
जस्यस्य पितुः अनग्निमग्निसंस्काररहितमिति सर्वः नैष्ठिकं निधनमरणं तस्यैव विधिं विधिमाचा
रमतैष्ठिं यतिभिः संन्यासिभिः सार्द्धं विदधे चक्रे किंविधः अग्नीन् चितवान् आहितवानिति अग्निचित्
अग्नौ चैव विनिष्क्रिः प्रत्ययः स्वयमग्निचिदपीति भावः २५ अकरोदिति पितृकार्यस्य श्राद्धस्य
कल्पवित् विधिज्ञानेन सः पितृभक्त्या पितरि प्रेम्णा करणेन पितुः परलोकस्त्वायेत्त

कृतदेहविसर्जनः पितुश्चिरमश्रूणि विमुच्य राघवः विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः
सार्द्धमनग्निमग्निचित् २५ अकरोत्स तदौर्ध्वदैहिकं पितृभक्त्या पितृकार्यकल्पवित् नहि
तेन पथा तनुत्यजस्तनयावर्जितपिण्डकाङ्क्षिणः २६ स परार्ध्यगतेरशोच्यतां पितुरुद्दिश्य सद
र्थवेदिभिः शमिताधिरधिज्यकार्मुकः कृतवानप्रतिशासनं जगत् २७

यास्त्वक्तत्वादिति भावः तस्य राघवो रोद्धर्वदैहिकं देहादूर्ध्वं भवतीति तथा तिलोदकपिण्डदानादिक
मकरोच्च ननु कथं भक्तिरेव श्राद्धादिफलभागित्रिपि कस्मात् मां भूदित्याशंक्याह तथाहि तेन प
था मार्गेण योगरूपेण तनुत्यजः शरीरत्यागिनः पुरुषाः तनयेन आवर्जितपिण्डकाङ्क्षिणो दत्तपिंडोपेप्सि
लोना नहि २६ स इति परार्ध्यगते प्रशस्तगतेः शोकमोतसपितुरशोच्यतां मशोच्यतां च नीयतमुद्दिश्याधिक

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. १८५

त्विति रिति त्वतिर्भूमिभोमिनीमानिनीरेतुमतीच भामिनीति विशेषणेन सपत्नीविषयेमत्सरं प्र
व्यज्यते अ अग्रणीरूपेण उत्कृष्टपराक्रमेउत्कृष्टभागशक्तिंचतंपतिमासाद्यशब्दप्रथमादीप्तिः व
ह्वनिरत्नानिसूयतेवक्रूरत्नसूरभूद्भवत् अपरेरेतुमतीवीरसुतमर्जजनत्जनयामास सहो
ज्ञासाद्दृष्टप्रसूयते १८ सत्रुनाकद्रुत्याशकात् दृष्टेति दशरास्मिशतानि यस्य सः सूर्यस्तेनो

त्विति रेतुमतीचभामिनीपतिमासाद्यतमग्रणीरूपेण प्रथमाबक्रूरत्नसूरभूदपरावी
रमर्जीजनत्सत १८ दशरास्मिशतोपमद्युतिं यशसादित्यदशास्यापिकृतं दशपूर्वर
थयस्याख्ययादशकंठारिगुरुंविदुर्बुधाः १९ आदिदेवगणस्तथाभुजोकृतयागप्रतवे
नपार्थिवः पूत्रणत्वमुपेयिवानभोयदिधेमुक्रइवोल्लदीधितिः २०

पमीयत इतितदुपमाद्युतिर्यस्य सतथा तं दशास्यादित्यग्राशास्यापिभुतं शसिद्धं दशकंठस्यराव
णस्यारेः श्रीरामचन्द्रस्य गुरुं पितिरं ज्ञानेनविबुधाः दशोतिपूर्वपदं यस्य सदशरथस्य सदशपूर्वः
सचासौ रथश्चदशपूर्वरथ इतिविग्रहः बक्रूगीर्हिरत्वनेष्टानद्यान्तुपतेरनेककोटिरथत्वा
त्दशरथश्चमत्याशयेनतामेवपूर्वपदविवक्षिनेप्रयुक्तपतदन्तुसागरान्तापिपिहिरण्यपूर्वक
शिपुप्रवत्तेतनिप्रयुक्तं २१ स्रवीति कृतयागप्रतवेत्याध्यायजन संतानेः करणेः आदिदेवगण

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

362

बलमिति न स्वविभोरक्षस केवलमेकं वस्तु धनं न परस्य योजनं परेषां अ्रनेषां अयोजने यस्याः साप
रस्य योजनं तावद्येषां सत्वेन प्रधानं तत्क्रमणाद्विशेषणं तत्प्रकारेण केवलं न कुर्वन्तीये तथाहि वलं
सत्वं प्राणिनां मापन्नानां भयप्रशांतये निषिद्धा यन परपीडनाय वलं कुर्वकुले कृत विद्याविद्व
षां सत्वं तयेन मम सत्कारायेन विद्वद्वलं नायत्नस्य धनं न परोपयोगीति किं वक्तव्यं बलस्तु ना
दयोपि गुणाः परोपयोगिनः उत्सेधः ॥३१॥ सदृति अवेक्षितप्रजः पालितप्रजः सुप्रजाः स
बलमावर्जभयोपशांतये विदुषां सत्वनये वकुष्ठते वस्तु न स्वन केवलं विभोर्गुणवत्ता
पि परस्य योजनं ॥ स कदाचिद्विहरचेतितप्रजः सह देव्या विजहार सुप्रजाः नगरोपवने श
ची: सखो मरुतां पालयितेव नन्दने ॥३२॥ अथ रोधसि दक्षिणोदधेः श्रितगोकर्णनिकेत
मीश्वरं उपवीणयितु ययौ रवेरुदयावृतिपथेन नारदः ॥३३॥ (सेति) स राजा कदाचिद्विहे
व्या महिष्या इंदुमत्या सह नगरस्य उपवने विजहार विक्रीड किंविशिष्टः कस्मिन्निव शच्या
सख्या सह मरुतां देवानां पालयिता इंद्रः नंदने नंदनवने इव ॥३२॥ अथेति दक्षिणसोदधेः समु
द्रस्य रोधसि तटे श्रितगोकर्णनिकेतनं आश्रितगोकर्णस्थानमीश्वरं महादेवं उपवीणयितुं वी
णया उपसमीपे गातुं तत्रापि पश्येति उपमानार्थे णिच् नारदो मुनिः रवेः सूर्यस्य उदीच उत्तरस्या दिशः

१३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. १८६

कुसुमेरिति नरूननारदस्यातोयत्तस्यवीणायावाघस्यशिरसिग्रैग्रनिवेशितांसुपार्थिवैरभौमैर्दि
व्यैः कुसुमैर्ग्रथितांगुंफितांस्त्रजंवेगवान्मारुतसुधिवासेसंस्कारस्यहवेवसुहरत्किलेतिदि
१८ भ्रमरेरिति कुसुमामसारिभिः पुष्पानुहृतिभिर्भ्रमरैः परिकीर्णापरिवृतामुनेर्नारदस्य
परिवादिनिवीणांपवनस्यवायोरवलेपज्ञहरमाणरूपवगीजातमंजनेनकज्जलनमाविः
कुसुमैर्ग्रथितामपार्थिवैः स्त्रजमातोघशिरोनिवेशितां अहरत्किलतस्यवेगवान्।
धिवासस्यहस्पृहयेवमारुतः ३४ भ्रमरैः कुसुमानुसारिभिर्विकीर्णापरिवादि
नीमुनेः दृहशेपवनावलेपजंसृजतीवाष्पमिवाज्जनाविलं ३५ अभिभूयविभू
तिमार्तवींमधुगंधातिशयेनवीरुधां नृपतेरमरस्त्रगाप्यसादयितोरस्थलकोटिसुस्थि
तेमत्तिंनवाष्पं अश्रुसृजतोमिवेतीवदहशोदृष्टा भ्रमराणामंजनवाष्पविंदुसादृश्यविवक्षि
तेवानपुंसकस्येतिवत्तमानेआच्छीनघोनुमितिनुम्विकल्पः ३५ अभिभयेति सोभ्रमरस्त्रकु
देवकुसुमावल्लीहृमनोवरदस्यसोमस्यवातिशयेनकरणेनविरुधांवल्लीनांनगरोपवनी
वर्त्तिनीनामार्तवर्त्तवीचमंतनशरन्तुसंभवांविभूतिंसंपदंपुष्पाणमभिभूयतिरस्कृत्यनृपतेरज
स्यदयितोहस्तनकोटिसुस्थितंदयितायाइंदुमत्याउर्वीस्थलयोः स्तनयोरग्रेकोरिचेचुकोनयोः स्थि

क्षणमात्रेति स्वज्ञातयोः स्वदृश्योः त्वनयोः क्षणमात्रं सखीं सखीमिव स्थितां सज्ञातां निमिमीलतुः सुखे
ह परवशत्वेन रोतमप्रियारेडमतीतमसाराकृष्णतमस्त्वगाकुः स्वभीनुरित्यमरः हतवंइ कौमु
दीचेद्वि के वैकामुदी निमीलमसार निमिमीलं दीर्घं निद्राचेतिहलायुधः नप्रतिसंहार ३६ व
पुषेति स्वतुमती करणेकरणे स्वायकनमहित्व गात्रे इदि येषु पतीत्यमरः सिंड्येरु — तेनवपुषा
नियेनेतीमपतिमप्पपातयत अस्म्रक्षुपत उपमानाभिप्रायेणनिमितमाह दीपार्च्चिः तेलस्मति
क्षणमात्रसखीं स्वज्ञातयोः त्वनयोस्तामवलोक्य विह्वला निमिमीलतरोतमप्रियाहतं व
ध्रातमसैव कौमुदी ३७ वपुषाकरणेन — तेनस्वानिपतन्तीपृतिमप्पपातयत ननु तेलेनि-
येकविन्दुनासहदीपार्च्चिरुपेतिमेदिनी ३८ उभयोरपिपार्श्ववर्तिनां तुमुलेनान्तरेवणवेजिताः
येकेनश्रवणेसतिपोविन्दुस्तेनमेदिनीमुपैतिननुत्वल्लुइडमसा दीपार्च्चिरुपमानेभ्यनस्तेनेलविन्दुः न
नपवनस्याः जीवनस्तमाप्तिः तस्यजीवितशेषश्च स्यद्युच्यते ३९ उभयोरिति उभयोर्द्वयोरपि इतरायोगार्थ
मपिशब्दः पार्श्ववर्तिनां सेवकानां तुमुलेनसकीर्णेनान्तरेवणरोदनेन वेजिताः त्रासिताः कमलाकरा
श्चालयोर्नीलयो येषां ते विहगाः पक्षिणः समडः स्वार्द्वनस्याश्चवतिनांस्समानशोकाइववक्रुशुः
क्रोशन्तिस्म ४० ॥ ॥

र॰टी॰ १८१

नृपतेरिति ततोनंतरं व्यजनादिभिः करणैः पार्श्ववर्तिभिः कर्तृभिरादिशब्देन जलकर्पूरचंदनादयो गृह्यंते नृपते लब्धो मूर्छानु तु निरस्ता मेदुमती तु तथैव तेन मूर्छाप्रकारेणैव संस्थिता मृता नत्वाहि प्रतिकारस्य चिकित्सायाः विधानं करणं आयुषो जीवितकालस्य शेषे सति फलाय सिद्धये कल्पते समर्थो भवति आयुर्जीवितकालश्चेत्यमरः नान्यथा तस्मादायुःशेषमङ्गावात्प्रतीकारस्याफल्यं न स्वापराधभावादित्यर्थः ४० प्रतीति प्रथनितांतवत्सलः प्रतिस्निग्धः स राजा मृत

नृपतेर्व्यजनादिभिस्तमो नुनुदे सा तु तथैव संस्थिता प्रतिकारविधानमायुषः सति शेषे हि फलाय कल्पते ४० प्रतियोजयितव्यवल्लकीसमवस्थामथ सत्त्वविप्लवात् स निनाय नितांतवत्सलः परिगृह्योचितमंकमंगनां ४१ पतिरंकनिषण्णया तया करणापायविभिन्नवर्णया समलक्ष्यत बिभ्रदाविलां मृगलेखामुषसीव चंद्रमाः ४२ सत्त्वस्य चेतनस्य विप्लवात् प्रतियोजयितव्यायाः प्रवर्तसनानंतरं पुनः सज्जीकरणयोग्यायाः वल्लक्याः वीणायाः समवस्थायाः देशसमवस्थायस्याः सातथा मंगनां परिगृह्य परितो गृहीत्वा भुजाभ्यामिति भावगतमुचितं योग्यं परिचितं च अंकमुत्संगं निनाय प्रापयामास वल्लकीपक्षे तु सत्त्वं तंत्रीणामवष्टंभकः शलाकाविशेषः ४१ पतिरिति अंकनिषण्णया करणानामिंद्रियाणामपायेनोपगमेन न तु लातितस्य चेतनस्य वा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स इति सहजां स्वभाविकीं धीरतामपहाय विहाय बाष्पेण कंठकेन गद्गदं विशीर्णाक्षरं यथा तथा बाध
निमात्रानुकारी गद्गदशब्दं विललाप परिदेवनं चकार धैर्यापहाने हेतुः दुःखातिशयकारणमित्या
शयेनाह अतितप्तमभितप्तमयो लोहं अचेतनमपि मार्दवं मृदुत्वमेव वरत्वं च भजते प्राप्नोति शरीरि
षु चेतनेषु कैव कथा वा ज्ञानयाच विश्वानुरक्तेषु अनुतेषु मपि सिद्धवाद्दाव संदिग्धा इति निरीयत्रूप
कार्कि रूपेत्यापः तद्दियमापः प्रवर्तनेहि अभितप्तमुष्मधैर्यपास्तिं तदेहो नाल्पं वेमर्थः ४३ कुसुमा

विललाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरतां अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा
शरीरिषु ४३ कुसुमान्यपि गात्रसंगमात्प्रभवंत्यायुरपोहितुं यदि न भविष्यति हंत साधनं
किमिवान्यत्प्रहरिष्यतो विधेः ४४ अथवा मृदु वस्तु हिंसितुं मृदुनैवारभते प्रजांतकः हि
मसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं गता ४५ कुसुमानीति कुसुमान्यपि गात्रस्य संगमात्संयो

गात्तीव्राभिघातादिति भावः आयुः प्राणानपोहितुं अपनेतुं यदि प्रभवंति समर्था भवंति विधिः
प्रहरिष्यतो हंतुमिच्छतो विधेर्दैवस्य अन्यत् कुसुमेभ्यः किमिव वस्तु साधनं प्रहरणं भविष्यति न भ
वेत्सर्वं साधनं तदित्यर्थः ४४ अथवेति अथ प्रजानामंतकः मेभ्यः किमिव वस्तु साधनं प्रहरणं
भविष्यति न भवेत्सर्वं साधनं तद् कोपमः मृदु वस्तु मृदु वस्तुनेहि सितुं हंतुमारभते उपक्रमते अ

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दयितामिति इदं मम हतं जीवितं कुत्सितं जीवितं तावद्यदा दैवदर्पितां रुदतीं यद्यन्वगात् अनुधावनार्हितया
दयितया विना किं केन निमित्तेन वितिष्ठते अन्वयागतं यदि अन्यागतं तं नार्हि आत्मात्मकतेन स्वकर्मणा प्रबला
मयि कोविदं नाद्रुः स्वस्य हतात्मता ५४ स्मरेतेति स्मरणेन निमित्तेन अमलेन संभृतः कल्पितः स्वेद
सलिलवानां केणनोऽहमल्लेन वन्तु विप्रियेन वर्नेन अप्यानन्तरं चल मात्म नाम स्वयमल्लसिता निःशोहि
तादेहमनोप्राणिनामिमां प्रमत्तामसारतामस्थिरतायिक ५० आत्मनिकेतन वन्सलतन्नपाठं तवेन्तु
दयितेनापदि ना व रत्न ग्राह्यिनि वृते किमिदं तयाविना हतोहतजीवितं मम अबलामात्मकृते नेवे
रत्नो ४८ स्मरणश्रमसंभ्रमेणोन्तुरवाधिप्रयतेस्वेदलवाहमोपिन पृथवात्ममितानमात्मनापिति
तोदेहमनतामसारतो ५० मनसापिनविप्रियं नयाकृतमर्वनवाकिंजहासि मां ननुशब्दपतिसि
तेरहं त्वयि मे भावनिबंधनारतिः ५१ मतिअभिप्रायअनुसारेण यदा रोपितं तदिदानीं प्रतिषेधति म॥
नसेति मया कर्त्रीमनसाकरणेनापि नव विप्रियमप्रियमतं कृतं सर्वं न कृतं मां किं केन निमित्तेन जहासि॥
तन्यजसि ननु मदिस्याः पातिस्वनानो विप्रियमलीत्याशंक्याह ननु प्रिये अहं ते न शब्देन पातिनत्वि॥
नेभावस्याः पालीयता त्रिस्वापतिरतः शाहशब्दस्य पतितेनाथे शङ्कमाशयवल्मीहिर्कुलतेलव अयतः
पतितमिमां का लोपमाह त्वयि मे भावनिबंधना रमभावा अथानवास्यकरणश्व धारतिः प्रेमस्रुतपवमने

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ १८५

कुत्वमेति हे करभोरु करभस्त्रहस्तस्योरुसमानि विधाता कनिष्ठांगुलिकरस्य करभः स्मृतो वह्निभोगाः मारुतः कुत्व
मात्वचिनानेरवितानुष्यानुविहानवलिमनल्लवंगीतानुकुटिलानि तिस्रथैः भूंगाह्वः अमरस्त्वगा
न तवालकोत्स्तुलस्तनमनुमीयते इत्यर्थः इत्यावर्तनेन पार्श्वपरिवर्तनेन वा ५२ तदिति तस्मात्कार
णाद्धे प्रिये प्राप्तुमयन्मम मनः कर्मतद्यावर्जनशोकेन वं प्रमागमनशोकात इतिनकरोति पुलकचलनाद्या

कुत्वमोऽनरवचितानवलीमतनस्थलयन्तं गुरुवलवालकान करभोरुकरोति मारुतस्त्व
तुपार्श्वतनशोकी मे मनः ५२ तदयोक्तितमर्हसि प्रियेशति बोधेनाविषादमाप्नुमे ज्वलितेनानु
रागेन नभस्तुहिनाद्रेरिव नक्तमोषधिः ५३ उदमुञ्चसितालकं मुखं नवविश्रान्तकथं
तुनीतिमा निशि सुप्तामिवैकपंकजं विरताभ्यन्तरषट्पदस्वनं ५४ हृच्छिकान्तमास्वं
ति बोधेन मे विषादं दुःखं प्राप्नोतितुमर्हसि काकेनकस्यकिमिव नक्तं रात्रौ ओषधिरिविशिष्टलता
ज्वलितेन प्रकाशेन व्याप्ताद्रेर्हिमाचलस्य तु रागेन तमोंधकारमिव ५३ उदामिति उच्छ्व सि
तालकं विकीर्णजं नतले चोलितकुन्तलं विश्रान्तकथं विगतालापं तव इदं मुखं मोऽनोतिकिमिवान
पि रात्रौ सुप्तं सुकुलितं विरताभ्यन्तरषट्पदस्वनं पंकजं पंकजमाहितो येयमामिव निशिइत्यनेनां
धकारं लत्यतेन दैवोच्छ्वसितानुमानामित्यूहनीयं ५४ ॥ ॥ ॥ १८५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शशिनमिति शार्वरी रात्रिः शशिनं चंद्रं पुनरेति दयिता प्रिया द्वंद्वचरं द्वंद्वेन मिथुनेन चरती
ति तं पतत्रिणं चक्रवाकं पुनरेतीत्यनेन हेतुना तौ चंद्रचक्रवाकौ विरहान्तर
क्षमौ विरहमध्यान्तक्षमौ न इति विरहान्तरक्षमौ विरहावधिसहौ अत्यंतगता अपुनरागम
नाय गता नां मां कथं न देहेः न संतापय ५५ नवेति हे वामोरु सुंदरोरु वामस्यां तु दरे

शशिनं पुनरेति शर्वरी दयिता द्वंद्वचरं पतत्रिणं इति तौ विरहान्तरक्षमौ कथ
मत्यन्तगता न मां दहेः ५५ नवपल्लवसंस्तरेऽपि ते मृदु दूयेत यदंगमर्पितं
तदिदं विषहिष्यते कथं वद वामोरु चिताधिरोहणम् ५६ इयमप्रतिबोधशा
यिनीं रसना त्वां प्रथमा रहःसखी गतिविभ्रमसादनीरवा न शुचा नानु
मृतेव लक्ष्यते ५७

सखीइति केशवः नवपल्लवानां संस्तरे शय्यास्तरणे अर्पितं मृदु ते
यदंगं दूयेत परितप्यते तदिदं मम गात्रं चितायामधिरोहणं कथं विषहिष्यते वद ५६ इयमिति
प्रथमा आद्या रहसि स्तरे ते सखी सहचरी इयं रशना मेखला गतिविभ्रमाणां विक्रमविलासानां
सादेन नाशेन नीरवा निःशब्दा सती अप्रतिबोधशायिनीं सप्रशीलां त्वां शुचा शोकेनानु

[illegible] ९१

376

र.टी.
१८०

कलमिति त्रिदिवद्युति क्रमयोरेकान्वयः अन्यभृतास्तु कोकिलासु : कलं मधुरं भाषितं वचनं कलवचनं हंसीभ्रुविशिष्टहंसीभ्रु मदेनालसं मंदं गतं गमनं एषतीभ्रु रितीभ्रु विलोले चपले इंगितं दर्शनं पवनाहतलतासु विभ्रमा विलासा इत्यमी गुणास्त्वयात्रेरिव स्वगेऽद्य त्तेकथापि मामवेक्ष्य हिंसयानाहिताः स्थापिताः त

कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीभ्रु गतं मदालसं एषतीभ्रु विलोलमीक्षितं पवनाहतलतासु विभ्रमाः ५८ त्रिदिवोत्सुकयाप्यवेक्ष्य मां निहिताः सत्यममी गुणास्त्वया विरहे तव मे गुरुव्यथं हृदयं न तु वलंवितुं क्षमाः ३ म मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च नन्विमा अविधाय विवाह सत्क्रियामनयोर्गम्यत इत्यसांप्रतम् ५९ अवधानं तव विरहे गुरुव्यथं पृथिकद्युः त्वे मे हृदयं मनस्त्ववलं वितुं न तु क्षमाः न समर्थाः ५८ मिथुनमिति ननु प्रिये त्वयारुमौ कालिनीसहकारश्च प्रियंगुलतो मिथुनं परिकल्पितं समर्पितं अनयो फलिनीसहकारयोर्विवाहसत्क्रियां भावनाम संभाव्याविधाय अकृत्वा गम्यते त्वया यत्तत्सांप्रतं

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

जस्तुममिति त्वयाकृतनेहोद्धृतः सेयादिनेच्छाविशेषः प्रथमशोकः पत्नुतस्तुमंडदीर
यिष्यति इहमयिष्यति ननु त्वप्रलकाभरणं कुसुमं कथं केन प्रकारेण निवा
पमाल्पतानिवापः पितृदानसाहितमन्नः रघ्याजनले द्वं नेष्यामि ६ स्मरेति 372
प्रमन्दु हतं भं किन्तु स्मर्त्यमेव नस्थः देवस्तु गांगि स्तशत्रद्धनि त्रुत्क यस्मिन्न

कुस्तु मे हृत देहस्त्वयाय दशोकोपमुदीरयिष्यति प्रलकाभरणं क
थं नु ननु त्वनेष्यामि निवापमाल्यता ६ स्मरतेव सशब्दनूपुरं चरणानु
ग्रमन्मतुलं भमन्मथं नाकुस्तु माशु वर्षिणा नमशोकने स्तनाने शोच्यमे

तेमे जीवं नूपुरं मुखैः सत्कारादिभिर्दुर्लभं चरणेन पादेनानुग्रहमंगीकारेण म
हुन्नत्वही यमितिभाव स्यस्मरचिनयतेव कुस्तु माशुवर्षिणा पुष्पवाष्पस्तु वा
स्तुनाप्रो वर्जितनार्धवाक्यादन्येनाशोकेन शोच्यमसे उत्तमांगेन व चरणेनाड
नेननतहृपो यश्चेह तन्मर्म विवाहदानेन स्त्रीके सर्वशोहितः ६१ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. १६। नन्दति हे किंनरकंठि दिकंठशब्देनात्र ततज्जलस्वरो ध्वन्यते किन्नराणां देवगायविशेषाणां कंठ इव 373
कंठो यस्याः सा तस्याः संबोधनं गगौ इह कंठे अयमिति वक्रोक्त्या मितिङीष् नवनिः स्वसितानुकारिभिः
सा रंभादिभिरितिभावः स्यगानवक्रोलैर्वक्रोलकज्जल्लुर्मैः किरतो ममपासममसहार्द्दूंचितोरस्त
नाविलासा यमेवलामसमाप्यप्रयस्यिवाहद्रवुरो वर्तियथाभवतितथा किं कोसेव
याजनायस्तुप्यनतिद्राक्रियते ६२ समदृष्टि अयसर्वीजनः समदृः स्वहृस्वबृद्धः स्वैनदृः
' नवनिः स्वसितानुकारिभिर्वक्रोलेरद्दूंचितासममया अससमाप्यविलासमेवलोकि
मिदं किंनरकंठि स्तूयने ६२ समदृः स्वहृस्व सर्वीजनः प्रतिपक्षदर्शनिभोयमात्मजः
अहमेकरसस्तथापितेव्यवसायप्रतिपत्तिनिष्ठुरः ६३ धृतिरस्तमिता रतिश्च्युतावि
रतंगेयमृतुर्निरुत्सवः गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमद्य मे ६४
स्वीवत्सरत्वेनस्तुर्वीयमात्मजः प्रतिपक्षदर्शनिभः दर्शनीयोवर्हिस्तुस्वेतदर्थः अयमहमेकर
सोऽभिन्नरागः समानप्रेमेत्यर्थः तथापि ते व्यवसायउद्योगः प्रतिपत्तानिश्चयेनाकस्मिक
गमनवर्जितेननिष्ठुरः क्रूरः ६३ धृतिरिति अद्यमे धृतिः प्रीतिरस्तमिता रतिः क्रीडा
च्युता गेयं गानं विरतं ऋतुर्वसंतो निरुत्सवः आभरणानां प्रयोजनं गतं शयनीयं शयनं प

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

374

नव्याहृते प्रकाशयति गृहिणी॰ ताहृत्वातत्र करुणाविमुखेन कृपया पराङ्मुखेन मृत्युना
मे मम संबंधि किं वद न हृतं न सर्वं हृतमित्याकूतं तेनेदं बुद्धिविहृत्योति गृहिणी हृताम्नेनेन स
र्वेऽहृद्वत्तदाश्रयमिति भावः तत्सचिवो हितः सखी हितोपदेष्टा त्वदायत्तरूपं तेनोच्यते मि
थो रहसि सखी हिता सर्वो भोगस्त्वदाश्रयः स्यात् मुना प्रकारेण ललिते उत्तमारकलानां
गीतनाटीनां विधावनुष्ठाने विधाने विषये प्रियशिष्यत्वेनाप्रियत्वं प्राप्ता वाद्विस्यभिसंधिः स

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ करुणाविमुखेन मृत्युना
हरता त्वां वद किं न मे हृतं ६५ मदिराक्षि मदाननार्पितं मधु पीत्वा रसवत्कथं नु मे अ
नुपास्यसि बाष्पदूषितं परलोकोपनतं जलाञ्जलिं ६६ विभवेऽपि सति त्वया विना सुख
मेतावदजस्य गणना अहृतस्य विलोभनान्तरैर्मम सर्वे विषयास्त्वदाश्रयाः ६७

वौनारदैनेन वह्निर्वेधनस्तु हाठितं ६५ मदिरेति हे मदिराक्षि मत्तलोचने प्रसंगोचिते पंतु
द्विनत्वमदानार्पितं मत्सुखेरवभक्ते तेरसवत्स्वसुगंधं माधुर्यं मधु मद्यं पीत्वा ऽद्यातो परलोके उपनतं
प्राप्तमेव बाष्पैरश्रुभिर्दूषितं जलाञ्जलिं तिलोदकाञ्जलिं कथं नु अनुपास्यसि मदाननार्पित
स्य परलोकोपनतस्य वैरमवनो बाष्पदूषितस्य मधुनो जलाञ्जलेश्च महदन्तरमिति विवक्षा ६६

र॰टी॰ १९२
विलपन्निति कोशलाधिपोऽजः प्रियांप्रतिइंदुमतीमुद्दिश्य करुणजनकः सचासावर्थश्चतेन ग्र
थितमनुस्यूतंयथाविलपन्पृथिवीरुहानपिवृक्षानपिस्रुतशाखारसबाष्पदुर्दिनान्गले
तशाखाविनांविटपानांरसोनिर्यासः सएवबाष्पाणांदुर्दिनंदुर्वर्षंयेषांतेतथाभूतानक
रोत् अचेतनानप्यरोदयत् किमुतमनुष्यानितिभावगतेन ६८ अथेति अथतस्यांकतः उ

विलपन्निति कोशलेश्वरः करुणार्थग्रथितंप्रियांप्रति अकरोत्पृथिवीरुहानपिस्रु
तशाखारसबाष्पदुर्दिनान् ६८ अथतस्यकथंचिदंकतः स्वजनस्तामपनीयसुंदरीम्
विससर्जुरदंत्यमंडनामनलायागुरुचंदनैधसे ६९ प्रमदामनुसंस्थितः शुचानृपतिः
सन्निति वाच्यदर्शनात् नचकारशरीरमग्निसात्सहदेव्यानतुजीविताशया ७०॥

संगात्स्वजनः स्वश्चासौजनश्चेतिविग्रहः ज्ञातिवर्गः कथंचिदंकात्सुंदरीमपनीयकृतांत्यमंडनामग्र
गरुचंदनैधसेअनलायअग्नयेविससर्जुर्ददौ अगरुः कालागुरुः चंदनंश्रीखंडं तावेवैधांसि
इंधनानियस्मिंस्तेवमंत्रसंस्कारोपिहितश्चितः ६८ प्रमदामिति नृपतिरजः सन्विद्वान्तथापि
शुचाशोकेनहेतुनाप्रमदांप्रियमनुसंस्थितोमृतइतिवाच्यस्यानिंदायाद्दर्शनात् वि
मर्शाद्देव्यासहशरीरमग्निसादग्न्यधीनंनचकारजीविताशयप्राणेच्छयानतु ७०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रयेति प्रयतेन विदुषा शास्त्रज्ञेन राज्ञा गुणाय वशोधात्रूपा रक्षोपमाः सानथानोगे हि नीरह स्वामि
नीयपादिष्ठपद्धतिश्शाहन्तः दशानामह्नां समाहारो दशाहः तद्धितार्थेत्यादिना समाहारार्थे त
त्पुरुषः समाहारस्यैकत्वादेकवचने राजाहः सखिभ्यष्टच् निनि टच्प्रत्ययः रात्राह्नाहाः पुंसि
ति पुंलिंगता अह्नोह्न एतेभ्य इति अह्नादेशो न न संख्यादेः समाहार इति निषेधात् सिद्धप्रत्य
यः तस्माद्दशाहतः परेद्यु कर्तव्यानि महर्द्धियोमहासमृद्धयो विधयः श्राद्धादयः क्रियाः पुरः पुरो
प्रयतेन दशाहतः परस्तु शोषास्तूपदिशय भामिनी विदुषा विधयो महर्द्धयः पुरएव सोप
वने नसमापिताः ७१ स विवेश पुरीं तया विना क्षणदापायशशांकदर्शनः परिवाह
मिवावलोकयन् स्वशुचः पौरवधूमुखाश्रुषु ७२ उपवने उद्याने एव समापिताः स
न्वुष्टिताः दशाहतः परस्तु विधेः श्रुद्धेरह्नाहेन भूमिपतिमनवचना विरोधनेशाकनीयः त
स्य निर्गुणत्वविषयत्वात् गुणवत्त्वविषयस्त दशाहतः श्राद्धमाह पराशरः क्षत्रियस्तु द
शाहेन स्वधर्मनिरतः शुचिरिति स्मृत्यन्तरेचास्यापि गुणवत्त्वविषयेण ७१ स विवेशेति तया इन्दुमत्या वि
ना क्षणदापाये रात्र्यपाये प्रभाते यः शशांकः स इव दृश्यते इति प्रातः कालीन चन्द्र इव दृश्य
मानेत्यर्थः कर्मार्थे स्वशुचः सोऽजः पौरवधूमुखाश्रुषु स्वशुचः शोकस्य परीवाहं जलोच्छ्वासमि

३७६

र.टी.
१६२

अथेति अथानंतरं संततनाय यागाय दीक्षितो गुरुर्वसिष्ठः आश्रमे स्वकीयाश्रमे आश्रितः स्थितः
संतनमभिषगजर्ङ्कुः स्वमोहिनप्रणिधानाच्छित्नेकाग्र्यात् विजहिवान् ज्ञातवान् कस्तस्मिति
कस्तदादेशः इति वक्ष्यमाणप्रकारेण शिष्येणमन्ववोधयत् किलवुध्येर्पिनाहुतः १२ व
सिष्ठशिष्यमाह अतस्मान्नेति यतो हेतो मुनिरसमाप्तविधिरसमापितक्रतुस्ततस्तवता
पकारस्थाण्डुः स्वहेतु कलत्रनाशन्नूपविहान् जननपि विदेः शत्रुर्विसृतरीति वक्त्वादेशः नेला
अथ तं समवनायदीक्षितः प्रणिधानाद्गुरुराश्रमाश्रिताः अभिषङ्गजडं विजिज्ञिवानिति शि
ष्येण किलान्ववोधयत् १३ असमाप्तविधिर्यतो मुनिस्तव विद्वानपि तापकारणं नभ
वतमुपस्थितः स्वयं प्रकृतौ स्थापयिष्यति कनस्थिति १० मथितः ससहितनवर्तनेलवुस
देशपदासरस्वती प्रमाणविश्रुतससवसारतानाद्यदिचैनामुपधानमर्हसि १५
केत्यादिनाघट्टीप्रतिषेधस्तं तमवं तं प्रकृतौ स्वभावे स्थापयितं समाम्यो वासयितुमिसर्थः
स्वयन्नोपस्थितः नागतः १४ मयीति हेतुहृत्तसहितावारनिष्टसंदिश्यतः तिसदेशःस
दृष्टव्यार्थः तस्यपदानि वाच कानि लघुनिसांतिशानिमंदेशायदानस्यमुनेःसरस्वती वाक्
मयिवर्त्तते हि विश्रुतसत्तुसारस्परख्यातधैर्यातिशयत्तासरस्वती प्रमाणवमेनां वाचेयदिदं

पत्रसंख्या ९१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वत्समात्मार्थी पड्ङ्क्तेर्मुनेः सर्वज्ञत्वं तावदाह पुरुषस्येति पूर्वजन्मनः पुरुषस्य पुराणपुरुषस्य 378
भगवतः विलासः परेषु विक्रमेषु त्रिभुवनेषु परीतमर्थः समतीते च भवद्वर्त्तमाने च भाविभविष्य
द्वैतित्रितये समुनिः प्रतिभनज्ञानमयेत्तानचक्षुं तेन चक्षुषा ज्ञानचक्षुषा ज्ञानदृष्ट्या समुनिः १८
पश्यतिस्मि मृतस्तनुर्कित्रनसंशयितव्यामितमर्थः १६ चरतइति पुराकिलतडूस्वरतीत्रनपस्त्व
रतस्त्वरणविंदोस्तनविंदुनाम्नः सकाशात्परिशंकिनः कर्त्तरिक्तः भीत्यार्यानोभयहेतुरिमया

पुरुषस्यपदेषजन्मनः समतीतेच भवच्चभाविच समुनिः प्रतिमेन चक्षुषा वितयेत्तानम
येन पश्यति १६ चरतः किलतडूस्वरतनपस्त्वणविंदोः परिशंकितः पुरा प्रतिघायसमाधि
भिदिंनो हरिरस्मैहरिणीस्तुगगनात् ॥ सतपः प्रतिवंधमत्तुनाश्रमुखोविकृतकाहविध्न
मा प्रशापडूवमानुषीतिनाशमवेलाप्रलयोर्मिणा मुनिः १८ हानात पंचमी हरिरिंद्रः
समाधिभेदिनीतपोवातिनीहरिणीनामस्वर्गगनात्मसेनत्वणविंदवे प्रजिघायप्रेरितवान ॥
स इति समुनिः शमः शांतिरेववेलामर्यादाप्रलयोर्मिणाप्रलयकालतरंगेणरागविचातक
नेत्यर्थः प्रबुद्धपुविकृतोवेलाकालमर्यादयोरपीत्यमरः यादवौतपसः प्रतिबंधेन विघ्नेनयोम
न्नुः क्रोधयेत्तनहेतुनाप्रत्तुरुषे श्रेयाविः हेतचारुविभ्रमाप्रकर्षकृतविलासांतांहरिणीमुविभ्रूलो

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी.
१५४

भगवन्निति हे भगवन् हे महर्षे अयं जनः परोऽस्मात्स्त्रीनिस्वामिनेन परवान्पराधीनः अयमिति अस्मन्निर्दे
शः अहं पराधीनेत्यर्थः मम मप्रतिकूलाचरितेऽपराधे क्षमस्वेति अनेन प्रकारेणापि न ताशरणा
गतो हरिणी प्राक्पुष्पदर्शनात्पुष्पदर्शनपर्यन्तं तितिनिःस्पृशतीनि तितितिस्पृष्टकं तोत्तिनिस्पृशामानु
षीमकरोत् दिव्यपुष्पदर्शनशापावधिविस्मनुग्रहीतवानित्यर्थः ७८ क्षयेति ततः क्रोधकौशिका
भगवन्सख्यानयेजनः प्रतिकूलाचरिते क्षमस्व मे इति कोपनतां तितिनिस्पृशोहतवानाहरपुष्प
दर्शनात् ७९ अथ कौशिकवंशसंभवान्नवभूतामहिषीविरायुषा उपलब्धवती दिव्यपुष्पनावि
वशापशापनिवृत्तिकारणं ८० तदलं तपापचिन्तया विपदुमन्त्रिमतामुपस्थितां वस्तुयेयमवे
नोराज्ञावेशः संभवो यस्याः सा हरिणी नरमहिषी अभिषि स्तनांतया वस्तुमत्साहिनृपाः कौ
तां स्त्रीकृताभिषेकां महिषीत्यमरः भूतां विरायदेवः स्वर्गात्च्युतेस्तु निशापनिवृत्तिकारणं हु
रपुष्पनृपं उपलब्धवती विवशा मृदिति शेषः मृतेत्यर्थः ८० तदिति तत्तस्याः कारणात् तत्सांप्र
पापचिन्तया लं तस्याः मरणं न चिन्त्यमित्यर्थः निषेधक्रियां प्रकरणत्वाद्ध्वितयेति रतीयाद्रुतोनविं
त्य उत्पत्तिमतां जन्मवतां विपद्विपत्तिरुपस्थितां सिद्धा जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य चेति
गीतायां मुक्तं अतएव सा अध्रुवं मरणमरेवेत्यर्थः ननु कलत्ररहितस्य किं जीवितेन तत्राह तयाऽद्यवेइ

१५४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उद्धरेदिति उद्धरेत् अभ्युद्धरेत् संतिमेदेन ह्यात्मनिरोधः स्वंउद्भूतात्मनताम् उद्धरहितो यत्नो मद
हेतावेमाघनोत यायामात्मवतेयाथ विकृते चित्त यालिंगेन श्रुतशास्त्रजनितज्ञा
नश्राविः कृतप्रकाशितेन श्रुतेन नसोज्ज्व रसंतापेउपस्थिते शीते प्रकीवतया
ये ये गोलिगोनपुनः प्रकाश्यता वितुषा सर्वावस्थास्वपि धीरेणभवितव्यमिति
थः ८८ श्रुतोपि नवादित व्यमित्याह हृदतोत हृदताभवतासाकृतपवतुनलभ्यते
उद्धरेपरवाच्यमनुहृताश्रुतस्मा विकृतमात्मनत्वया मनसस्तद्दुपस्थिते ज्वरे
पुनरज्ञौवतयाप्रकाश्यता ८८ हृदताकृतपश्रवातुन भवताना तुष्मृताप
लसेन परलोकजुषा स्वकर्मभिर्गतयाभिन्नयथा हि देहिना ८९
अस्यार्थः यतो नुस्मियतदुःस्मनुस्मृतात्कि पश्यत्य: तेनानुस्मृताप्रवृत्तवताभवता
पितुनलभ्यते नचानुस्मृतेन परत्र लभ्यते तेदपिनेत्याह परलोकजुषापरलोकं
गताजामपि देहिना गम्यते इति गतया योग्यस्थानानि स्वकर्मभिः सर्वाच विविधु
एवपार्थैर्भिन्नयथा: पृथक्कृतमार्गाहि परत्रापित्वयमानुरूपफलभोगामित्र

381

र.टी.
२८५

अथेति किंत्व अपशोकमनाः निर्द्धः स्ववित्तः सन् कुटुंबिनो एतानिनिवापदत्तिभिः पिंडोदकादिदानैर
नुग्रहीष्यतपर्यये स्मर्थः अन्यथा दोषमाह अस्तं ततं अविच्छिन्नं स्वजनानां वर्षंतो अश्रुपैन दहती
ति अप्रवेत्तनमन्वादयः अत्र याज्ञवल्क्यः श्लेष्माश्रु बंधुभिर्मुक्तं प्रेतं भुंक्ते यतो वशः अतो न रोदि
तव्यं हि क्रिया स्वाञ्जितः इति ८४ मरणमिति शरीरिणां मरणं प्रकृतिः स्वभावः ध्रुवमित्यर्थः
जीविते विकृति यदृच्छिकमित्यर्थः एवं स्थिते जंतुः प्राणी क्षणमपि श्वसितसंयोगाहितीयाल

अपशोकमनाः कुटुंबिनीमनुग्रहीष्यनिवापदत्तिभिः स्वजनाश्रु किलातिसंततं दहति
प्रेतमितिप्रचक्षते ८४ मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवनमुच्यते बुधैः क्षणमप्य
वतिष्ठते श्वसन् यदि जंतुर्ननु लाभवानसौ ८५ अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि
शल्यमर्पितं स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्धृतं ८६ क्षणमपि श्वसन्

सन् जीवन् अवतिष्ठते यद्यसौ क्षणं जीवालाभवान् नतु जीवने यथालाभे सतो एवं अलब्ध
लाभान्मरणे न शोचितुं याहितस्य स्वाभाव्यादितिभावः ८५ अवेति मूढचेतनो भ्रांतिबुद्धिः
प्रियनाशमिष्टनाशं हृदयर्पितं निखातं शल्यं शंकुम वगच्छति मन्यते स्थिरधीर्विद्वांस्तु तदेवे
ष्टं समुद्धृतमुत्तवंतिमन्यते प्रियनाशमनीतिशेषः कुतः कुशलद्वारतया प्रियनाशस्य मोक्षो
पायतयेत्यर्थः विषयलाभविनाशयो र्यथा संख्यं हिताहितसमानतामभिमानः पामराणांवि

कांतिकविविज्ञानिकमपवः २८५

२८५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्वशरीरमपि स्वस्य शरीरशरीरिणोर्देहात्मनोरपि विघटितः कर्मवशात् तत्तत्संयोगविपर्य
यौ तत्तन्मात्रमयोगो यद्यात्मना तदा हे बाह्यैर्विषयैः पुत्रमित्रकलत्रादिभिर्विरहः विपश्चितं विद्वां
सं किमिवानुतापयेत् न किंचिदित्यर्थः आत्मनः स्वस्य देहशरीरे नष्टे सति नाशशङ्कितं देहाभिमा
निनामविदुषामिति भावः स्वशरीरस्य संवलितामिप्रायेण ॥८७॥ नेति हे वशिनामुत्तम जितेन्द्रि
य वर्य पृथक्जनवत् पामरजनवत् शुचः शोकस्य वशं गन्तुं नार्हसि तथाहि द्रुमसानुम

स्वशरीरशरीरिणावपि श्रुतसंयोगविपर्ययौ यदि । विरहः किमिवानुतापयेद्वद बा
ह्यैर्विषयैर्विपश्चितं ॥८७॥ न पृथग्जनवच्छुचो वशं वशिनामुत्तम गन्तुमर्हसि । द्रुमसा
नुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ॥८८॥ स तथेति विनेतुरुदारमतेः प्र
तिगृह्य वचो विससर्ज मुनिं । तदलब्धपदं हृदि शोकघने प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥

तां नाकिवृक्षशैलानां किमन्तरं को विशेषः वायौ सन्निहिते यापि द्विप्रकारा अपि द्वयमपि चरेमत्या
दिना ज्ञासि सर्वनामसंज्ञा विकल्पः ते चलाः यदि तानुमता अपि चलने तु भवन्ते षामप्यचलसंज्ञा
न स्यादित्यर्थः ॥८८॥ स तथेति सोऽजः उदारमतेः धीमतो विनेतुः वशिष्ठस्य वचः ...
रितं तथेति प्रतिगृह्य अङ्गीकृत्य मुनिं विशिष्टशिष्यं विससर्ज प्रेषयामास किन्तु तत् ... शोकघने तु

ये गुरोर्वशिष्ठस्य निकेतनिवृत्तं किमुद्ध्रुत्ये
नानोढकहृन्मेनल ८९

तस्याजस्य हृदि अलब्धपदं प्राप्तावका

तेनेति अवितथंयथार्थंसूनृतंप्रियवचनंयस्यतेनावितथसूनृतेनसूनोःपुत्रस्यबालत्वात्‌राज्ञस्तन्मतत्वादित्यर्थः
प्रियायाःइन्दुमत्याःसादृश्यंवस्त्वन्तरगतमाकारसाम्यंप्रतिकृतिश्चित्रंयत्तयोर्दर्शनैःस्वप्नेषुक्षणि
काःक्षणभंगुराःप्रियसमागमोत्सवाःतैश्चकथंचित्कृच्छ्रेणअष्टौसमाःवत्सराःसंवत्सरोवत्स
रोब्दोहायनोस्त्रियांवैकैनोस्वाशरत्समाःपरिगमिताःअतिवाहिताःउक्तंच वियोगेवायोगे
प्रियजनसदृशानुभवनेनतच्चित्रकर्मस्वप्नसमयेदर्शनमपि नदंगस्पृष्टानामुपग

तेनाष्टौपरिगमिताःसमाःकथंचिद्बालत्वादवितथसूनृतेनसूनोः सादृश्यप्रति।
कृतिदर्शनैःप्रियायाःस्वप्नेषुक्षणिकसमागमोत्सवैश्च ९० तस्यप्रसह्यहृदयंकिल
शोकशंकुःप्लक्षप्ररोहइवसौधतलंबिभेद प्राणान्तहेतुमपितंभिषजामसाध्यंला
भंप्रियानुगमनेत्वरयासमेने ९१

नवनोदर्शनमप्यप्रतीकारः कामव्यथितमनसांकोपिरागादितइति ९० तस्येति शोकएवश
ङ्कुःकीलकःशिखेत्तीवेतिविश्वः तस्याजस्यहृदयंप्लक्षप्ररोहःप्लक्षांकुरःसौधतलमिवप्रस
ह्यकिलबलात्कारेणविभेद प्राणान्तहेतुंमरणकारणमपिभिषजांप्रसाध्यमप्रतिसमाधेयं
तंशोकशंकुंराजाप्रियानुगमनेत्वरयाउत्कंठयालाभममंस्तमेनेप्रिययाविनाजीवि

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

384

तस्याधीति अथ नृपतिः राजा सम्यग्विनीतं निसर्गसंस्काराभ्यां विनीतं वर्महरं नीतिवर्मह-
रः कवचधारणार्हवयस्कः वयसि वेत्स च उत्तयः तं कुमारं दशरथं प्रजानां रक्षणवि-
धौ राज्ये विधिविधिवद्विधिमर्हयथा शास्त्रमित्यर्थः आदिश्य निर्दिश्य रोगोपसृष्टायाः पीडि-
तायास्तनोः शरीरस्य दुर्वसतिं दुःखावस्थितिं मुमुक्षुस्त्यक्तुकामः सन् प्रायोपवेशने

सम्यग्विनीतमथ वर्महरं कुमारमादिश्य रक्षणविधौ विधिवत्प्रजानां रोगो-
पसृष्टतनुदुर्वसतिं मुमुक्षुः प्रायोपवेशनमतिर्नृपतिर्बभूव ९२

प्रनशनावस्थाने मतिर्यस्य सः बभूव प्रायश्चानशनं तस्मिन्नवाङ्मस्य योरयिदु-
तिविस्यः ऋशादिनतुराणां समस्तक्रोभवेयस्तु पातकैर्महदादिभिः दुश्चिकित्स्यैर्म-
हारोगैः पीडितो वा भवेन्नृपः स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः आब्रह्मलो-
कं वा स्वर्गादिमहाफलजिगीषया प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं कुर्यादनशनं यथा एते-
षामधिकारोऽस्ति नान्येषां सर्ववस्तुषु नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदेति ९२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी.
२८१

तीर्थेति प्रसावज्ञः जह्नुकन्यासरय्वोः भागीरथीसरय्वोर्नामनदीतयोः तोयानां व्यतिरेके एवं
भेदेन भवे तीर्थे गंगासरयूसंगमे देहत्यागात्सद्यः शीघ्रमेव अमरगणनाया मा
लेख्यं लेख्यत्वं आसाद्य प्राप्य पूर्वस्मादाकारादधिकाधिकतरा रुक् यस्यास्तया संगतः
युक्तः सन् कान्तया इन्दुमत्या सह अथवा पूर्वापेक्षया अधिकतररुचा कान्तिर्यस्यास्तया

तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जह्नुकन्यासरय्वोः देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य
सद्यः पूर्वाकाराधिकतररुचा संगतः कान्तयासौ लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दना
भ्यन्तरेषु ९५ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ अजविलापनन्नामा ८

कान्तया सहितः सन् नन्दनस्य इन्द्रोद्यानस्याभ्यन्तरेषु अन्तर्वर्तिषु लीलागारेषु क्रीडाभव
नेषु पुनररमत विक्रीड यथा कथंचित्तीर्थे अस्मिन्देहत्यागं करोति यः यस्यात्मघातदोषो
न स्यात्प्राप्नुयादीप्सितानपीत्यादि मत्स्यपुराणे ९५ इति श्रीरघुवंशव्याख्यायां कोलाचल
मल्लिनाथकृतौ संजीविन्यामाष्टमः सर्गः ।८।

PANJAB UNIVERSITY LIBRARY

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

P. U. L.

Form 10

Date Loaned

This book was taken from the Library on the date last marked.

It can be retained for the period permitted by the rules governing the class of your membership.

A fine of one anna will be charged for each day the volume is kept overtime.

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

Form 20

PANJAB UNIVERSITY LIBRARY

1. Books may be retained for period not exceeding one month by Fellows, Members of the Faculties and Teachers of the University and Colleges and for not more than two weeks by other classes of members.
2. Books may be renewed on request at the discretion of the Librarian. This privilege does not apply to books issued with special permission of the Librarian, as well as periodicals.
3. In case the loan of the book is not renewed, failure to return the book in time will render the borrower to a fine from the date when book was due.
4. Dog-earing the pages of a book, marking or writing therein with ink or pencil, tearing or taking out pages, or otherwise damaging it will constitute an injury to a book.
5. **Any such injury to a book is a serious offence. Unless the borrower points out the injury at the time of borrowing the book, he shall be required to replace the book or pay its price.**

Help to keep the book fresh and clean.

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative